

עליו ספר

כתב-עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי

מנחם כהנא : דף נוסף ממכילתא דרשב"י
יוסף פאור : לביאור המונח 'קורא באיגרת'
צבי גרונר : מספרי הלכה שלגאונים
אלעזר טייטל : עקבות של לקח טוב בנוסח פירוש רש"י לתורה
יוסף ינון פנטון : קטעים חדשים מהמקור הערבי לפירוש דונש בן תמים לספר יצירה
ישראל חגי : ראיות חדשות לשאלת מחבר הפירוש לספר משלי המיוחס לראב"ע
יצחק רון : מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל
יוסף תבורי : פרקים נבחרים מביבליוגרפיה לעולם התפילה
שרגא אברמסון : מהדורה בלתי ידועה של ספר מוסר השכל לר' יחזקאל פיינויל
דניאל שפרהרד : לוגוגרפוס ולוגוקליפטיס
ישעיהו וינוגרד : הדפוס העברי בשנות ה־שייך (1540–1640)
שלמה שפיצר : הקטע הינעלם מן סוכר ר' פתחיה מרגנשבורג
יוסף אביב"י : מחקר ביבליוגרפי עתידי לדוגמה
יעקב ש' שפיגל : עוד על דפוס אוסטריה
שרה פרנקל : שינויים טיפוגרפיים בספרים עבריים
ש.ז.ה. נתקבלו במערכת וסקירת ספרים ומחקרים חדשים

הוצאת אוניברסיטת בר־אילן

עלי ספר

כתב-עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי

טו

בעריכת

שלמה זלמן הבלין

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן
ניסן תשמ"ח — אדר א' תשמ"ט

עלי ספר

כתב-עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי
יוצא לאור על ידי המחלקה ללימודי מידע וספרנות

עורך:
שלמה זלמן הבלין

מערכת:
יצחק ד' גילת
משה חלמיש
יעקב שפיגל
דניאל שפרבר
יוסף תבורי

מזכיר המערכת:
יצחק רון

כתובת המערכת:
המחלקה ללימודי מידע וספרנות
אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן 52100

ISSN 0334-4754

©
כל הזכויות שמורות
ALL RIGHTS RESERVED

נרפס בישראל תשמ"ט
בדפוס "אחוה", ירושלים

התוכן

5	דף נוסף ממכילתא דרשב"י	מנחם כהנא:
21	לביאור המונח 'קורא באיגרת'	יוסף פאור:
31	מספרי הלכה שלגאונים	צבי גרונר:
37	עקבות של לקח טוב בנוסח פירוש רש"י לתורה	אלעזר טויטו:
45	קטעים חדשים מהמקור הערבי לפירוש דונש בן תמים לספר יצירה	יוסף ינון פנטון:
57	ראיות חדשות לשאלת מחבר הפירוש לספר משלי המיוחס לראב"ע	ישראל חגי:
65	מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל	יצחק רון:
105	פרקים נבחרים מביבליוגרפיה לעולם התפילה מהדורה בלתי ידועה של ספר מוסר השכל	יוסף תבורי:
123	לר' יחזקאל פייזיל	שרגא אברמסון:
127	לוגוגרפוס ולוגוקליפטיס	דניאל שפרבר:
129	הדפוס העברי בשנות ה-שי"ן (1540–1640)	ישעיהו וינוגרד:
133	הקטע ה'נעלם' מן סבוב ר' פתחיה מרגנשבורג	שלמה שפיצר:
135	מחקר ביבליוגרפי עתידי לדוגמה	יוסף אביב"י:
139	עוד על דפוס אוסטרעא	יעקב ש' שפיגל:
141	שינויים טיפוגרפיים בספרים עבריים	שרה פרנקל:
143	נתקבלו במערכת וסקירת ספרים ומחקרים חדשים	ש.ז.ה.
		תגובות והערות:
164	תיקונים לעלי ספר יד	
165	י' אלפסי: על רבי פייביש בהרב מוואלטשיסק	

המשתתפים :

- פרופ' שרגא אברמסון, גן רחביה 1, ירושלים
 ד"ר צבי גרונר, אוניברסיטת חיפה
 ישעיהו וינוגרד, רח' נרקיס 7א, ירושלים
 ד"ר ישראל חגי, רח' הרצל 37, ראשון לציון
 ד"ר אליעזר טויטו, אוניברסיטה בר-אילן
 ד"ר יוסף ינון פנטון — Dr. P.B. Fenton, 45 Cours F. Roosevelt, Lyon, France
 ד"ר מנחם כהנא, האוניברסיטה העברית ירושלים
 פרופ' יוסף פאור — Dr. J. Faur, 1198 Ocean Parkway, Brooklyn N.Y., U.S.A.
 ד"ר שרה פרנקל, אוניברסיטה בר-אילן
 יצחק רון, אוניברסיטה בר-אילן
 ד"ר יעקב ש' שפיגל, אוניברסיטת תל-אביב
 ד"ר שלמה שפיצר, אוניברסיטה בר-אילן
 פרופ' דניאל שפרבר, אוניברסיטה בר-אילן
 ד"ר יוסף תבורי, אוניברסיטה בר-אילן

רשימת הלוחות :

64	מסכת סוכה, קטע מדף ל"ט ע"א, ונציה (בומבירגי) רפ"א
64	מסכת סוכה, קטע מדף ל"ט ע"א, ונציה (בומבירגי) רפ"ו
104	מסכת סוכה, שער וקטע מדף מ ע"ב, ונציה (בומבירגי) רפ"ו
104	מסכת סוכה, שער וקטע מדף מ ע"ב, ונציה (בומבירגי תאריך מזויף) 'רפ"ו' [ש"ג-ש"ט]
125	מוסר השכל, ורשה תרי"ט
126	תולדת אדם, דיהרנפורט תקס"ט
137	מחשב, חושב וחישוב
139	משניות, אוסטראה תקס"ד
142	שערי קדושה, קאפוסט תקצ"ז

בחוברות הבאות:

- צפורה ברוכסון: בעקבות הספרים האבודים של המאות ט"ו–ט"ז
יעקב ש' שפיגל: הרב רבי יעקב קשטרו וחיבוריו
דב שוורץ: פרשנות האגדה של ר' שם טוב אבן שפרוט
אברהם דוד: איגרת ר' ישראל אשכנזי מירושלים לר' אברהם מפירושא
יוסף טובי: רבי דוד בן ישע הלוי (תימן, המאה הט"ו)
דניאל שפרבר: קטע קראי בפירוש המיוחס לרב סעדיה גאון לספר דניאל
יצחק יודלוב: הגדות של פסח – ויניציאה שס"א, שס"ג–שס"ד
יוסף כהן: מהדורה ביקורתית של יסוד מודא לראב"ע

ALei SEFER

A JOURNAL OF HEBREW BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE

MENACHEM KAHANA: Another Page from the *Mekhilta* of R. Simeon b. Yoḥai

JOSE FAUR: Concerning the Term 'kore be-igget'

ZVI GRONER: From Halakhic Works of the Geonim

ELEAZAR TWITO: Traces of *Lekah Tov* in the Text of Rashi's Commentary to the Torah

PAUL FENTON: New Fragments from the Arabic Original of Dunash b. Tamim's Commentary to *Sefer Yeẓirah*

ISRAEL ḤAGGAI: New Evidence with Regard to the Authorship of the Commentary to Proverbs attributed to R. Abraham ibn Ezra

ISAAC RON: The Talmud Emendations of R. Solomon Luria (Maharshal)

YOSEF TAVORY: Selected Chapters from a Bibliography of the World of Prayer

SHRAGA ABRAMSON: An Unknown Edition of *Musar Haskel* by R. Yeḥezkel Feivel

DANIEL SPERBER: *Logographos* and *Logokliptes*

YESHAYAHU WINOGRAD: Hebrew Printing in the Years 1540-1640

SHELOMO SPITZER: The 'Hidden' Passage from the Itinerary of R. Petaḥyah of Regensburg

YOSEF AVIVI: Bibliographical Research in the Future — A Sample

JACOB S. SPIEGEL: More on the Printing Press at Ostrog

SARAH FRANKEL: Typographical Variations in Hebrew Books

S.Z.H.: Received by the Editor; Survey of New Books and Studies

15

BAR-ILAN UNIVERSITY PRESS

ALTEI SEFER

A JOURNAL OF HEBREW BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE

XV

EDITED BY

SHLOMO ZALMAN HAVLIN

BAR-ILAN UNIVERSITY PRESS, RAMAT GAN
APRIL 1988 — FEBRUARY 1989

ALei SEFER

A JOURNAL OF HEBREW BIBLIOGRAPHY AND BOOKLORE

PUBLISHED BY THE
DEPARTMENT OF INFORMATION STUDIES
AND LIBRARIANSHIP

Editor

S.Z. Havlin

Editorial

Board:

I.D. Gilat

M. Hallamish

J. Spiegel

D. Sperber

J. Tavory

Editorial Secretary:

Isaac Ron

Address of Editorial Board:

Department of Information Studies and Librarianship

Bar-Ilan University, Ramat Gan, ISRAEL, 52100

ISSN 0334-4754

©

Copyright Bar-Ilan University, Ramat-Gan

Printed in Israel 1989

Ahva Press, Jerusalem

CONTENTS

MENACHEM KAHANA: Another Page from the <i>Mekhilta of R. Simeon b. Yoḥai</i>	5
JOSE FAUR: Concerning the Term ' <i>kore be-iggeret</i> '	21
ZVI GRONER: From Halakhic Works of the Geonim	31
ELEAZAR TWITO: Traces of <i>Lekah Tov</i> in the Text of Rashi's Commentary to the Torah	37
PAUL FENTON: New Fragments from the Arabic Original of Dunash b. Tamim's Commentary to <i>Sefer Yeẓirah</i>	45
ISRAEL ḤAGGAI: New Evidence with Regard to the Authorship of the Commentary to Proverbs attributed to R. Abraham ibn Ezra	57
ISAAC RON: The Talmud Emendations of R. Solomon Luria (Maharshal)	65
YOSEF TAVORY: Selected Chapters from a Bibliography of the World of Prayer	105
SHRAGA ABRAMSON: An Unknown Edition of <i>Musar Haskel</i> by R. Yeḥezkel Feivel	123
DANIEL SPERBER: <i>Logographos</i> and <i>Logokliptes</i>	127
YESHAYAHU WINOGRAD: Hebrew Printing in the Years 1540-1640	129
SHELOMO SPITZER: The 'Hidden' Passage from the Itinerary of R. Petaḥyah of Regensburg	133
YOSEF AVIVI: Bibliographical Research in the Future — A Sample	135
JACOB S. SPIEGEL: More on the Printing Press at Ostrog	139
SARAH FRANKEL: Typographical Variations in Hebrew Books	141
S.Z.H.: Received by the Editor; Survey of New Books and Studies	143
Responses and Notes:	
Y. ALFASI: On R. Feivish the Son of the Rabbi of Woloczyska	165
Corrigenda to <i>Alei Sefer</i> 14	166

מנחם כהנא

דף נוסף ממכילתא דרשב"י*

1. מבוא

מאז הוצאתה של מהדורת המכילתא דרבי שמעון בן יוחאי [להלן: מ' דרשב"י] על-ידי ר"ן אפשטיין ורע"צ מלמד בירושלים תשט"ו¹, נתפרסמו ממנה שלושה קטעי גניזה נוספים על-ידי גב"ע צרפתי², מו"ר ר"ש אברמסון³ וא' גליק⁴. גליק בהקדמתו אף מנה שורת השלמות חשובות לתיאור העדים שנסקרו במהדורה, וציין לקטע נוסף – אשר לא פורסם עדיין, שעליו העיד ר"ח אלבק בספרו *מבוא לתלמודים*. לאלה יש להוסיף לפי שעה⁵:

- א. T-S N.S. 329.627: דף אחד קטוע, מקביל לעמ' 128, 129 במהדורת אפשטיין-מלמד. על-פיו ניתן לשחזר אף מספר שורות החסרות במהדורה זו.
- ב. T-S A.S. 79.198: קטע קטנטן מדף אחד, שבו נשתמרו שרידים ממספר שורות מעמ' 170, 172 במהדורה.
- ג. T-S C₂ 132: דף אחד שלם, מקביל לעמ' 62, 63 במהדורה⁶.
- ד. T-S A.S. 77.27: דף אחד, שאהדירו להלן בסמוך.
- ה. ENA 3808.5: קטע מדף אחד, שבו שרדו כמה קטעי שורות מעמ' 174, 175 במהדורה.
- ו. ENA 2673.36–37: שני דפים, מקבילים לעמ' 83–86, 98–101, 119 במהדורה⁷.

- * תודתי לידידי ד"ר ד' בויארין, שקרא את המאמר וזיכני בהערותיו.
- 1 מהדורה שנייה: ירושלים תשל"ט. [במהדורה זו שולב הקטע שפירסם גב"ע צרפתי (להלן, הערה 2) אך לא הקטע שפירסם הר"ש אברמסון, להלן, הערה 3. – העורך]
 - 2 'קטע מתוך מכילתא דרשב"י, לשוננו, כז–כח (תשכ"ד), עמ' 176 (וראה הערת ד' בן חיים שם, עמ' 177–178).
 - 3 'קטע חדש ממכילתא דרשב"י, תרכ"י, מא (תשל"ב), עמ' 361–372.
 - 4 'קטע נוסף ממכילתא דרשב"י, לשוננו, מז–מט (תשמ"ה), עמ' 210–215.
 - 5 קטעים א, ב נתגלו במסגרת 'מפעל המשנה' בריכוזו של מו"ר פרופ' י' זוסמן. קטע ה נרשם בכרססת המכון לחקר התלמוד ע"ש ר"ש ליברמן, בהנהלתו של פרופ' ש' פרידמן. קטע ו זוהה בידי א' גליק. קטעים ג, ד, ז זוהו על-ידי.
 - 6 גודל הדף 14.6×19 ס"מ. מספר השורות בעמוד 19–20. ייתכן שדף זה היה שייך לעותק המכילתא דרשב"י שממנו נחלש גם הדף בספריית בית המדרש לרבנים בני-יורק ENA 1340.4 שפרסם ש' אברמסון (לעיל, הערה 3). גודלו של דף זה, על-פי הנתונים שמסר לי באדיבותו הספן ג' שוורצבארד, הוא 14×19 ס"מ. מספר השורות בעמוד 18, וגם כתיבת היד של שני הדפים דומה.
 - 7 דפים אלה מצטרפים לקיצור המעובר של המכילתא בקטע קמברידג' T-S misc 36.132 שעמד בפני המהדירים (ראה מבוא המהדורה, עמ' מב–מד, נספחות עמ' 232 ואילך). למרבה המזל מצוי בהם גם חומר המקביל חלק מקטע המכילתא בדף T-S A.S. 77.27 שאהדירו בסמוך. רב תודות לא' גליק שהודיעני על גילוי ואף הביע את הסכמתו לפרסום חילופי נוסחאות מהקטע במאמר זה.

ז. ציטוט סדיר של המ' דרשב"י מפרשת עמלק כולה בילקוט מדרשים תימני, אשר נשתמר בשני כ"י בספריית הסמינר התיאולוגי בני-יורק:
JTS mic 4930 EMC 827; JTS mic 4954 ENA 349.⁸

2. T-S A.S. 77.27 – תיאור כתב-היד⁹

דף נייר אחד. מידותיו 22×30.5 ס"מ, בכל עמוד 25 שורות. הדף נשתמר כמעט בשלמותו, רק הפינה השמאלית העליונה חסרה. הרבה מאותיותיו נמחקו, או שדהו מאוד. במבט ראשון קראתי בעין בלתי מזוינת מלים ספורות בלבד, ביניהן סימן החלוקה: סל' פסו' = סליק פסוקא], הנפוץ בכמה ממדרשי ההלכה, אשר משך את תשומת-לבי. רק בעזרת מנורה אולטרה-סגולה הצלחתי לפענח את רובן המכריע של המלים והאותיות אשר שרדו בקטע. דף זה, המכיל דרשות לפסוקי שירת הים בשמות טו:ז-ח, היה שייך במקורו לטופס המכילתא דרשב"י, אשר שישים וחמישה דפים ממנו נתגלגלו לספריות לנינגראד, פריז וניו-יורק. כך עולה בבירור מכתובת ידו של סופר הקטע, מגדול הדף וכן ממספר השורות בכל עמוד, התואמים לדפים הנ"ל¹⁰. יתר על-כן, גם הדפים הסמוכים לו מלפני ומאחוריו הגיעו לידנו. הוא פותח בדיוק במקום שבו מסתיים הדף מכ"י אדלר 1179.60, שעמד בפני המהדירים (עמ' 85/25 במהדורה), ונגמר בדיוק במקום שבו מתחיל כ"י פירקוביץ 268 II, שאף הוא עמד בפניהם (עמ' 87/18 במהדורה).

3. השוואת הקטע למהדורה הנדפסת

במהדורת המ' דרשב"י של אפשטיין-מלמד שוחזר רוב החומר המקביל לדף זה בעזרת שני עדים עקיפים: קטע מגניזת קמברידג' T-S misc 36.132, שהוא קיצור מעובד של המ' דרשב"י¹¹, והציטוטים החלקיים במדוש הגדול [להלן: מה"ג]. מספר שורות נוספות הושלמו על-ידי המהדירים, מחוסר ברידה, על-פי המקבילה במכילתא דר' ישמעאל¹² [להלן: מ' דר"]. עתה, לאור מציאת הדף מהמ' דרשב"י גופה, ניתן לאשש כמה וכמה הצעות שחזרו טובות במהדורת אפשטיין-מלמד מחד גיסא, ולתקן ולהשלים פרטים מרובים¹³ וכן עניינים שלמים

8 ראה חיבורי: אקדמות להוצאה חדשה של ספרי במדבר [להלן: אקדמות], דיסרטציה בהדרכת מו"ר פרופ' א"ש רוזנטל, האוניברסיטה העברית תשמ"ב, עמ' 54. הנני מכין כעת מהדורה חדשה של פרשה זו בשתי המכילות, ביחד עם ד' בווארץ.

9 חן חן לד"ר ש"ק רייף, ראש מחלקת הגניזה בספריית קמברידג', על הרשות לפרסמו ועל הסיוע הרב שהגיש לי בעת שהותי בקמברידג' בקיץ תשמ"ו.

10 ראה תיאורם במבוא המהדורה, עמ' לג. אמנם הרשום שם: 'גודל כה"י הוא – כעדותו של פרופ' א"ל פינקלשטיין – 15×30 ס"מ' [על-פי מאמרו 'קטעים ממכילתא דרשב"י', מחקרים לזכרון ר' עמרם קאהוט, ניו-יורק תרצ"ו, עמ' קד] הינו מוטעה. רוחב הדפים אינו 15 ס"מ כי אם 22 ס"מ לערך, כמו הדף שלנו. ראה, למשל, מידות הדפים השלמים מעותק זה בקטעי אדלר בניו-יורק: 1179.60 – 22×30.7 ס"מ; 1180.44 – 22×30.8 ס"מ; 3308.5 – 21×30.8 ס"מ.

11 ראה תיאורו במבוא המהדורה, עמ' מב-מד ולעיל, הערה 7.

12 עמ' 86/7–85/26.

13 השווה, למשל, את נוסח עמוד א שורות 1–7 בדף [להלן: א/1–7], לשחזור על-פי המ' דר"י הנזכר בהערה הקודמת.

החסרים במהדורה מאידך גיסא¹⁴. לכמה מעניינים אלה חשיבות מיוחדת להכרת טיבה של המ' דרשב"י כאן, כפי שנפרט להלן.

איני רואה מקום להאריך בפירוט טיבה של מסורת הנוסח המשתקפת בדף שלנו, מפני שכבר זכה כתב-היד כולו – ששמר על כמחצית המ' דרשב"י – לאפיון מפולש של 'דרכיו מעלותיו ומורדותיו' בידי רע"צ מלמד, במבוא המהדורה, עמ' לד–מא. הרבה מהתכונות שתיאר שם באות לידי ביטוי גם בקטע זה. ראה, דרך משל, דבריו על ציטוט הפסוקים המקוצר בכה"י ביחס למה"ג (עמ' לו), ובוודאי ביחס לציטוטים המוארכים מאוד בקטע הגניזה השני מקמברידג' (עמ' מג), המקוימים גם בקטע שלנו¹⁵. הוא הדין בנוגע לחסרון תיבת 'ואומר' בדף¹⁶, ועוד.

ברי כי נוסחת המ' דרשב"י בקטע עולה באופן כללי הן על נוסח שני העדים העקיפים, שבהם נעזרו המהדירים, והן על נוסח קטע אדלר 2673, שלא עמד בפניהם, המשלים כאמור את קטע מקמברידג' T-S misc 36.132. לא מעט נוסחאות מקוריות בקטע קוצרו או עובדו במה"ג¹⁷ וכן בעותק הגניזה השני¹⁸. מצד שני, אפשר שכמה נוסחאות מקוריות נשארו דווקא בעדים אלה, בניגוד לנוסח הקטע¹⁹.

אמנם, מעבר לחילופים פה ושם, שני העדים העקיפים האלה מאשרים בדרך כלל את נוסחאות הקטע אשר צוטטו על ידם. לעובדה זו חשיבות מרובה, כיוון שמכוחה אפשר לדבר כאן, בבטחה יחסית, על נוסחת המ' דרשב"י, ולא על נוסחו המעושה של סופר זה או אחר. בעקבות כך יש גם יסוד מוצק דיו לדיון בטיבן של דרשות המ' דרשב"י כאן ביחס לדרשות המקבילות במ' דר"י, כפי שנפרט בסמוך.

- 14 דרשות 'כינה הכתוב' ועוד בעמוד א/11–19, ושאלת אנטונינוס את רבי בעמוד ב/15–19.
- 15 בנוגע למה"ג ראה כחה"צ לעמוד א/9, 10, 20, 22, 23, 25; ב/11, 19. בנוגע לקטע הגניזה (ומה"ג) ראה שם ב/7, 10, 12, 13, 14, 15, 25. הוא הדין אף בקטע גניזה אדלר, ראה שם א/1, 5 (!), 6, 7, 9, 10, 11, 19, 20, 22, 25. ביחס להערכת המשתמע ממימצאים אלה ראה השערות מלמד שם, ואין כאן מקום להאריך.
- 16 א/10, 9, 14, 20. תפיסת מלמד שם (עמ' לו) כי חסרון התיבה 'ואומר' אינו מקורי, והיא נשמטה בכמה מקומות בדרך הפלוגרפיה עם 'וגומ'. ויש להעיר כי התופעה מקוימת בכתב-יד טובים גם ללא סמיכות למלת הקיצור 'וגומ', וראה מה שכתבתי בחיבורי *אקדמות*, עמ' 151. בקטע שלנו חסרה פעמיים גם מלת החיבור 'שנאמר' (ב/15, 18), ובקטע המקביל מקמברידג' היא חסרה חמש פעמים (ב/9, 10, 12, 13, 15). וגם בכך יש לראות לעניות דעתי סימן קדמות ולא השמטה, ראה: *אקדמות*, עמ' 150, וכן ז' פרנקל, *מבוא הידוּשְׁלָמִי*, ברעסליא תר"ל, דף יז ע"ב.
- 17 ראה קיצוריו הגדולים א/1–7; 10–19, ועיין גם ב/4–6. בנוגע לעיבודיו עיין, למשל, בתוספת הכפולה (!) של דיבור המתחיל 'כקש' (א/15, ב/7), או השלמת המלה הארמית 'דכתיב' (ב/9) והשווה להערה הקודמת (!). וראה גם ב/16, הסבת שאלת אנטונינוס לגוף ראשון ברישא בלבד, ותוספת התואר 'הקדוש' לרבי (לדין בפרט זה ראה מאמרי: 'מהדורות המכילתא דר' ישמעאל לשמות בראי קטעי הגניזה', *תרכ"ץ*, נה [תשמ"ז], עמ' 516). אמנם אפשר שתיקונים אלה נעשו כבר בעותק המ' דרשב"י שעמד לפניו. וראה עוד להלן, הערה 40.
- 18 ראה, למשל, הקיצור בעמוד א/1–3; השמטת דרשות 'כינה הכתוב' (א/11–17), דרשיח אנטונינוס ורבי (ב/15–19), וסימן ההפסק 'סליק פטוקא' (ב/19); והחסרון הכפול של המלים 'שהיו באות עליה' (ב/6, 3). והשווה לתיאורו על-ידי מלמד שם (לעיל, הערה 11).
- 19 ראה למשל להלן, הערה 39.

4. היחס בין המכילתא דרשב"י והמכילתא דר"י

4.1 כידוע, קיים דמיון רב בחומר האגדי הנדרש בשתי המכילתאות²⁰. במקביל לכך ישנה זיקה הדוקה למדי בין החומר הגולמי בדף המ' דרשב"י שזיהינו, שתוכנו אגדי, למקבילותיו במ' דר"י²¹. בדרך כלל מובאות בהן אותן דרשות ממש, אם כי בשינויי²² לשון מרובים²³ ובמספר חילופי סדר²⁴.

20 ראה דברי ר"י אפשטיין בהקדמתו למכילתא דרשב"י, עמ' כה: 'האגדה שוה ברובה למכילתא דר' שמעאל'. והשווה ד"צ הופמן, *מכילתא דרשב"י*, פרנקפורט תרס"ה, מבוא, עמ' XI. א"א פינקלשטיין סבור כי בחלקן האגדי שאבו שתי המכילתאות לשמות ממקור כתוב משותף. ראה: L. Finkelstein, 'Studies in the Tannaitic Midrashim', *PAAJR*, 6 (1934–1935), pp. 206–211. שהביא לכך, ואין כאן מקום להאריך בזה. וראה גם מאמרו: 'The Sources of the Tannaitic Midrashim', *JQR*, 31 (1941), pp. 211–243. וכן להלן, הערות 58, 59.

21 הגני מבסס את נוסח המ' דר"י על כ"י אוקספורד 151 (א) בהשוואה לשאר עדיה הישירים כאן: הדפוס הראשון (ד); כ"י מינכן 117 (ב); כ"י רומי קונסטנזה H 2736 (ר); ולחלק מהחומר גם קטע גניזה מאוסף מוצרי VI 172 (T.69). לשתי מהדורותיה המדעיות של המ' דר"י – מהדורת הורוביץ-רבין, פרנקפורט תרצ"א, ומהדורת לויטערבאך, פילדלפיה תרצ"ד, תרצ"ה – מגבלות רבות, ואין אפשרות לסמוך על נוסח הפנים שלהן בעיון מסוג זה. וראה מה שכתבתי בפירוט על חסרונותיהן במאמרי 'מהדורות...' (לעיל, הערה 17) ועיין גם במאמרו של ד' בויארין, 'מן האור הגנוז – לנוסח המקורי של המכילתא דר' שמעאל', *סידרא*, ב (תשמ"ו), עמ' 5–13. לשם המחשת העניין אפרט דוגמה אחת מקטענו. במהדורת הורוביץ עמ' 136 = מהדורת לויטערבאך, ב, עמ' 47, שנינו:

תהרוס קמין – הרסת קמין אין כתיב כאן אלא תהרוס קמין, לעתיד לבא...

תשלח חרונוך – שלחת חרונוך אין כתיב כאן אלא תשלח חרונוך, לעתיד לבא...

יאכלמו קש – אכלמו קש אין כתיב כאן אלא יאכלמו קש, לעתיד לבא...

שלוש הדרשות הללו מופיעות גם בדף המ' דרשב"י שלנו (א/19–23), אך חסרים בו שלוש דיבורי המתחיל ברישא: 'תהרוס קמין', 'תשלח חרונוך' ו'יאכלמו קש'. שלוש חסרים גם בצטוט המ' דרשב"י בקטע אדלר ובמה"ג. לכאורה לפנינו ייחוד סגנוני במ' דרשב"י דווקא, המציגה שורת דרשות ללא דיבורי המתחיל. ואכן י' גולדין, בפירושו, העיר להבדל זה בין שתי המכילתאות; ראה: J. Goldin, *The Song at the Sea*, New Haven – London 1971, pp. 161–162. אך לאמיתו של דבר, שלוש דיבורי המתחיל האלה חסרים גם בכל עדיה הישירים של המ' דר"י (אגדור וכן ילקוט שמעוני ט), והמהדירים הוסיפו אותם על-פי עדים עקיפים בלבד, בדמות *מדרש חכמים ומדרש שכל טוב*, שנתקשו לראשונה בחסרון זה ויתקנוהו. הוא הדין לדר"ה 'תהרוס קמין' במהדורת הורוביץ עמ' 134/18, החסר בכ"י אכר וכן בצטוט המ' דר"י: בילקוט שמעוני, בילקוט המכירי לתהלים עד יד; פג:ב, ובערוגת הכשם, א, עמ' 19, וכן הוא במ' דרשב"י עמוד א/7. לטיבם של חסרונות אלה ראה להלן, הערה 55.

22 מובן שאני מתייחס רק לשינויים שבין כל עדי הנוסח של המ' דר"י, לעומת כל העדים של המ' דרשב"י כאן. את מראה המקום למ' דר"י אציין לפי עמודי מהדורת הורוביץ.

23 כגון מ' דרשב"י א/6 'ועליו מפרש בקבלה' (במקביל לשימוש במונח זה במ' דרשב"י לעיל, מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 85/13, ע"ש, ולהלן, הערה 54) – מ' דר"י 136/12 'ועליו הוא אומר'; מ' דרשב"י ב/6,4,1 'פורעניות שהיו באות עליהן' $\times 3$ – מ' דר"י 137/3,6 'הפורענות שהבאת עליהן' $\times 2$; מ' דרשב"י ב/7 'וכן את מוצא' – מ' דר"י 137/7 'ללמדך'; מ' דרשב"י ב/8 'אלא שנטלה מלכות לשעה מפני כבודן של ישראל' – מ' דר"י 137/7 'אלא שנטלה סררה/שררה לשעה בשביל כבודן של ישראל'; ורבים כיוצ"ב (ואין להקל ראש גם בחילופים קלים מעין אלה. לדוגמה, בנוגע לחילוף האחרון מלכות-שררה, מעניין להשוות את לשון המ' דר"י: 'ללמדך שלא היתה מלכות (!) יודיה משל מצרים, אלא שנטלה סררה לשעה', לתשובת ר' לאנטונינוס במ' דרשב"י דווקא, להלן ב/17: '...מכל מקום כתוב שאין מצרים עתידה להעמיד לא מלך ולא שררה'. במ' דר"י 137/7 חילופי נוסחאות: אטב לא מושל ולא שר. ד לא מלך ולא שר. ר לא מלך ולא שר [= שררה כנוסח המ' דרשב"י]).

24 ראה, למשל, היפוך סדר הפירושים לביטוי 'צבצבו כמו נד נזולים' במ' דרשב"י ב/22 ואילך, לעומת המ' דר"י

4.2 על-פי הרוב ניכרת במ' דר"י אריכות יתר ביחס למ' דרשב"י, הבאה לידי ביטוי בתוספת דרשות²⁵, משפטים²⁶, פסוקי ראייה²⁷, הרחבות לשון²⁸ ופירושי משמעות²⁹. לכאורה ישנו אף קיצור גלוי אחד במ' דרשב"י כאן, בדרשות 'כינה הכתוב'. מתוך אחת-עשרה הדוגמאות המצויות במ' דר"י³⁰, מובאות במ' דרשב"י רק ארבע³¹, ולאחר הדוגמה השלישית נכתב: 'וכל' [ענינא עד]³² אל נא תהי כמת' — שהיא הדוגמה האחרונה במ' דר"י³³! אמנם אין אפשרות להכריע, האם יסודו של קיצור זה בגלגולי העתקה או עריכה³⁴.

4.3 ובעניין אחד נדמה כי ניתן להבחין בפגמים מסוימים בדרשות המ' דרשב"י, שאינם קיימים במקבילותיהן במ' דר"י. מחמת חשיבותו העקרונית של הנושא ברצוני לפרט. בפירוש הביטוי 'תהרס קמך' מביאה המ' דרשב"י שתי דרשות³⁵:

[א] הרסת קמך אין כת' כן אלא תהרוס קמך,
וכן הוא אומ' אל תשכח קול צורריך וגומ',

- 137/22 ואילך. מעניין גם הסדר השונה של שלושת המשלים למלכותה הירודה של מצרים, במסגרת דרשת הפסוק 'יאכלמו כקש'. במ' דר"י 15-137/8 הסדר הוא: א) מלכיות בארזים — מצרים בקש (על-פי 'יאכלמו כקש'). ב) מלכיות בכסף וזהב — מצרים בעופרת (על-פי 'צללו כעופרת'). ג) מלכיות בחיות — מצרים בשועלים (על-פי 'אחזו לנו שועלים'). היינו הפתיחה, כמקובל, בהשוואה המסתמכת על ד"ה הנדרש: 'יאכלמו כקש'. המשך בדימוי מפורש אחר של המצרים בשירת הים להלן: 'צללו כעופרת'. וסיום בדימוי דרשני מפסוק רחוק בשיר השירים: 'אחזו לנו שועלים'. (למקבילות המסבירות את זיהוי השועלים כמצרים, ראה בפירושו של גולדין שם [לעיל, הערה 21], עמ' 165). מאידך גיסא, במ' דרשב"י ב/8-15 סדר אחר: א) מלכיות בכסף זהב — מצרים בעופרת. ב) מלכיות בחיות — מצרים בשועלים. ג) מלכיות בארזים — מצרים בקש. היינו, היא פותחת בפסוק שאינו נדרש כאן: 'צללו כעופרת', ומסיימת בסגירת מעגל בפסוקנו (בדומה לפתיחתה האמוראית!) 'יאכלמו כקש'. לדוגמה נוספת ראה להלן, סעיף 4.6.
- 25 כגון עמ' 137/22: 'דא וברוח אפיך נערמו מים — עשאן כמין ערימות'.
- 26 כגון עמ' 137/21: '...אף אתה נתת ערמומיות במים >והיו המים נלחמים בהם בכל מיני פורעניות> לכך נאמר וברוח אפיך נערמו מים'.
- 27 כגון 137/18 על-פי כ"י אכר: 'שני' >ונשיא מארץ מצרים לא יהיה עוד (יחזקאל ל:יג)> מן הממלכות תהיה שפלה... (שם כט:טו).
- 28 השווה, למשל, מ' דר"י עמ' 6-138/4 למ' דרשב"י ב/22-23.
- 29 ראה, למשל, הביאור המשולש 'לעתיד לבא' בדרשות המ' דר"י שציטטנו לעיל, הערה 21, החסר באופן עקבי במקבילה במ' דרשב"י א/19-23, וכן המשפט 'כביכול כלפי מעלה הכת' מדבר' במ' דר"י עמ' 3/135, החסר במ' דרשב"י א/12 (אך ראה גם א/17).
- 30 עמ' 11-135/1.
- 31 עמ' א/11-15.
- 32 ההשלמה בסוגריים מסופקת למדי — ראה להלן בההדרת גוף הטקסט, עמוד א הערה 18, והשווה לדרכי קיצור כאלה ומעין אלה בדפים אחרים של כ"י זה, במבוא המהדורה, עמ' לו.
- 33 וכן במקבילה התנאית הנוספת בספרי במדבר פיס' פד, עמ' 81.
- 34 העובדה שנושא זה מפותח במ' דרשב"י רק כאן, ואין לפנינו חזרה מילולית על חומר שנשנה במ' דרשב"י לעיל, מסייעת להנחה כי מקור הקיצור הוא בשלבי עריכה, אך וודאות אין כאן. וראה שיקוליו של מו"ר הדגול פרופ' א"ש רוזנטל, בדילמה מצרנית לשאלחנו, במאמרו 'לשונות סופרים', ספר 'יובל לש"י עגנון', בעריכת ב' קורצויל, רמת-גן תשי"ח, עמ' 293-324.
- 35 עמוד א/7-20. בציטוטים להלן לא אקפיד לצטט לפי שורות הדף, וגם לא אציין בסוגריים את המלים והאותיות המשוחזרות — ראה כל זאת בההדרת הקטע בסיום המאמר.

מפני מה כי הנה אויבך יי, כי הנה רחיקך יאבדו וגומ',
כי הנה איבך יהמיון וגומ' על צמך יערימו סוד,
משנאיך יי אשנא תכלית שנאה.

וכן אתה אומ' כי הנוגע בכם וגומ' —

ר' יהודה אומ' בבבת עין אין כת' כן אילא בבבת עינו אלא שכינה הכתוב.
כיוצא בו אתה אומ' ואמרתם הנה תלאה והפחתם אותו אלא שכינה הכתוב.
כיוצא בו אתה אומ' למה שמתני למפגע לך אלא שכינה הכתוב.
וכול' [ענינא עד]³² אל גא תהי כמת.

אף כאן אתה אומ' כי הנוגע בכם נוגע בבבת עינו —

ר' יהודה אומ' בבבת עינו כלפי למעלה הכת' מדבר אלא שכינה הכתוב.
וכל מי שעוזר את יש' כאילו עוזר את מי שאמר והיה העולם,
שנא' אורו מררו וגומ'.

[ב] ד"א הרסת קמין אין כת' כן אלא תהרס קמין,

וכן הוא אומ' אלהים הרס שינמו בפימו וגומ'.

עיון בדרשות אלה מעורר שני קשיים, הראשון ענייני והשני טרמינולוגי:

(א) לפנינו רק דרשה אחת של 'הרסת קמין אין כת' כן אלא תהרס קמין'. הכפלתה בתוספת המונח ד"א [= דבר אחר] בדרשה השנייה תמוהה³⁶. קשה לדחוק וליישב כי ה'דבר אחר' מתייחס לפסוק השונה המובא לאחר הדרשה השנייה, גם משום שאין זה מקובל וגם מפני שלכאורה אפשר היה להוסיף את הפסוק הבודד: 'אלהים הרס שינמו בפימו' לדרשה הראשונה. וראה עוד להלן.

(ב) הוספת המונח 'מפני מה' במהלך ציטוט פסוקים במדרשי ההלכה רגילה רק באמצע ציטוט רצוף של פסוק אחד, או שני פסוקים עוקבים בזה אחר זה³⁷. מגמתה הדגשת היחס של שני חלקי הפסוק כסיכה ומסובב³⁸. בניגוד לכלל זה, בדרשה הראשונה של המ' דרשב"י, נוסף

36 לראשונה הצביע על קושי זה הרב מ' כשר, *תורה שלמה* לשמות טו: 1 (כרך יד, ניריורק תשי"א, עמ' כג, סעיף קיב). הוא שיער כי לפנינו טעות סופר, והציע לתקנה בעזרת הגהה מורכבת, ע"ש. עתה, לאחר מציאתן של אותן דרשות באותו נוסח גם בשני קטעי הגניזה, ברי כי אין זו טעות סופר של ר' דוד העדני בעל מה"ג. ולהלן נראה כי נוסח זה דווקא קשור לעניינים נוספים המייחדים את דרשות המ' דרשב"י כאן.

37 כגון מ' דר"י עמ' 151/1: 'ה' ימלוך לעולם ועד (שמות טו: יח) — מפני מה: כי בא סוס פרעה ברכבו ופרשיו בים וישב ה' עליהם וגו' (שם פסוק יט); ספרי דברים, מהדורת פינקלשטיין, 278/14: 'לא תתעב אדומי (דברים כג: ח) — מפני מה: כי אחיך הוא (שם) וגדולה אחוה. לא תתעב מצרי (שם) — מפני מה: כי גר היית בארצו' (שם). ורגיל יותר במהלך פסוקים המובאים לראיה, כגון מכילתא דר"י 52/11: '...שנאמר תקעו בחדש שופר וגומ' (תהלים פא: ד), מפני מה: כי חק לישראל הוא וגומ' (שם פסוק ה). וראה הערות 38, 39 בסמוך.

38 בשבעים אחוז מכלל המקרים נוסף המונח התנאי 'מפני מה' לפני המלית המקראית 'כי' הפותחת את ציטוט הסיפא. אפשר שסיבת הכפילות נעוצה במובנים השונים של 'כי', 'המשמשת ד' לשונות'. ואמנם, בכמה מקרים הוראתה הפשטנית של 'כי' במקרא איננה 'מפני מה' (ראה, למשל, הדוגמה ממ' דר"י עמ' 151/1 בהערה הקודמת).

המונח 'מפני מה' בין שני פסוקים שאינם סמוכים³⁹: 'אל תשכח קול צורריך וגומ' (תהלים עד:כג), מפני מה כי הנה אויבך ה' (תהלים צב:י)⁴⁰.
4.4 קשיים אלה אינם קיימים במקבילה במ' דר"י. יתרה מזו, העיון במ' דר"י עשוי, אולי, לשפוך אור על נסיבות היווצרותם של שני הקשיים במ' דרשב"י כאחד. וזה לשון המ' דר"י⁴¹:

[א] תהרס קמינו אין כת' כאן אלא תהרס קמיך.
מגיד הכת' «שכל מי»⁴² שהוא קם כנגד ישראל
כאילו קם כנגד מי שאמר והיה העולם.
וכן הוא או' התשכח⁴³ קול צורריך שאין קמיך וג',
כי הנה אויבך יי כי הנה אויבך יאבדו,
כי הנה אויבך יהמיון מפני מה על עמך יערימו סוד ויתעצו על צפוניך,
הלא משנאיך יי אשנא וג' מפני מה תכלית שנאה שנאתים וג'.
וכן הוא או' כי הנוגע בכם נוגע וג' —
ר' יהודה או' בכבת עין אינו או' כן אלא בכבת עינו,
כביכול כלפי מעלה הכתוב מדבר אלא שכינה הכתוב...⁴⁴
וכל מי שהוא עוזר את ישראל כאילו עוזר למי שאמר והיה העולם,
שנ' אורו מרוז אמ' מלאך יי וג'...⁴⁵

- 39 בסך הכל מניח (על-פי הקונקורדנציות) עשרים-ושמונה היקרויות של המונח 'מפני מה' באמצע ציטוטי פסוקים במדרשי ההלכה: מ' דר"י עמ' 52, 98, 102, 109, 132, 134, 135, 147, 151, 177, 206, 240, 286. מ' דרשב"י עמ' 66, 83, 100, 143. ספרא, דף מג, ד. ספרי במדבר, עמ' 81. ספרי דברים, עמ' 35, 278, 279, 381, 430 (והשווה עוד: ספרי במדבר, עמ' 14, וספרי דברים, עמ' 149, 278/14).
- מלבד המ' דרשב"י כאן (וכמה עדי נוסח בספרי במדבר, עמ' 81, הגורסים כמותה — ראה להלן, הערה 53), מצאתי רק חריג אחד שבו מופיע המונח 'מפני מה' בין פסוקים שאינם סמוכים. למרבה הפלא, הוא מצוי בדרשה השנייה של 'תהרס קמיך' במקבילה במ' דר"י עמ' 136/15: '...שנ' אלהים הרס שינמו בפימו (תהלים נח:ז), מפני מה: כי לא יבינו אל פעולות ה' ואל מעשה ידיו יהרסם ולא יבנם (תהלים כח:ה). (מפני מה' בכל העדים: אגדטכמר. ערוגת הכשם, ח"א, עמ' 20: 'ומפני מה'). וכבר העיר רח"ש הורוביץ, כי 'אפשר דהיא רק אשגרה מלעיל ריש הפרשה' (כלומר, הדרשה הראשונה של 'תהרס קמיך' במ' דר"י שצוטטה להלן בסעיף 4.4), והפנה גם להגהת ר' מאיר איש שלום, ע"ש.
- ומעניין כי במקבילה בדף הגניזה שלנו א/20 אכן מופיע רק הפסוק מתהלים נח:ז: 'אלהים הרס שינמו בפימו וגומ', בלי התוספת הפרובלמטית: 'מפני מה: כי לא יבינו...'. לכאורה לפנינו נוסחה עדיפה של המ' דרשב"י, אך אין הדבר בטוח כלל, כיוון שתוספת זו מצויה בשני עדיה העקיפים של המכילתא דרשב"י כאן: קטע גניזה אדלר ומה"ג, ובהחלט ייתכן כי בדף הגניזה שלנו חלה כאן השמטה.
- 40 כך הוא הנוסח של המ' דרשב"י בשני קטעי הגניזה. במה"ג חסר כאן 'מפני מה' בכל העדים במהדורות מרגליות, למעט כ"י הסמינר התיאולוגי, שבו הוא נוסף בגיליון — ר' חה"נ בעמ' רצח שורה 18. וקרוב בעיני שהוא קיצור, אך ראה להלן, הערה 53.
- 41 על-פי כ"י אוקספורד בהשלמת קיצורי המלים.
- 42 המסוגר חסר בכ"י א והשלמתי על-פי דבר.
- 43 בגירסת 'התשכח' אוחזים גם כ"י בר, כנגד גירסת ד 'אל תשכח', הוזה לנוסח המסורה בתהלים עד:כג.
- 44 כאן שונה המ' דר"י שורה ארוכה של דוגמאות נוספות ל'כינה הכתוב', ומסיימת בחזרה על דרשת הפסוק בזכריה ב:יב (כי הנגע) בפי ר' יהודה.
- 45 להמשך פיתוח דרשת המ' דר"י כאן, ראה להלן, סעיף 4.7 והערה 57.

[ב] הרסת קמין אין כת' כאן אלא תהרס קמין לעתיד לבוא, שני' אלהים הרוס שינימו בפימו וג', מפני מה⁴⁶ כי לא יבינו אל פעולת יי וג' — יהרסם בעולם הזה ולא יבנם לעולם הבא.

במ' דר"י לפנינו, איפוא, שתי דרשות שונות, המתמקדות כל אחת במלה אחרת של הביטוי: 'תהרס קמין'. הדרשה הראשונה מדייקת מהלשון 'קמין' ולא קמיו, 'שכל מי שהוא קם כנגד ישראל, כאילו קם כנגד מי שאמר והיה העולם'. לאחר-מכן היא פותחת בסיוע מהפסוק בתהלים עד: כג, שאף בו מופיעה מלה זו: 'וכן הוא או' התשכח קול צורריך שאון קמין וג'. הדרשה השנייה מדייקת מהלשון 'תהרס' ולא הרסת, כי לפנינו נבואה לעתיד, כשהיא מסתייעת בפסוקים 'אלהים הרס' וכן 'יהרסם' ודרשתו⁴⁷. בתוספת לדרשה הראשונה פותח רעיונה 'שכל מי שהוא קם כנגד ישראל כאילו קם כנגד מי שאמר והיה העולם' בעזרת:

(א) שלושה פסוקים נוספים מתהלים, המלמדים כי אויבי ישראל הם למעשה גם אויבי ה': תהלים צב:י: כי הנה איביך ה' כי הנה איביך יאבדו [וראה ההמשך בפסוק יב שם: 'בקמים עלי מרעים', במקביל לקמין הנדרש לעיל]. (2) שם פג:ג-ד: כי הנה אויביך יהמיון ומשנאיך נשאו ראש, מפני מה⁴⁸: על עמך יערימו סוד. (3) שם קלט:כא-כב: הלא משנאיך ה' אשנא ובתקוממך אתקוטט, מפני מה⁴⁹: תכלית שנה שנתים לאיבים היו לי.

(ב) פסוק רביעי מזכירה ב:יב, המבטא אף הוא, לפי דרשת ר' יהודה, אותו הרעיון: כי הנגע בכס נגע בבבת עינו — בבבת עין אינו או' כאן אלא בבבת עינו, וכוונתו בבבת עיניו⁵⁰: כביכול כלפי מעלה, אלא שכינה הכתוב.

(ג) משפט הנגדה בסיכום: וכל מי שהוא עוזר את ישראל כאילו עוזר למי שאמר והיה העולם, שני' אורו מרוז אמר מלאך ה'... כי לא באו לעזרת ה', לעזרת ה' בגבורים (שופטים ה:כג).

46 ראה לעיל, הערה 39.

47 הקדמת דרשת 'קמין' לדרשת 'תהרס', בניגוד לסדר הפסוק, מוסברת אולי ברצונו של העורך להסמין לדרשה השנייה 'תהרס' — לעתיד לבוא את הדרשות המקבילות 'תשלח' — לעתיד לבא, וכן 'יאכלמו' — לעתיד לבוא. ראה מ' דר"י 136/14, וכן הוא במ' דרשב"י א/19-23. וראה עוד להלן, בסעיפים 4.6, 4.7. כמקובל, המונח 'מפני מה' שולב באמצע ציטוטם של שני פסוקים עוקבים (ר' לעיל, סעיף 4.3). תפקידו כאן — כפי שהעירו לנכון הנצי"ב בפירושו למכילתא, גולדין, שם (לעיל, הערה 21), עמ' 153 ואחרים (ועיין בפירוש רש"י לתורה) — להבליט כי סיבת הכינויים ברישא: 'אויביך', 'משנאיך', מפורשת בסיפא: 'על עמך יערימו סוד'. כלומר, לפנינו ראייה שאויבי ישראל הם אויבי ה', וראה גם בהערה הבאה.

49 שוב 'מפני מה' בהוראתו הרגילה (ראה בהערה הקודמת), המדגישה כי פשר הכינוי 'משנאיך' ברישא, מוסבר על-פי 'לאיבים היו לי' בסיפא. אגב, ייתכן שהמבנה הפנימי של שלושת הפסוקים, שאינו על-פי סדרם המקראי, יוסד כחריזה מעגלית: אויבים < אויבים ומשנאים < משנאים ואויבים.

50 הסבר זה משתמע במפורש מדבריו של ר' יהודה במקבילה במ' דרשב"י עמ' 2: '...וכן הוא אומר כי [כל] הנוגע בכס וגו' — ר' יהודה אומר אין ת"ל ו'ו' אלא יו"ד [כלומר: עיני במקום עינין], מלמד שכל מי שמזיק לאדם משראל כאילו מזיק לפני מי שאמר והיה העולם'. וראה עוד: ש' ליברמן, יוניות ויונות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 170; C. McCarthy, *Tiqqune Sopherim*, Göttingen 1981, pp. 61-70.

מקבילה דומה עד למאוד לדרשה המורחבת של המ' דר"י דווקא מצויה גם בספרי במדבר פיס' פד מדבי ר' ישמעאל⁵¹. מצד שני, במ' דרשב"י מצויות שלוש ההרחבות כמו במ' דר"י, אך חסרה הדרשה הראשונה: 'תהרס קמינו אין כת' כאן, אלא תהרס קמיך' וכן מסקנתה המוכללת: 'מגיד הכת' שכל מי שהוא קם כנגד ישראל כאילו קם כנגד מי שאמר והיה העולם'. 4.5 מן המפורסמות הוא שאין בידנו נתונים המאפשרים לשחזר בוודאות את טיבו המדויק של החומר שעמד בפני מסדרי המדרשים ואת דרכם בעיבודו ובעריכתו. עם זאת, כמדומני, במקרה שלנו סביר לשער כי החומר שהיה מצוי בידי עורכי המ' דרשב"י כאן כלל את הפיתוח המורחב של הרעיון, שאויבי ישראל הם אויבי ה' ללא דרשת היסוד הנ"ל. וליקוי זה הוא שגרם לשני הקשיים הנזכרים.

מחוסר ברירה, הם הציבו את המדרש השני: 'הרסת קמיך אין כת' כן אלא תהרס קמיך' גם בפתחת הדרשה הראשונה, וכך נוצרה הכפילות. אלא שדיוק לשוני זה אינו מבטא את המוטיב המרכזי של ההרחבות אשר עמדו בפניהם, כי הקמים על ישראל קמים כנגד ה'. כגשר לסגירת פער זה השתמשו העורכים בשיבוץ המונח 'מפני מה', שלא כמקובל, כמתווך בין שני פסוקים שאינם סמוכים: 'הרסת קמיך אין כת' כן אלא תהרס קמיך וכן הוא אומ' אל תשכח קול צורריך וגומ' מפני מה: כי הנה אויבך ה', כי הנה רחקיך יאבדו וגומ', כי הנה איבך יהמיון וגומ' על עמך יערימו סוד משנאיך ה' אשנא תכלית שנאה...'. כלומר, ה' יהרוס קמיו בעתיד, מפני ששונאי ישראל הם שונאי ה', ומכאן ואילך מפותח רעיון זה לעצמו, כמו במ' דר"י.

ומאלף לראות כי באמצע ציטוט שני צמדי הפסוקים האחרונים מתהלים פג: ד ותהלים קלט: כא—כב, לא נוסף במ' דרשב"י המונח 'מפני מה' כפי שנוסף במ' דר"י פעמיים⁵². האם

51 מהדורת הורוביץ, עמ' 81 (ואני מצטט על-פי כ"י רומי 32 בהשלמת קיצורי המלים, וכן משפט אחד שנשמט מחמת הדומות, על-פי עדים אחרים):

וינוסו משנאיך מפניך — וכי יש שונאין לפני מי שאמר והיה העולם,
אלא מגיד הכת' שכל מי ששונא את ישראל
כילו שונא את מי שאמר והיה העולם.
כיוצא בו וברב גאנך תהרס קמיך —
וכי יש קמים לפני מי שאמר והיה העולם,
>>אלא מגיד הכתוב שכל שקם כנגד ישראל
כאילו קם כנגד מי שאמר והיה העולם.<<
כיוצא בו אל תשכח קול צורריך,
כי הנה איבך, כי הנה רחקיך,
כי הנה איבך יהמיון, מפני מה: על עמך יערימו סוד,
הלא משנאיך יי תכלית שנאה שנאתים.
כן הוא או' כל הנגע בהם כנוגע בבכת עינו —
ר' יהודה או' אין צריך (!) בכת עין לא נאמר אלא בכת עינו,
כביכול כלפי למעלה אלא שכניה הכתוב...
כל מי שעזר את יש' כילו עזר לפני מי שאמר והיה העולם,
שנ' אורז מרוז אמר מלאך יי... כי לא באו לעזרת יי.

וראה עוד להלן, הערות 54, 57.

52 ראה לעיל, הערות 48, 49.

זהו קיצור גרידא, או שמא לפנינו הד להעברת המונח 'מפני מה' מכאן למקומו המיוחד לעיל? ⁵³

4.6 בהקשר לכך יש להעיר גם למקום השונה של דרשת 'תהרס קמך' הראשונה ופיתוחה הצמוד בשתי המכילות. במ' דר"י היא שולבה בפתיחה, בסמוך לדרשה אחרת המביעה רעיון דומה:

וברוב גאונך וגו' — הרבית להתגאות כנגד מי שקמו כנגדך, ומהן [= ומי הן] שקמו כנגדך הן שקמו כנגד בניך.
תהרס קמינו אין כת' כאן אלא תהרס קמך,
מגיד הכת' שכל מי שהוא קם כנגד ישראל
כאילו קם כנגד מי שאמר והיה העולם...

הדרשה השנייה והשונה של 'הרסת קמך אין כת' כאן אלא תהרס קמך, לעתיד לבוא, שובצה במ' דר"י בחתימה (עמ' 136/14) במנותק מהדרשה הראשונה.

במ' דרשב"י, לעומת זאת, הוצגו שתי הדרשות של 'תהרס קמך' בזו אחר זו. לעניות דעתי, הבדל מבני זה הוא פועל יוצא מגלגולי הדרשה הראשונה במ' דרשב"י, כפי שניסינו לשחזרם לעיל. מצד אחד לא נשתמרה במ' דרשב"י הדרשה הבסיסית של קמינו — קמך, אשר תוכנה הוא שהצדיק את הסמכתה לדרשת הפתיחה של 'וברב גאונך תהרס קמך' במ' דר"י. מצד שני, סביר כי הדיוק הזה של שתי הדרשות במ' דרשב"י: הרסת — תהרס, הוא שגרם לריכוזם. והדברים הולמים יפה את השערותנו בדבר הצבתה של הדרשה השנייה על-ידי העורכים גם בפתיחת הדרשה הראשונה במ' דרשב"י.

4.7 השוני בתוכנה ומיקומה של יחידת 'תהרס קמך' הראשונה, שפירטנו לעיל, הוא למעשה ההבדל היחידי בתוכנן ובסדרן החיצוני של הדרשות הרבות, הקשורות לביטוי: 'וברב גאונך תהרס קמך' בשתי המכילות. אמנם נראה כי הבדל יחידי זה הוא שהשפיע — במישרין או בעקיפין — אף על השוני בעיצובו הסופי של מבנה החומר כולו בשני המדרשים. המבנה במ' דרשב"י הוא פשוט וסימטרי:

א פתיחה בשתי דרשות מקבילות של הביטוי 'וברב גאונך תהרס קמך' כולו, לפי סדרן הכרונולוגי.

ב סיום בשתי דרשות של הסיפא בלבד: 'תהרס קמך' ⁵⁴.

53 השערתי בדבר שיבוצו המשני של המונח 'מפני מה' במ' דרשב"י על-ידי העורכים מבוססת על ההנחה כי שני דפי הגניזה שמרו כאן על נוסחה המקורי של המ' דרשב"י. וזאת בניגוד למה"ג, ששם חסר מונח זה ברוב העדים, ראה לעיל, הערה 40. ומוכן שקשה להכריע בפסקנות בנושא כגון דא, המבוסס על ניתוח מונחים שהוראתם המדויקת בוודאי לא היתה נהירה למעתיקים, אשר מפיחים אנו שותים. דוגמה יפה לבעיה זו אפשר להביא מספרי במדבר שציטטתי לעיל, בהערה 51. בניגוד לנוסח כ"י רומי — בכיר עדי הנוסח של ספרי במדבר: 'אל תשכח קול צורריך כי הנה איביך...', גורסים כמה עדים: 'אל תשכח קול צורריך מפני מה: כי הנה איביך...' (אשגרה על-פי 'מפני מה על עמך יעירמו טוד' בסמוך: ?), בדיוק כמו גירסאות הגניזה של המ' דרשב"י כאן!

54 מהדרות אפשטיין-מלמד, עמ' 85/10 ואילך, והמשכה בדף הגניזה שלנו (לכללי העתקתי ראה הערה 35, לעיל):

[1A] וברוב גאונך תהרוס קמך — הרבית להתגאות כנגד מי שקמו נגדך.

ומי הן שקמו כנגדך מי שקמו כנגד ידידיך.

אמרפל מלך שנער... וגומ'. מה הוא אומ' ויחלק עליהם לילה וגומ',

ועליו מפרש בקבלה מי העיר ממזרח וגומ'...

מבנה אותו החומר במ' דר"י מורכב יותר, ופשוטו איננו מתברר במבט ראשון. במ' דר"י אין הפרדה בין דרשת הביטוי כולו לדרשת הסיפא לבדה, וגם אין שימוש בדיבור המתחיל ובידבר אחר' במהלך הדרשה, כפי שהוא במ' דרשב"י. עיון חוזר מגלה כי מבנה דרשות המ' דר"י לא נקבע על-פי שייכותן החיצונית והפורמאלית של הדרשות לקטעי פסוקים אלו או אחרים, אלא על-פי תוכן הפנימי של הדרשות עצמן⁵⁵:

א 1 פתיחה בשתי דרשות כלליות, המסיקות מפסוקנו שכל הקם כנגד ישראל קם כנגד ה'.

2 פיתוח הרעיון על-פי פסוקים אחרים ודרשות נוספות.

ב הדגמת הרעיון לפי סדר כרונולוגי:

1 בקמים כנגד ידידיו של הקב"ה — ארבעת המלכים כנגד אברהם⁵⁶.

2 בקמים כנגד בניו של הקב"ה: פרעה, סיסרא, סנחריב ונבוכדנצר.

3 דרשה מפסוקנו שאף לעתיד לבא 'תהרס קמין'⁵⁷.

[2א] ד"א וברוב גאוןך תהרוס קמין — הרבית להתגאות כנגד כל מי שקמו כנגדך, ומי הן שקמו כנגדך מי שקמו כנגד בניך.
ומי הם שקמו:

פרעה וכל חילו... מה הוא אומ' מרכבות פרעה וחילו וגומ'.

סיסרא וכל המנו (!)... מה הוא אומ' מן שמים נלחמו וגומ'.

סנחריב וכל אנפיו... מה הוא אומ' וישלח יי מלאך...

נבוכדנצר וכל חילו (!) אומ': איפשר לדור עם בני אדם...

אמ' לו המקום: אתה אמרת בלבבך השמים אעלה... אך אל שאל תורד...

ועליו מפרש בקבלה הוי משקה רעהו מספח וגומ'...

[ב] הרסת קמין אין כת' כן אלא תהרוס קמין,

וכן הוא אומ' אל תשכח קול צורריך וגומ'... [ראה לעיל, סעיף 4.3].

[2ב] ד"א הרסת קמין אין כת' כן אלא תהרס קמין,

וכן הוא אומ' אלהים הרס שינמו בפיו וגומ'.

55 רצון העורכים לפתח כאן, באופן מובנה, נושא דרשני כולל, גם מסביר יפה את עובדת חסרונם העקבי של דיבורי המתחיל, המאפיין את דרשת המ' דר"י כאן לכל אורכה. לאור זאת גם מתבהרת התופעה שפירטנו לעיל, בהערה 21, בנוגע לחסרון ד"ה 'תהרס קמין' $\times 2$, 'תשלח חונך' ו'יאכלמו קש' במ' דר"י. דוק, גם במ' דרשב"י חסרים ארבעת דיבורי המתחיל הללו, אך שם נוספו ד"ה אחרים וכן לשונות 'דבר אחר', המבליטים את אופים הספוראדי של הדרשות שם — ראה בהערה הקודמת. ושם ניתן לראות בחסרון הבלתי-עקבי של ד"ה במ' דרשב"י, במיוחד בעמוד א/7 [= פתיחת ב, 1], הד נוסף לעיבודה המשני של המ' דרשב"י כאן, על-פי חומר גולמי לקוי, אשר נשתמר במ' דר"י בצורה מקורית יותר!?

56 על אברהם כ'ידיד' ראה: גולדין (לעיל, הערה 21), עמ' 156. אמנם, הצעתו להבין את 'ידיד' כלשון יחיד דחוקה. סביר שאברהם מובא כדוגמה לרבים, או שהכוונה גם ללוט ואולי אף למלכיצדק (עיין בפסוקים מתהלים קי המובאים כראיה).

57 [1א] וברב גאוןך וגו' — הרבית להתגאות כנגד מי שקמו נגדך,

ומהן שקמו כנגדך הן שקמו כנגד בניך.

תהרס קמינו אין כת' כאן אלא תהרס קמין,

מגיד הכת' שכל מי שהוא קם כנגד ישראל

כאילו קם כנגד מי שאמר והיה העולם.

[2א] וכן הוא אומ' התשכח קול צורריך שאין קמין וגו',

כי הנה אויבך יי כי הנה אויבך יאבדו... [ראה לעיל, סעיף 4.4]

...שנ' אורו מרח אומ' מלאך יי וגו'.

4.8 מכל האמור לעיל נמצאנו למדים כי בדרשות הקטע הקצר שלנו מאופיינות דרשות המ' דר"י, בדרך כלל, באריכות יתר, ולעתים אף ניכר יתרון התוכני על דרשות המ' דרשב"י. מצד שני ניתן לחוש בשיקול דעתם המחושב של עורכי המ' דרשב"י, שניסו לגבש באופן מחודש את החומר הגולמי הלקוי שהגיע לידיהם. האם מאפיין מימצא זה את כלל החומר האגדי המקביל בשתי המכילות לשמות? תשובה מוסמכת על שאלה זו תוכל להינתן רק לאחר העמדת נוסח מתוקן של שתי המכילות וניתוח מפולש של היחסים ביניהן, הבאים לידי ביטוי בחומר כולו. דבר זה לא נעשה לפי שעה. אוכל

[1] הרביתא להתגאות כנגד מי שקם כנגדך, ומי הן שקמו כנגדך מי שקמו כנגד ידידיך [כן אגטמ. דכר: בניך]. ומה טיבן:

א' כדלעומר מלך עילם וג' ויחלק עליהם לילה, מי העיר ממזרח וג'... ומה הוא או' יי על ימינך וג'.
[2] הרביתא להתגאות כנגד מי שקמו כנגדך, ומי הן שקמו כנגדך הם שקמו כנגד בניך:
פרעה וכל חילו... מה הוא או' מרכבות פרעה וחילו וג'.
סיסרא וכל רכבו (!) מה הוא או' מן שמים נלחמו וג'.
סנחריב וכל אנפיו... מה הוא או' וישלח יי מלאך ויכה...
נבוכדנצר וכל המונו (!) שני' ואתה אמרת בלבבך השמים אעלה וג'.
א' נבוכדנצר: אעשה לי עב קטנה ואדור בחוכה שני'...
אמ' לו הקב"ה: אתה רצית לפרוש עצמך מבני אדם,
סוף בני אדם נפרשין ממך שני'...
עליו הוא או' הוי משקה רעהו מספח...
ואו' ביה בליליא קטיל בלשצר וג'.
[3] הרסת קמין אין כת' כאן אלא תהרס קמין לעתיד לבוא,
שני' אלהים הרוס שנימו בפיו וג',
מפני מה: כי לא יבינו אל פעולת יי וג' —
יהרסם בעולם הזה ולא יבנם לעולם הבא.

שלח חרונך אין כת' אלא תשלח חרונך לעתיד לבא... [וראה הערה 47].

בשולי הדברים כדאי להעיר, כי הפורמולה של המ' דר"י כאן: 'פרעה וכל חילו... סיסרא וכל רכבו... סנחריב וכל אנפיו... נבוכדנצר וכל המונו', מצויה כלשונה במקום אחד נוסף במדרשי ההלכה התנאיים, והוא המכילתא לדברים לב:לד מדבי ר' ישמעאל. בדיוק כך היא מצוטטת בכ"י סינסינאטי 2026 דף סא ע"א [ראה במאמרי, 'דפים מהמכילתא לדברים פרשות האינו זאת הברכה', תרכ"ז, נז (תשמ"ח [בדפוס]), סעיף ב, 2], ובדומה לכך גם במה"ג לדברים שם, מהד' פיש, עמ' תשכד, עיין שם.
פורמולה מרובעת זו מופיעה אף במ' דרשב"י כאן (ראה לעיל, הערה 54), אלא ששם במקום 'סיסרא וכל רכבו... נבוכדנצר וכל המונו', שנינו: '...סיסרא וכל המנו... נבוכדנצר וכל חילו'. ('פרעה וכל חילו... סנחריב וכל אנפיו' משותף לשתי המסורות. את הנוסח 'סיסרא וכל המנו' במ' דרשב"י ייסדתי על-פי כ"י אדלר 2673. במהד' אפשטיין-מלמד הושלמה הקורחה בכ"י אדלר 1179 בטעות: 'סיסרא [וכל רכבו] בהשראת המ' דר"י. במה"ג קצרו דרשות אלה, עיין שם.) ומעניין כי בפורמולה של המ' דרשב"י אוחדו גם ספרי דברים מדבי ר' עקיבא בדרשת הפסוק בדברים שם, מהד' פינקלשטיין עמ' 375!
ברי כי אין להקל ראש בחילופים קלים אלה, המצביעים על התאמות פנימיות בין החומר האגדי המצורף למדרשים מדבי ר"י מחד גיסא, והחומר האגדי המצורף למדרשים מדבי ר"ע מאידך גיסא. לדוגמאות נוספות של תופעה זו, ראה למשל לעיל, סעיף 4.4 והערה 51, וכן מאמרי, 'קטעים חדשים מהמכילתא לדברים', תרכ"ז, נד (תשמ"ה), עמ' 507; 'דפים...' (הנסמן לעיל), הערה 103. על הערכתם הכוללת של מימצאים אלה ראה עוד להלן בסמוך.

רק לומר כי בהתרשמות ראשונית אכן נראה כי במקרים לא מעטים עולה החומר האגדי במ' דר"י בראשוניותו ובמקוריותו על רעו המעובד יחסית במ' דרשב"י⁵⁸. ונדמה שתופעה דומה מאפיינת גם את היחס בין החומר האגדי במדרשים אחרים מדבי ר' ישמעאל, שחותם ראשוניות טבוע בהם בהשוואה למקבילותיהם, המקוצרות והמעובדות ביחס, במדרשים מדבי ר' עקיבא⁵⁹. אלא שכל הנושא זוקק עיון שיטתי וקפדני נרחב לעצמו, קודם שיוסקו מסקנות סופיות בנידון.

5. ההדרת הקטע

העתקתי את נוסח המכילתא כלשונו, אות באות, שורה כנגד שורה. מעל האותיות שלא נשתמרו בשלמותן ציינתי עיגול (x). את הקורחות השלמתי בסוגריים מרובעים []. מאידך גיסא, הוספתי סימני פיסוק על-פי שיקול דעתי והדגשתי את דיבורי המתחיל. בהערות בסמוך לנוסח הפנים הערתי לקריאות מסופקות; טעויות בכתב-היד; מראה מקום לפסוקים; ושינויים ביחס לנוסח המסורה. במדור חילופי הנוסחאות רשמתי את השינויים בעותק קיצור המ' דרשב"י בגניזה (ג)⁶⁰ ובמדרש הגדול (מ)⁶¹.

58 ראה, למשל, סיכום ניתוחן של שתיים-שלוש דוגמאות במאמרי 'מהדורות' (לעיל, הערה 17), עמ' 503 הערה 74. מסקנה דומה עולה מהשוואת הדרשות בפרשת עמלק בשתי המכילות (ראה לעיל, הערה 8). והשווה לעמדתו של ר"ן אפשטיין, כי 'המכילתא דרשב"י היא דבי ר"ע מאוחר לכולם' (מבוא המהדורה, עמ' כה).

59 על אריכותן ומעלתן של הדרשות בחומר האגדי של המכילתא לדברים (מדבי ר' ישמעאל) ביחס למקבילותיהן בספרי דברים (מדבי ר' עקיבא), ראה מה שכתבתי במאמרי 'קטעים' (לעיל, הערה 57), עמ' 496-507; 'מובאות מהמכילתא לדברים פרשות עקב והאזינו', *תוכיך*, נו (תשמ"ז), עמ' 24-31; 'דפים' (לעיל, הערה 57), סעיף ג. ודוק בדברי כאן על המכנה המשותף המאפיין את החומר האגדי המצורף למדרשים מדבי ר"י מחד גיסא, והחומר האגדי המצורף למדרשים מדבי ר"ע מאידך גיסא, איני קובע מסמרות בשאלת יחוסו של חומר זה לאחד מהבתים, כפי שפירטתי שם. כן חשוב להדגיש כי מאריכותו או קיצורו של חומר אגדי קשה להסיק לפי שעה מסקנות על-אודות מקוריותו. כשם שאפשר לבנות מודל של חומר ראשוני קצר, אשר הורחב מאוחר יותר, כך ניתן לפתח מודל הפוך — של חומר מקורי ארוך אשר קוצר בעיבוד משני. אולם בקטע המ' דרשב"י שלנו, וכן בספרי דברים שם, ניסיתי להראות כי תכונת הקיצור הנייטרלית מצטרפת לפגמים מסוימים, או לניסיונות עיבוד ותיקון. ובמקרים אלה יש רגליים לסברה שאף הקיצור ברובו הוא פרי של עיבוד.

60 קטע אדלר 2673.36 מעמוד א/1 עד ב/3, והמשכו הרציף בקטע קמברידג' T-S misc 36.112 מעמוד ב/3 עד הסוף. את שני הקטעים העתקתי מכתב-היד עצמם. ביחס לקטע קמברידג', בדרך כלל מסכמת קריאתי עם העתקתו המדויקת של ר"ע צ'ילומיס, בנספחים למהדורת המ' דרשב"י, עמ' 234. לאחר המלים שבהן קריאתי חלוקה על העתקתו סימנתי כוכב (*).

61 את נוסחאות מה'ג העתקתי על-פי נוסח הפנים שבמהדורת *מדדש הגדול* לספר שמות בעריכת מ' מרגליות, ירושלים תשכ"ז, עמ' רצח-ש. לעתים אף הפניתי לחילופי הנוסחאות שנרשמו שם.

- 1 אדם אלא אַענשה לי עב קטנה ואדור בתוכה שנא' אעלה על במתי עב¹. אמ' לו] המקום אתה [אמרת בלבבך השמים אעלה ממעל לכוכבי אל ארים כסאי] אך אל שאל תנורד אל ירכתי בור וגומ'². אתה אמרת אי איפשר לי] לדור עם בנין] אַדמ חייך שבני אדם פורשין ממך שנא' כלא מטא על נבוכדנצר] מַלְכָא לִקְצַת ירחין תרי עָנְשָׁר עַל רִוְכְלִי [מלכותא די בבל וגומ'³ וארכבתה] דֶּא לְדֶא [נק] שִׁין, ועליו מפרש בַּקְבֵּלָה הוי [משקה רעוה מספח וגומ'⁴, הרסת בְּנֶה] בְּלִילִיָא קטין] בלשצֶאנְר [גומ'⁵, ודריוש מְדִיָא] וגומ'⁶. הרסת קמין] אין כת' כן אלא תהרוס קמין, וכן הִנֵּן אֶאֱוִי אֶל תשכח קְוֹל צוורדין] וגומ'⁷, מפני מה כי הגה אויבך⁸, כי הגה רחיקיך יֶאֱבֹדוּ וגומ'⁹, כני] הִנֵּה אֵיבִיךָ יהמיון וגומ' על עמך [יערימו סוד]¹⁰, משנאיך יי אשנא תכלית שנאה¹¹. וכן אִתָּה אומ' כי [הנוגע בכס] וגומ'¹² — ר' [ההרהר] אומ' בבבכת עין אין כת' כן] אֵילָא בְּבִבְכַת עֵינוּ אִלָּא [שכינה הכְּתוּבָּה]. כיוצא בו אִתָּה אומ' ואמרתם [הנה] תִּלְאָה¹³ והפחתם אוֹתוֹ¹⁴ אלא שכינה הכתוב. כיוצא בו אתה אומ' למה שמתני למפגע לך¹⁵ אלא שכינה הכתוב. וכו' ¹⁶ [....] אֵל נָא תְּהִי כְּמֹת¹⁷. אף כאן אתה אומ' כִּי הַנוֹגֵעַ [בכס נוגע בבבכת] עֵינוּ — ר' [ההרהר] אומ' בבבכת עֵינוּ כִּלְפִי לַמַּעֲלָה הַכֵּת' מדבר [אלא שכינה הכתוב. וכל מי שעוזר את יש' כאילו עוזר אִתָּה [מי שאמר] והיה הָעוֹלָם שנא' אורו מרוז וגומ'¹⁸. ד"א הרסת קמין אין כת' כן אל] אל

1 ישעיה יד: יד. 2 שם פס' יג-טו. 3 קריאה מסופקת וצ"ל היכל? 4 דניאל 4 כד-כה. 5 שם ה: ו. 6 חבקוק ב: טו. 7 דניאל ה: ל. 8 שם ו: א. 9 תהלים עד: כג. 10 שם צב: י. 11 שם עג: כז. 12 שם פג: ג-ד. 13 שם קלט: כא-כב. 14 זכריה ב: יב. 15 במקרא: מתלחה. 16 מלאכי א: יג. 17 איוב ז: כ. 18 הקריאה מסופקת במקצת וגם איני יודע להשלימה. לכאורה צ"ל: וכו' [ענינא עד] — עיין מבוא, מהד' אפשטיין-מלמד, עמ' לו, ולעיל, סעיף 4.2 — אך נדמה שיש מקום רק לארבע-חמש אותיות. 19 במדבר יב: יב. 20 שופטים ה: כג.

חילופי נוסחאות

1 אדם... וגומ' (ש' 7) | ח' מ | אענשה... שנא' | ח' ג | [עב] | עס(?) ג | [אמ'... כסאי] | מהו א' ג 3 [אל ירכתי בור וגומ'] | א' לו הק' ג 4 [כלא... מלכא] | בו ג 5 רִוְכְלִי | היכל ג | [וגומ' וארכבתה] | מה לך... [וארכבתה] ג (מעתיק בשלמות, בשינויים קטנים מנוסח המסורה, את דניאל ד: כז-ל; ה: א-ו) 6 מפרש ג | [מספח וגומ'] | מספח חמתך [ואף שכר ל]מען הביט על מעוריהם ג 7 בלשצֶאנְר [גומ'] | בלשצור מלכא כשנא [ג] | מדינא [וגומ'] | [מדאה] קביל מלכותא כבר שנין שיתן] ותרתי ג 8 תהרוס קמין | ג, <לעתיך לבוא> מ 9 וגומ' | שאון קמין עולה תמיד גמ | מפני מה | ג, ח' מ (אך ר' ח' ג שם) | אויבך | מ, אויבך ג | יי ג, יאבדו מ | רחיקך | מ, [אויבך] ג 10 וגומ' | הצמתה כל זונה ממך מ, יתפרדו כל בעלי און ג | כי... וגומ' (ש' 19) | ח' מ | איבך | אויבך ג | וגומ' | [ומ] שנאך נשאו ראש] ג | [סוד] | <ריתיעצו על צפוניך הלוא> ג 11 אשנא | <וכה[תקוממך אתקוטט]> ג | שנאה | <שנאיתם לאויבים היו לי> ג | וכן... הכתוב (ש' 17) | ח' ג 18 את... העולם | [לק'] ג 19 וגומ' | אמר מלאך יי ארו ארור ישביה כי לא באו אל [עזרת] יי לעזרת אל בְּבִיבְרִינִים] ג | ד"א | ג מ

- 20 תהרס קמיר, [וכן הוא אומ'] אלהים ה'נס שינמו בפיו וגומ' 21. שלחת]
חרונך אין [כת' כן אלא תשלח חרונוך, וכן הוא אומ' שפוך עליהם]
ז'עמנך וגומ' 22, שפוך חמתך אל הגוים 23. אכלמנו כקש איז כת'
כך [אלא] יאכלמו [כקש, וכן] הוא אומ' והיה בית יעקב אש 24, ואומ'
והיה 25 ביום [ההוא אשים את אלופי יהודה ככור אש בעצים]
25 [וגומ' 26. כל העצים כשהן] דולקין [אין להן קול] אכל [קש כשהוא]

עמוד ב

- 1 [דולק קולו הולך כך היו המצ' קולך הולך מפני פורעניות שהיו באות
עליהן. וכל עצים כשהן דולקין יש בהן ממש] אבל קש כשהן [וא
דולק אין בו ממש כך מצ' לא היה בהן ממש מפני] פורעניות שהן [וי
באות עליהן. לפי שהוא אומ' ויקח שש מאות רכב 27 שומע אני יש
5 [בהן ממש ת"ל יאכלמו] כקש, מה ק'ש אין בו ממש כך מצ' ל'א היה
בהן ממש מפני פורעניות שהן [בא]ת עליהן. וכן הוא אומ' [יח]דו
[ישכבו כל יקומו וגומ' 28. וכן את מוצא ש[אין] לך מלכות [ירוד]ה [יתר ממצ']
[א]לא שנ'ט'לה מלכות לשעה מפני כבודן שלישי. כשהן מושלין
מלכות מושלין בכסף וזהב, שנא' הוא צלמא רנא שיה די דנהב טב
10 וגומ' 29, כש[הוא] מושל מלכות מצ' מושלן [בעופרת שנא' צללו כעופרת]

21 תהלים נח:ז, וייתכן שנשמט כאן משפט — ר' בחה"ג ולעיל במבוא, הערה 39. 22 שם סט:
כה. 23 שם עט:ו. 24 עובדיה א: יח. 25 'יהיה גם מ' (אשגרה משו' 23 ?). ג
וכן במקרא חסר. 26 זכריה יב:ו. 27 שמות יד:ז. 28 ישעיה מג: יח. 29 דניאל

|| כן | מ, ח' ג 20 [וגומ'] | מלתעות (ג מלעות) כפירים נותן ה' מפני מה כי לא יבינו אל פעלת יי ואל
מעשה ידי ייהרסם ולא יבנם ג מ 21 [כן] | מ, ח' ג 22 [וגומ'] | וחרון אפך ישיגם גמ || אל | ג, על
מ (שלא כנוסח המסורה. אשגרה מירמיה י:כה? והשווה מכילתא דר"י) || הגוים | >אשר לא ידעוך < מ, >אשר לא
[י]דעוך ועל ממלכות אשר בשמך לא קראו כי אכלו <ו>הו ניכלהו ואת ניהו השמו < ג 23
כן | מ, ח' ג || [אש] | ג, >ובית יוסף להבה ובית עשו לקש ודלקו בהם ואכלום < מ 24 והיה | מ, ח'
ג 25 וגומ' | וכלפיד אש בע'מיר] ואכלו על ימין ועל שמאל את כל הגוים סביב ג, וכלפיד... ואכלה...
את העמים סביב וישבה ירושלים עוד תחתיה בטח מ || כל | ג, כקש כל מ (תוספת ד"ה) || אבל | מ, אלא ג

עמוד ב

1 [המצ'] | המצרים מ, מצי' ג 2 [וכל] | ג, כל מ 3 [כן] | (מכאן מתחיל ק"ג קמברידג' 36.132
T-S misc) || שהניו באות עליהן || שבאו עליהן מ, ח' ג 4 [לפי]... עליהן (שו' 6) || ח' מ (קצור או
השמטה מחמת הדומות) || [שהוא] | שהק ג * || רכב | >בחור < ג 5 כך | כן ג * 6 [פורעניות] |
פורענות ג || שהיו באות עליהן | ח' ג 7 וגומ' | דועכו כפשתה ככו גמ || וכן את מוצא שאין | ג, ד"א כקש
אין מ || לך | מ, ח' ג || [יתר ממצ'] ? | יחיר מן המצ' גמ (בכה"י שלנו אין מקום להשלמה כה ארוכה) 8
כשהן מושלין | כשהוא מושל גמ 9 מלכות | מ, מלכות ג || מושלין | מושל גמ || שנא' | דכתיב מ, ח'
ג 10 וגומ' | חדוהי ודירעוהי דכסף מעוהי וירכתיה די נחש שקוהי די פרזל (ג: רגלוהי מנהוין די פרזל

וגומ' ³⁰. כשנהוא מושל מלכיוֹת מוֹשֶׁל בְּנָחִיּוֹת, שְׁנָא' וְאַרְבַּע חֲנִיּוֹת וְרִבְרִבָּן
 וגומ' ³¹, כשהוא מושל מצ' מושל בְּשָׁנִי עֲלָנִים, שְׁנָא' אחזו לנו שועלים
 וגומ' ³². וכשהוא מוֹשֶׁל מלכיוֹת [מושל בְּאֲרָזִים, שְׁנָא' הנה אשור ארז
 בלבנון וגומ' ³³, אֵילָנָא דִּי חֲזִיתָה וגומ' ³⁴, ואנכי השנמדת' אֵת ה[א]מורי
 וגומ' ³⁵, ונכ[שהוא מושל [מצ' מושל בְּקֶשׁ נִי] אֶכְלָמוּ כְּקֶשׁ. שאל אנטונינוס
 15 אֵת רִבִּינָן אֲנִי שֶׁמְבַקֵּשׁ לִי רִדָּה לֹא־כֶסֶף נִדְרִיא שְׁבַמְצ' כְּלוּם יַעֲמַד
 מֶלֶךְ וַיִּנְצַחֲנוּ. אִמִּי לָנוּ אִינִי יוֹדַע מְכַל מְקוֹם כְּתוּב שְׁאִין מְצִירִים
 עֲתִידָה לְהַעֲמִיד לֹא מֶלֶךְ וְלֹא שֶׁרָה מִן הַמֶּלֶךְ לְכֹחַ תְּהִיה
 שְׁפִלָּה וְלֹא תִתְנַשֵּׂא וגומ' ³⁶. סֶל ³⁷ פֶּסֶר וְכוּרֹחַ אִפִּיךָ נַעֲרָא מִן מִים
 20 בְּמִדָּה שְׁמַנְדְּרוּ בַּהּ מִדְּדָתָהּ לֵהֵם. הֵם אִמְרוּ הִבְהָ נִתְּנָה כְּמָה לִי ³⁸
 אִפִּי אַתָּה נִתַּת עֲרִמִימוֹת בְּמִים וְכוּרֹחַ אִפִּיךָ נַעֲרָא מִן מִים וגומ'.
 [נַצְבוּ כְּמוֹ] נִדְּ נִזְלִינִים מִן נִדְּ צִרֹר וְעוֹנָמַד כִּךְ מְצִירִים צִרֹרִין [נִעֲוָנְמַדִין]
 וְהָיוּ מִתְעַלְפִּין מִן רִיחַ הַמִּים, כְּעִנִּין שְׁנָא' יִרְתִּיחַ כִּסִּיר מִצְּוֹלָה ³⁹
 אֲבָל יִשְׂרָאֵל נַעֲשֶׂה לֵהֶן לְכָל מִינֵי בִשְׁמִיִם, שְׁנָא' יִם יִשִּׁים כְּמִרְקָחָה ³⁹,
 25 וְאוֹמֵר עוֹרִי צִפּוֹן וְכוּרָאִין תִּינָמֶן וגומ' ⁴⁰. דִּיא נַצְבוּ [כְּמוֹ] נִדְּ נִזְלִים מַה

ב: לב. 30 שמות טו: י. 31 דניאל ז: ג. 32 שה"ש ב: טו. 33 יחזקאל
 לא: ג. 34 דניאל ד: יז. 35 עמוס ב: ט. 36 יחזקאל כט: טו. 37 צ"ל
 סל' (= סליק). 38 שמות א: י. 39 איוב מא: כג. 40 שה"ש ד: טז.

ומנהון די חספ) גמ || כשנהוא || מ, מה הוא ג || מלכות || ח' גמ || מושלן || מ, משלן ג || שנא' || מ, ח' ג 11
 וגומ' || במים אדירים מ, ח' ג || [מלכיוֹת] || מ, מלכיוֹת] ג || מושלן || מ, [משלן ג * || שנא' || מ, ח' ג || חיוון ||
 חיון גמ 12 וגומ' || סלקן מן ימא מ, סלקן מן ימא שנין דא מִן דא קדמיתא כאריה תינייתא כד[ב
 תליתיתא וארו אחרי כנמר רביעתא דחילא ואמתני ותקיפא יתירא ג || כשהוא || [וכשהוא מ, וכ[שמ]הוא] ג * ||
 [מושלן] || מ, משל ג || מושלן || מ, משלן ג || [שנא' || מ, ח' ג 13 וגומ' || שועלים קטנים מ, שועלים קטנים
 מחבלים כרמים וכרמנו נסמדר] ג || וכשהוא || ג, כשהוא || מ, [מושלן] || מ, משלן ג || שנא' || מ, ח' ג 14
 וגומ' || ואומר מ, יפה ענף וחרנש מצל רגבה קומה וכוין עבותים היתה צמרתו ג || אילנא || אילנא גמ || וגומ' || די
 רבא ותקיף ואומר מ, די רבא ותקיף ורומיה ימ[טא]ל שמיא וחזותיה לסוף ארעא ג 15 וגומ' || מפניכם ג,
 מפניכם אשר כגובה ארזים גבהו וחסן הוא כאלונים מ || מושלן || מ, [משלן] ג || יאכלמו || ג, שנאמר יאכלמו מ ||
 שאל... וגומ' (שר' 19) || ח' ג || שאל || זו שאל מ 16 רבינו || <הקדוש> מ || אני || מי מ || לאנס[נדריה]
 לאלכסנדריא מ (וראה ח"ג שם) || שבמצי' || שלמצרים מ 18 מן || שנאמר מן מ 19 וגומ' || עוד על
 הגוים מ || סל פסר' || ח' גמ 21 ערמימות || מ, ערמימות ג * || [במים] || מ, במים ג * || נערמו מים וגומ'
 || נערמו מים מ, ח' ג 23 המים || הים גמ (אך ר' ח"ג מה"ג) 24 [ישר'] || מ, ליש' ג || נעשה להן ||
 מ, ח' ג 25 ואומ'... וגומ' || ג, ח' מ || וגומ' || הפיחי גני וזלו בשמיו יבוא דודי לגנו ויאכל פרי מגדיו ||
 נזלים || ח' גמ

יוסף פאור

לביאור המונח 'קורא באיגרת'

הביטוי 'קורא באיגרת' מופיע שלוש פעמים בירושלמי, פעמיים בברכות (פ"ד ה"ג, ח ע"א), ופעם אחת בסנהדרין (פ"י ה"א, כח ע"א). הגר"ש ליברמן ז"ל עמד על משמעות ביטוי זה במקומות אלה. כאשר לביטוי זה בסנהדרין הוא קבע כי הקורא באיגרת הוא מי שקורא 'שטר של דברי חול' (secular document)¹, והיינו קריאה 'של עראי', בניגוד ל'גיעה של לימוד', שהיא אסורה². הסבר זה מושתת על הדרשה המובאת שם בסוגיין על הפסוק 'ולהג הרבה יגיעת בשר' (קהלת יב:יב), ואמרו: 'להגיון ניתנו, ליגיעה [לא] ניתנו'. ליברמן דחה את הגירסה שבגניזה ('ליגיעה נתנו') וקיים את הנוסח שבדפוסים, משום שגירסה זו 'כופה עלינו פירוש דחוק מאוד של הפסוק'³. כמו-כן ביאר כי 'גיעת בשר' היינו 'לימוד אינטנסיבי' (intensive study)⁴, שאסור. מעין דברים אלה כתב ר' דוד לוריא בפירושו לקהלת רבה (יב:יב): 'להגות, כלומר לקריאה בעלמא, ולא ליגיעת בשר, להתייגע לקרוא בהן כקורא בספר... רק לא התירו לעסוק בהן דרך קבע וביגיעת בשר, כ"א קריאה דרך עראי, כקורא באיגרת'.

פירוש זה אינו ברור לי מכמה טעמים. ראשית, קשה להגדיר מה היא קריאה 'של עראי'. כמו-כן 'איגרת' אינה תמיד 'שטר חול', והרי מגילת אסתר נקראה 'איגרת' (אסתר ט:כט), והיא בכלל ספרי הקודש. זאת ועוד, גם מתוך קריאת איגרת ניתן ללמוד ולהסיק בתורה. והלא מר עוקבא הסיק הלכה בעניין עיבור החודש מתוך השוואת שתי איגרות⁵, וכן חיוו חכמים את דיעותיהם באיגרות⁶. נוסף על כך, לפי הגירסה שבדפוס, שתמך בה ליברמן, אין כל משמעות לדרשה, וכמו שצינו כבר המפרשים: 'צ"ע איך דורש ומפסיק הפסוק לשנים. ומאין לו לדרוש "ולא ליגיעת"?' לבסוף, כמו שנראה בהמשך הדברים, פירוש זה אין לו שייכות למה שנאמר בסוגיה בירושלמי בברכות.

1 כן במהדורה האנגלית *Hellenism in Jewish Palestine*, New York, 1962, p. 109; ובמהדורה העברית,

יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 231: שטר.

2 שם.

3 שם, הערה 62.

4 כך במקור, עמ' 109. ובמהדורה העברית, עמ' 231: 'גיעה של לימוד'.

5 ירושלמי מגילה פ"א ה"ז, ע"א.

6 ראה: בבלי שבת קטו ע"א; בבא בתרא מב ע"א; קלט ע"א; סנהדרין כט ע"א; תמורה יד ע"ב; נדה סח ע"א; ועוד.

7 ר' זאב וואלף איינהארן, *פירוש מהרז"ו על קהלת רבה* (יב:יב). קושיה זו יותר חמורה לדעת ליברמן, המפרש (שם, הערה 60) שלהגות היינו 'לעסוק בתורה וכמו כן לגזור, להסיק'. וכן 'להג' אצלו 'קריבה מאוד ל'עסוק' בעברית'. ואם כן, איך דרשו 'להגות ניתנו, ליגיעה לא ניתנו'?! על המובן המדויק של 'להג' ר'הגיון' ראה להלן.

במשנה ברכות (ד:ד) אמר רבי אליעזר: 'העושה תפלתו קבע, אין תפלתו תחנונים'. ועל זה אמר רבי אבהו בשם רבי אליעזר: 'ובלבד שלא יהא כקורא באגרת'. הרעיון של 'קריאת עראי' אין לו שייכות לעניין תפילה. כדי להיחלץ מקושי זה פירש ליברמן:

ר' אבהו בשם ר' אלעזר ובלבד שלא יהא כקורא באגרת, כלומר 'קבע' אין פירושו שצריך לשנות את נוסח התפלה בכל יום, אלא שלא יתפלל באותו נוסח ממש כל הזמן, עד שנמצא כאילו קורא באגרת בלהג בעלמא, בלי עיון וכוונה, וכדברי הירושלמי בסנהדרין (פ"י ה"א, כ"ח ע"א): אבל ספרי המירס וכל ספרים שנכתבו מכן ואילך הקורא בהן כקורא באגרת וכו' להגיון ניתנו (כלומר ללהג בעלמא) ליגיעה לא ניתנו.⁸

שוב, קשה לנו להבחין מה בין 'המשנה את נוסח התפלה', שזה אסור, ובין החיוב שלא להתפלל 'באותו נוסח ממש כל הזמן'. יתירה מזו, מה עניין זה אצל 'קריאת עראי'? ואדרבה, מסתברת דעת ר"ת, האומר כי 'אגרת' מסמלת נוסח שאינו אחיד וקבוע.⁹ ועוד, המחלוקת בעניין נוסח התפילה הוא הנושא של המשנה הקודמת, והיא מחלוקת רבן גמליאל, רבי יהושע ורבי עקיבא; ואמנם רבי אליעזר פותח בנושא חדש. מתוך קושיה זו הסב ליברמן את דברי רבי אליעזר למשנה הקודמת, וכפי נוסח אותן המשניות המביאות רבי אליעזר, לא בראש משנה ד', אלא בסוף משנה ג', אצל רבי יהושע ורבי עקיבא.¹⁰ אמנם, לפי זה, היו צריכים לשנות דברי רבי אליעזר לפני רבי עקיבא. כדי לפתור קושי זה, הסביר ליברמן את הנושא כולו כדלהלן:

ברם ברוב הנוסחאות מסתיימת משנתנו בדברי ר' עקיבא, ודברי ר' אליעזר הם במשנה הבאה. הסבה לחלוקה זו היא שהסופרים לא הבינו את הסדר: ר"ג, ר"י, ר"ע, ר"א, ולפיכך העבירו את ר"א להלן, והסמיכו אותו לר' יהושע שבמשנה הבאה. אבל אין ספק שהעיקר הוא במשנה בירושלמי, ורק ע"פ סדר זה מתבארים הדברים. ר"ג סובר שאין לשנות ממטבע של שמונה עשרה, ר"י סובר שמותר לו להתפלל גם מעין ש"ע, ר"ע סובר שאם שגורה תפלתו בפיו צריך להתפלל ש"ע, וע"ז חולק ר"א וסובר שאין לאדם לעשות תפלתו קבע, כלומר, בנוסח קבוע, שאם כן נמצא מתפלל בשיגרא ואין תפלתו תחנונים. ולפיכך סדר רבינו את דברי ר"ע לפני דברי ר"א, מפני שע"י מאמר ר"ע מתבארים דברי ר"א.¹¹

לא זו בלבד שרבי עקיבא אינו 'מבאר' את דברי רבי אליעזר, אלא שלפי פירושו של ליברמן הוא סותר את דבריו. הלא כל מטרתו של רבי אליעזר, לפי ליברמן, היא שלא יתפלל בשיגרא לשון בעלמא, כאילו הוא קורא אגרת. והנה רבי עקיבא בא ואומר כי מי ששגורה תפלתו בפיו אסור לו לקצר וחייב להתפלל כל שמונה-עשרה! ועוד: כלום יש ביסוס כלשהו לרעיון שמסדר המשנה יקדים את התנא שצריך לבוא אחרון משום שהוא 'מבאר' את דברי התנא שקדם לו?¹²

* * *

- 8 תוספתא כפשוטה (ברכות), א, עמ' 32.
- 9 ראה תוספות מנחות לב ע"ב, ד"ה כתבה.
- 10 השווה מלאכת שלמה על אתר, בשם ר' יוסף אשכנזי.
- 11 תוספתא כפשוטה (ברכות), א, עמ' 31-32.
- 12 כדאי להעתיק מה שכתב ר' דוד פארו, שושנים לדוד, סנהדרין יג, על נושא דומה לשלנו: 'אורחיה דמתניתין כי פליגי ר"ע עם ר"א דמקדים סברת ר"א. וכן בדין, דר"א רביה דר"ע. ואלא הכא שינה ותנא

כשם שסתם 'ספר' אצל חז"ל הוא כתבי הקודש, כך סתם 'קורא' בלשון חז"ל היינו מי שקורא במקרא. קריאת המקרא כללה את המנגינה ופיסוק הטעמים. דרך קריאה זו היתה חלק מהמסורת הבלשנית של הציבור ונמסרה בעל-פה מדור לדור. 'הראשונים', ציין מחבר עלום-שם מימי הביניים, 'היו יודעין הענין ומפסיקין במלה הנפסקת, ומצמידין במלה הנצמדת, ומגביהין במלה הנגבהת, ומשבירין במלה הנשברת, והיה הכל קשור ביניהם, ושמור בלבם'¹³. מנגינת המקרא נשמרה 'כמו תורה שבעל פה', והיו קוראים 'כמו שקבלו איש מפי איש'¹⁴. מעין דברים אלה כתב ר' יהודה הלוי:

ובשארית הזאת אשר נשארה מלשוננו... ימצאו ענינים דקים ועמוקים, נטבעו בה להבין הענינים... והם הטעמים אשר יקרא בה המקרא, מציידין בהם מקום ההפסק והסמך, ומפריד מקום השאלה מן התשובה, וההתחלה מן ההגדה, והחפזון מן המתון, והצווי מן הבקשה¹⁵.

כמו שביאר ר' יהודה מוסקאטו, בפירושו 'קול יהודה' לספר הכוזרי, ריה"ל, כאשר נקט לשון 'נטבעו', ביקש לומר כי דברים אלה הם חלק בלתי-נפרד מהלשון העברית:

...שגם הטעמים היו ונבראו עם הלשון עצמה, אשר הושמה על לשונו ובלבבו של האדם כמו שזכרו. ועל כן אמר 'נטבעו בה', כאילו הטעמים... הם טבעיים בלשון ומולד אחד שוה לשניהם.

שלא כרגיל עתה ברוך קהילות ישראל, הילד לא למד תחילה קריאת המקרא בלי טעמים, ועסק בטעמי המקרא בשלב יותר מאוחר, אלא הקריאה כללה, מתחילה וראש, ניגון הטעמים והפיסוק (נוהג זה נשמר עד ימינו בקהילות תימן). הביטוי 'קורא באיגרת' בא לציין קריאה רהוטה, כמו שהיא רגילה בימינו, בלי טעמים ופיסוק. נראה שקראו איגרת בקצב מונוטוני, בדומה להכרזה פומבית, וכמו שאמרו: 'מהו "איגרת בקורת" (משנה כתובות יא:)? רבי יהודה בר פזי אמר: אכרזה'¹⁶. ראוי לציין כי הרקע הלשוני של 'איגרת' הוא אשורית-אכדית, בצורה *egirtu*¹⁷; מונח זה קשור ל-*egeru*, שפירושו 'עילג', 'ערל שפתים', ו'לשון משובשת ועמומה'¹⁸. מכאן לביטוי 'קורא באיגרת' למי שקורא בלי טעמים.

סכרת ר"א לבסוף למימרא דשנייא היא דין, דבעלמא נקטינן כר"ע לגביה ר"א, אבל הכא לא ניזיל בתריה דר"א, וכדאמר ר"י בש"ס: שבקיה ר"ע לחסידותיה. ודומה לחילוק זה הארכת בתש"ו בדיני ס"ת על פלוגתא דר' עם רשב"ג אביו, והוכחתי דהיכא דמקדים מלתא דרשב"ג, בההיא הלכה כר', והיכא דמקדים מלתיה דר' כהא, הלכה כרשב"ג. ויישבתי בזה לשונות הרא"ש ז"ל דסתרי אהדדי. כיוצא בזה גם במחלוקת אמוראים, ראה יד מלאכי, ס' תקעא.

13 ראה: Joseph Derenbourg, 'Manuel du lecteur', *Journal Asiatique*, 1870, p. 382.

14 שם, עמ' 362.

15 הכוזרי מב, ס' עב.

16 ירושלמי מגילה פ"ד ה"ד, עה ע"ב; כתובות פ"א ה"ו, לד ע"ג; והשווה תוספתא כתובות יא:ג.

17 השווה Steve Kaufman, 'An Assyro-Aramaic *agirtu sa sulmu*', *Essays on the Ancient Near East in Memory of J.J. Finkelstein (Memoirs of the Connecticut Academy of Arts and Sciences)*, 1978, p. 124. תודתי לפרופ' יוחנן מפס נר"ו שהעירני על מקור חשוב זה.

18 ראה ערך זה ב *The Assyrian Dictionary*, Chicago 1968, ד, עמ' 45-46. נראה שקשור עם השורש 'גור', והיינו 'גר', 'אדם זר' המביא אתו איגרת מארץ נכרייה. והאל"ף אינה מן השורש אלא היא תוספת. כיוצא במשקל זה השורש 'סון', כמו בערבית 'סנה' (= סונה), 'דרך', ובתוספת אל"ף 'אסון', והיינו 'מיתה

ברורים, איפוא, דברי רבי אליעזר ששנה 'העושה תפלתו קבע' – שהוא אומרה בקצב מונוטוני – 'אין תפלתו תחנונים' (משנה ברכות ד:ד), ופירשו בירושלמי 'קקורא כאיגרת', היינו שהתפלה באותו קצב מונוטוני שקוראים בו איגרת. אמור מעתה, כי אין בין פירוש זה למה שפירשו רבנן בבבלי: 'כל שאינו אומר בלשון תחנונים' (ברכות כט ע"ב), אלא שינוי סגנון בלבד. וכן כתב ר' זכריה אגמאחי:

ורבנן אמרי: כל שאינו אומר בלשון תחנונים, אלא קוראה כאגרת. וכן מפורש בגמרא דבני מערבא, כלומ' אגרת שעל אדם קבע לקוראה וזמנה קצוב, אבל תחנון יש להאריך ויש לקצר¹⁹.

לפי פירושנו זה יוצא שרבי אליעזר אינו שייך למחלוקת רבן גמליאל ורבי עקיבא במשנה ג', אלא הוא מציג נושא חדש, וכמו שנמצא במשניות של הרמב"ם ובמשניות שבידנו, שדבריו מובאים בריש משנה ד'.

* * *

הואיל ומגילת אסתר נקראה 'אגרת' (אסתר ט:כט), השתנה דינה משאר כתבי הקודש²⁰. ראשית, נחלקו התנאים אם היא בגדר 'ספר' או 'זכרון'. למאן דאמר כי מגילת אסתר 'ספר' היא, זו היתה דרישתם של מרדכי ואסתר. הלא כמו ששמו חז"ל בפי אסתר: 'כבר כתובה אני על דברי הימים למלכי פרס ומדי'. מכאן לבקשתה: 'כתבוני על ספר' (בבלי מגילה ז ע"א)²¹. על-פי דיעה זו יוצא שמגילת אסתר בכלל ספרי הקודש היא, ומטמאה את הידים. ברם, למאן דאמר כי מגילת אסתר 'זכרון' היא, ולא ספר, אינה בכלל כתבי הקודש ואינה מטמאה את הידים. כיוון שלמחלוקת זו, אם מגילת אסתר היא 'ספר' או 'זכרון', נפקא מינה להלכה, קבע

הבאה כתאונה פתאומית בדרך. העירני ידידי יצחק רון כי בניגוד למובן הרחב של המלה 'אסון' בלשון ימינו, בהוראה 'צרה' או 'פורענות', יש ל'אסון' במקרא משמעות מצומצמת ומוגדרת והוראתו: 'מוות בלתי-טבעי שנגרם על-ידי תאונה'. ראה בראשית מב:ד; מב:ח; מד:כט; שמות כא:כב-כג.

19 ספר הנגזר למסכת ברכות, כ"י המוזיאון הבריטי, דף 23א.

20 חז"ל ראו ניגוד בין 'ספר' ואיגרת, ראה בבלי סוטה יז ע"ב: 'כתבה איגרת, פסולה: "בספר" אמר רחמנא! (השווה מנחות ל ע"א; לב ע"ב). זה שכותבים גט על כל דבר הוא משום שחז"ל דרשו 'ספר' לספירות דברים בעלמא' (עירובין טו ע"ב), כלומר, מטבע ונוסח מיוחד; השווה ר' דוד נייטו, מטה דן, ויכוח שני, סי' כו, לח. מתוך הבחנה זו, בין 'איגרת' ל'ספר' ניתן לעמוד על אחת הבעיות הקשות שבקאנוניזציה הנוצרית: מבין עשרים-ושבעה כתבים שבאוסף האוונגלין, עשרים-ואחד מהם מופיעים כ'איגרות'; הדבר תמוה. שהרי כמה מאותן 'איגרות' אינן פותחות במטבע של איגרת (או שאותן פתיחות נתוספו לאחר זמן על-ידי סופרים) ואין בין סגנון ובין סגנון 'ספר' ולא כלום. נראה שמחברי אותן 'איגרות' חששו מהגורמים הבאים: א) היו כאלה שראו בתנ"ך אוסף קדוש שאסור להוסיף עליו. ב) בידי הנוצרים הקדומים היו אוספים מוסמכים, ולא היו מוכנים לצרף להם עוד 'ספר'. ג) המחברים היו ידועים אצל בני זמנם, ולא יכלו לתבוע לעצמם את הסמכות להוציא 'ספר' מתחת ידם. והנה על-ידי פרסום 'איגרות' הצליחו שלא להעיר עליהם את חמת הסמכות היהודית או הנוצרית.

21 השווה: George Foot Moore, *Judaism*, Vol. 1, Cambridge, Mass., 1927, p. 244. הגירסה שכדפוסים משובשת, ראה דקדוקי סופרים על אתר. עמדתי על הנוסח המדויק של סוגיה זו ופירושה בספרי, *Golden Doves with Silver Dots: Semiotics and Textuality in Rabbinic Tradition*, Bloomington, Indiana, 1986, pp. 108–109, 191.

רבנו חננאל בסוגיין: 'וקי"ל כר' אלעזר המודעי דאמר... בספר [מה] שכתוב במגילה'. ברם, פסק זה לא היה מוסכם מהאמוראים. רב יהודה מסר בשם שמואל כי 'אסתר אינה מטמאה את הידים' (שם). נראה שהיא בבחינת 'איגרת'. לכן נקבע שם, לדעתו, שמגילת אסתר 'נאמרה לקרות ולא נאמרה ליכתב'. כלומר, אף-על-פי שחייבים לקרוא אותה מן הכתב, ואם 'קראה בין הכתובים' (בבלי מגילה יט ע"א), או שקראה על-פה (משנה מגילה ב: א), אינו יוצא ידי חובה, עדיין אינה בגדר 'ספר' אלא הרי היא כ'איגרת' גרידא. על-פי דיעה זו מובנים היטב הנוסחים השונים בהערכת התרגום היווני של מגילת אסתר. הואיל והיא 'זכרון' או 'איגרת' גרידא, אין לה נוסח קבוע כ'ספר', וברשות הסופר להוסיף ולגרוע, כיד ה' הטובה עליה²². והנה בתרגום השבעים לאסתר נקראת המגילה 'איגרת הפורים' (ἐπιστολὴ τῶν φουραίων). ייתכן שבגלל זה נשתנה הגיליון שבסוף מגילת אסתר משאר הספרים שבתרגום השבעים, ובו בלבד נזקק הסופר למסור את מקור הנוסח שבידו ואת ייחוסו: הואיל ואין זה 'ספר', עלינו לאשר את סמכות הנוסח שבידנו²³. דיעה זו מפשרת בין אנשי אלכסנדריה וכיתות ים המלח, שהוציאו את מגילת אסתר מכלל ספרי הקודש, ובין הדיעה הרווחת עתה, שהיא ממש ספר מספרי המקרא. מבחינת ההלכה, ברור שחז"ל לא החשיבו את מגילת אסתר כ'ספר' רגיל אלא שראו בה גם צד איגרת. כך יש ללמוד מהמשנה הקובעת 'הקורא את המגילה, עומד ויושב' (מגילה ד: א), בניגוד לקורא בספר תורה שצריך לעמוד. וכמו שצינו בסוגיין על משנה זו: 'תנא: מה שאין כן בתורה' (בבלי מגילה כא ע"א). וכן אם 'השמיט בה הסופר אותיות או פסוקין וקראן' בעל-פה יצא (שם יח ע"ב). אלא שעדיין יש מקום לשאול: כלום מגילת אסתר עיקרה 'ספר' היא, אלא שלה גם צד 'איגרת', או להיפך? נראה שעל שאלה זו נחלקו ישיבות סורא ופומבדיתא. לישיבת סורא, מגילת אסתר עיקרה 'ספר', אלא שיש לה צד 'איגרת'. כך יש ללמוד ממה שנאמר בשם רב: 'מגילה נקראת "ספר" ונקראת "איגרת"'. נקראת "ספר" שאם תפרה בחוטי פשתן פסולה. נקראת "איגרת" שאם הטיל בה שלושה חוטי גדין כשרה' (שם יט ע"א). כמו שנראה להלן, על-פי מסורת סורא, המגילה עיקרה ספר. ברם, בפומבדיתא, מקומו של רב יהודה שמסר בשם שמואל, נקטו שמגילת אסתר עיקרה 'איגרת'. לכן בבית מדרשו של רב יהודה לא שמו מטפחות למגילת אסתר כלשאר ספרי הקודש, משום שאינה מטמאה את הידים: 'לוי בר שמואל ורב הונא בר חייה הוו קא מתקני מטפחות ספרי דבי רב יהודה. כי מטו מגילת אסתר, אמרי: "הא לא בעי מטפחת"' (בבלי סנהדרין ק ע"א). מסורת זו, שמגילת אסתר עיקרה 'איגרת', נשרדה עד ימי הגאונים. מכאן לשאלה: 'אי הלכתא כשמואל דאמר אסתר אינה מטמאה את הידים'²⁴. כיוצא בזה יצא רס"ג נגד אלה שקראו את המגילה בספר כרוך [=מצחף], וכתב: 'ויקראנו בתוך מגלת ספר לא בספר כרוך'²⁵.

הואיל ובישיבת סורא החזיקו בדיעה כי מגילת אסתר עיקרה 'ספר', קבעו גאוני ישיבה זו (רב נטרונאי, רב שר שלום ורב צמח) כי הקורא את המגילה 'כורך וקורא כספר תורה'²⁶.

22 השווה: Elias Bickerman, 'Notes on the Greek Book of Esther', *Studies in Jewish and Christian History*, Vol. 1, Leiden 1976, pp. 247–257.

23 השווה: idem, 'The Colophon of the Greek Book of Esther', *ibid.*, pp. 225–245. ראה לעיל, הערה 20.

24 *אוצר הגאונים*, מגילה, חלק התשובות, סי' לו, עמ' 14.

25 *סדור רב סעדיה גאון*, ירושלים תשכ"ג, עמ' רנו.

26 *אוצר הגאונים*, מגילה, חלק התשובות, סי' פג"ה, עמ' 25.

לעומת זה, רב האי, גאון פומבדיתא, פסק 'קורא ופושט כאגרת, אבל קורא וכורך כספר תורה לא חזי לנא'.²⁷ וכן ניתנו שני טעמים מדוע לא נמצא שם ה' במגילת אסתר. בשם רס"ג, גאון סורא, נאמר שזה היה מדאגה שמא יעתיקוה הגויים 'בלשון פרס בספר דברי הימים. ואלו היה כותב שם השם, היו הפרסים מחליפים אותו בשם ע"ז'.²⁸ אולם בשם רב האי, גאון פומבדיתא, נאמר כי הטעם הוא משום שנקראה 'איגרת', וכשם שאסרו לכתוב שם ה' בשטרות, כך אסרו במגילת אסתר: 'הכי נמי כיון דמגילת אסתר נקראת אגרת, כדי שלא יהא חלוק בינה לשאר אגרות, לא רצו לכתוב בה שמו של קב"ה' (שם). נראה כי בפומבדיתא, שקבעו בה שמגילת אסתר 'איגרת', קראוה בלי טעמים. וכך מסר ר' אהרן מלוניל:

ומנהג להיות קורא ופושט כאגרת משום פרסום הנס. וכ"כ ר' האי גאון ז"ל. וכן המנהג משו' דנקראת אגרת. ומפני זה קורין אותה בלא פיסוק טעמים ובלא הפסקת פסוקים.²⁹

הדברים מגיעים למה שנאמר בהלכות פסוקות:

שליח צבור הקורא מגילת אסתר בקהל צריך לסודרה כאחת מפני שהיא כאגרת... הלכך אין מפסיקין בין פסוק לפסוק, והרשות בידו ואין בכך כלום. ואם מגיע נמי נשימה באמצע פסוק, אין מחייבין אותו לומר פסוק כולו בנשימה א'. ואם פסק באמצע הפסוק משום נשימה, מותר ואין בכך כלום.³⁰

מן הראוי לציין כי בקהילות תימן נקראת מגילת אסתר בלי פיסוק טעמים ובלי מנגינה של מקרא.

* * *

היו קהילות שראו בטעמי המקרא סימן מובהק לכתבי הקודש. כך יש לשמוע מהביקורת שמתחו מתנגדי רס"ג, ובראשם ר' אהרן סרגאדו, גאון פומבדיתא, על שצירף רס"ג את טעמי המקרא לכמה מיצירותיו, 'ויכתוב מגלה להדמות בנביאים, כאחד נביאי השקר'.³¹ האשמה זו מבוססת על ההנחה כי הטעמים הם סימנים לספרי הנבואה. וכך ביאר רס"ג כוונת דבריהם: 'כי [הם] חשבו שסימנם' — כלומר של ספרי הקודש — 'הוא שיהיו מופסקים לפסוקים ומוטעמים בטעמים'.³² לכן, כשהם 'ראו שחברתי... ספר בעברית מופסק לפסוקים מסומן ומוטעם, אחזו ברכילות מגונה ואמרו שזה תביעה לנבואה'.³³ ברם, רס"ג חלק עליהם והשיב כי הטעמים אינם סימן מובהק של ספרי הקודש 'כי אלה הפעולות, ר"ל הפסוקים, יוכלו

27 שם, ס' פה.

28 שם, ס' לז, עמ' 15.

29 *ארחות חיים*, ירושלים תשס"ז, הלכות מגילה ופורים, ס' יט, עמ' רסו.

30 *אוצר הגאונים*, מגילה, חלק התשובות, ס' נא, עמ' 18–19; וכן השווה שם, ס' נב"ג.

31 אברהם אליהו הרכבי, *זכרון לראשונים*, ס"ט פטרבורג, תרנ"ב, השריד והפליט מספר האגרון וספר הגלוי, עמ' רכט, השווה שם, עמ' קנב.

32 שם, עמ' קסב.

33 שם, עמ' קס.

האנשים לעשות כמותם³⁴. ראייה לדבריו ממה שעשו מחברים אחרים 'ולא אחד מהם תבע נבואה'. ואלה הם:

כמו שמצינו... בן סירא חבר ספר מוסר הדומה לספר משלי [שלמה] בפרשיותיו, ופסוקיו, ועשהו מוטעם ומסומן. וכמו שחבר אלעזר בן עיראי ספר חכמה הדומה לספר קהלת, בסדרו ופסוקיו, מוטעם ומסומן. [וכמו] שכתבו בני חשמנאי, יהודה, ושמעון, ויוחנן, ויונתן, ואלעזר בני מתתיה ספר כמה שעבר עליהם, הדומה לספר דניאל בלשון הכשדים. ובזמננו זה חברו אנשי קירואן ספר בעברית... מופסק לפסוקים מוטעם בטעמים³⁵.

כמו שהעיר לנכון א"א הרכבי, נראה שרוב הביא את ספר בן-סירא מארץ-ישראל לסורא³⁶. הואיל וספר זה היה מלווה טעמים, אף-על-פי שאינו בכלל ספרי המקרא, משמע שאין הטעמים סימן מובהק לכתבי הקודש. ברם, כמו שנראה להלן, מסורת בישיבת פומבדיתא כי אסור לקרוא בספר בן-סירא בטעמים, ולכן אין להביא ראיה ממנו. אולם הנוהג לצרף טעמי מקרא לספרי חול, כפי מסורת סורא, מופיע ביצירות אחרות, כגון הפיוט הארמי ארכין שנמצא בליווי טעמים³⁷.

'הקורא בספרים החיצוניים' (משנה סנהדרין י:א) הוא מי שקורא כתבים אלה בטעמי המקרא, וכאילו ייחס להם מעלת כתבי הקודש. הסתם בבבלי מביא את הברייתא הבאה: 'תנא: "בספרי מינים" (סנהדרין ק ע"ב), כלומר, נוצרים³⁸. נראה שהיו נפוצים אז נוסחים של האוונגליון בארמית, ולכן מי שקרא בהם החזיק בידי הטוענים שכתבים אלה חלק מספרי הקודש הם. ברור, איפוא, שאיסור זה אינו שייך בספרים כגון בן-סירא וכיוצא בו. מכאן ראייה למה שמסר רס"ג כי ספרים אלה נקראו בטעמי המקרא. רגליים לדבר כי דיעה זו מקורה ברב, מייסד ישיבת סורא, שהביא אתו את ספר בן-סירא מארץ-ישראל³⁹. אולם רב יוסף, ראש ישיבת

34 שם, עמ' קסב.

35 שם, עמ' קנ.

36 שם, עמ' רג.

37 ראה: מנחם חיים שמלצר, 'פירוש אלפבתי', *מחקרים ומקורות*, ניר-יורק תשל"ח, עמ' 169 הערה 1. על משניות בליווי טעמים, ראה ספרי [לעיל, הערה 21], עמ' 96, 184.

38 ראה: R. Travers Herford, *Christianity in Talmud and Midrash*, London 1903, pp. 379–381. והשווה שם, עמ' 155–157, 161–164.

39 הסתם של הסוגיה מחווה את דעתם של 'רבנן דמתיבתא'; ראה החיד"א, *בכ"י יוסף*, ח"מ סי' יב אות יב; השווה: ר' דוד פארדו, *חסידי דוד*, נזיקין, דף נו, ג"ד. והנה דוגמה. דעתו של רבי אלעזר, המופיע במקור אחד כיחיד החולק על הסתם, מופיע במקור אחר כסתם, משום שדעתו התקבלה אצל חכמי אותה הישיבה, ראה בבלי סנהדרין נב ע"א: 'מנא לן, אחיא שריפה, שריפה... רבי אלעזר אומר...'. בהשוואת המקבילה בפסחים עה, ע"א. לכן סתם התלמוד מהווה גורם חשוב בפסק ההלכה, ראה, למשל, ר' שמואל סידיליו, *כללי שמואל*, בספר *תמת ישרים*, ויניציאה שפ"ב, דף כח ע"ב; *חשובות הדב"ז*, ח"ה, סי' ט; ועוד כהנה וכהנה. כיצד יש לפסוק את הדין כשאמורא חולק על הסתם של התלמוד, כנידון שלפנינו? על כיוצא בזה נחלקו הרמב"ם והראב"ד, ראה: ר' יצחק נאבארו, *פני מבין*, ח"ב, שאלוניקי, תקפ"ו, דף קד ע"ד, שהסביר מדוע לא פסק הרמב"ם שכן נח חייב על הכישוף, וכמו שפסק הראב"ד: 'אפשר לומר דהר"ם [= הרמב"ם] ס"ל דעדיפא טפי כשאמורא מפרש מילתיה דתנא, דנראה דסליה, ממה שמפרש סתמא דתלמודה, דכן דרך הש"ס לפרש מתניתין וברייתא אף דאינו הלכה. אבל הראב"ד והגהות [מיימוניות] לא סליה, אלא אורכה, ס"ל דגרע סתמא דתלמודא דמפרש טעמא, מאמורא, ודוק [ט"ס וצ"ל: דגרע אמורא דמפרש טעמא,

פומבדיתא, חולק על הסתם של הסוגיה: 'רב יוסף אמר' — זהו סימן מובהק לריעה חולקת, בניגוד ל'אמר ר' פלוני', המוסיף על הקודם⁴⁰ — 'בספר בן סירא נמי אסור למקרי'. כיוצא בזה נאמר בסוגיית הירושלמי כי 'הקורא בספרים החיצוניים' היינו 'כגון סיפרי בן סירא וסיפרי בן לענה'. על-פי מסורת זו, אסור לקרוא ספרים אלה בטעמי המקרא משום שהיו אנשים שביקשו להכניסם תוך ספרי הקודש. 'אבל סיפרי הימרים [קרי: הימרוס]⁴¹ וכל ספרים שנכתבו מיכן והילך, הקורא בהן כקורא באיגרת'. כלומר, לא מבעיא הקורא ספר יווני שהוא אינו בכלל 'קורא' אלא הרי הוא 'כקורא באיגרת', אלא גם הקורא בספרים אחרים בעברית ובארמית 'שנכתבו מכאן והילך' — כלומר, חוץ מאלה השניים שהוזכרו⁴² — אינו בכלל הקורא בספרים החיצוניים, שהרי לא התקינו להם טעמים, והקורא בהם 'כקורא באיגרת' הוא. ההבחנה בין קורא ספר בטעמים לקורא כאיגרת מבוססת על הפסוק 'ויותר מהמה בני הזהר... ולהג הרבה יגיעת בשר' (קהלת יב:ב). 'המה' רומז על הקאנוניזציה של ארבעה-ועשרים ספרי המקרא: 'שכל המכניס בתוך ביתו יותר מכ"ד ספרים, מהומה הוא מכניס בביתו. כגון ספר בן סירא וספר בן תגלא[=לענה] (קהלת רבה יב:יב). 'להג' היא מלה יחידאית במקרא, אבל רגילה היא בערבית, ופירושה 'קצה הלשון', 'ניב', 'לשון מגומגמת' 'דיבור הנאמר במבטא או מנגינה עממית'⁴³. והיינו קריאה בלי טעמים, וכאדם הקורא באיגרת. משמעות מלה זו קרובה ל'הגה', 'הגיון'. וכן פירש רד"ק שורש זה:

מסתמא, ודוק]. וכן ראה: משנה תורה, הלכות כלים יא:ג, בכסף משנה, שמרן תמה על הרמב"ם מדוע הוא פסק 'כשינויא דרב פפא ושבק שינויא דסתם גמרא'. ובמקום אחר הוכחתי שהרמב"ם בהלכות שבת יז:יח אינו פוסק כסתם הסוגיה, אלא כרבא (עירובין ח ע"א). וכן כתב ר' חננאל בן שמואל בפירושו למסכת עירובין (כ"י המחזיקון הבריטי): 'והלכה כרבא דקאי כרב וכרב משרשיא'. ואי"ה אעמוד על נושא זה במקום אחר. מכל מקום, ברור שרש"ג פסק כאן כסתם הסוגיה ואילו ר' אהרן סרגאדו פסק כרב יוסף. ודרך אנב, אנו שומעים שהיו סתמות קדומות, שהרי רב יוסף כאן חולק על הסתם.

40 על הכלל הזה ראה: רי"ף, ריש מכות, שכתב: 'מדאמרינן אמ"ר פפא, ולא אמרינן ר"פ אמר, גמרינן דעל טעמיה דרב נתן בר אושעיא סמך, ופרושי או הוסיף ביה'. וכן השווה ר' חננאל על הסוגיה (מכות ג ע"א), שכתב: 'ורב פפא הוסיף על דברי רב נתן'. ולפי זה אין מקום למה שניסה לפרש בעיון יעקב, ראה להלן, הערה 47. על הכלל הזה ראה: ר' ישועה הלוי, *הליכות עולם*, וארשה תרמ"ג, דף טז ע"א: 'כל מקום שיש מחלוקת בין החכמים, אומר הגמרא בחכם אחרון "ופלוני אומר". כלומר שמקדים שמו לאמירתו, ולא יאמר "אמר פלוני". וכלל זה יהיה שמור בידך: שבכל מקום שתמצא בגמרא "פלוני אומר", בידוע שהוא חולק על שלפניו. ו"אמר פלוני" בידוע שאינו חולק אלא בא לסייע או להוסיף'.

41 ראה *יוזנית ויוזנות בארץ ישראל* [לעיל, הערה 1], עמ' 231–232.

42 ראה שם, הערה 57, שליברמן פירש: 'מלבד כתבי הקודש'. ברם, 'כתבי הקודש' לא הוזכרו כלל, ועל-כן לא ייתכן שהכינוי 'אלה' ירמז עליהם. הנושא של המשפט הם 'ספרים החיצוניים', ועליהם נאמר שמי שקורא חוץ מאותם הספרים שהוזכרו הוא בבחינת קורא באיגרת. כדאי להעיר ש'כגון' אצל חז"ל לא בא תמיד במשמעות 'לדוגמה', אלא פעמים יבוא במשמעות 'היינו' ומציין את כל המקרים של הנושא ולא רק חלק מהם. ראה, למשל, בבלי סוכה לג ע"ב, בהשוואת משנה תורה, הלכות לולב ח:ה; בבלי תענית יג ע"א; כתובות ט ע"א; ועוד כהנה וכהנה.

43 ראה *חמש מגילות* (ערך: 'יוסף קאפח'), ירושלים תשכ"ב, עמ' רצג, שהמתרגם שם תרגם את העברית במלה הערבית 'להג'. ועיין שם, עמ' רצה, שביארו ממש לפי שימוש מונח זה בערבית. מתוך רקע זה פירש לנכון הרד"ק, *ספר השרשים*, שורש 'להג': 'להג... ענינו למוד מאין הבנה'. לכן שורש זה בערבית מורה על שינון רהוט ותמידי, וכן על מי שחחר על אותה פעולה פעם אחר פעם ברציפות. שימוש דומה לשורש העברי 'להג', ראה בהערה הבאה.

ענין הכל דבור וצפצוף הפה. וכתב אדני אבי, עליו השלום, כי הכל הוא לשון גמגום וצפצוף, ואין בו לשון קריאה ודבור... ויורה על זה 'וכיונים הגה נהגה' (ישעיה נט:יא), כי הוא ענין הצפצוף והוא כקול יללה⁴⁴.

ברור מעתה המשך הסוגיה בירושלמי הנ"ל. 'מאי טעמא' – כלומר, מניין להבחנה שבין קריאה רגילה, האסורה בספרים החיצונים, לבין הקריאה בהם באיגרת, המותרת. התשובה: 'ויותר מהמה בני הזהר וגו' להגיון ניתנו'. כלומר, הספרים שהם מחוץ לארבעה-ועשרים ספרי הקודש ניתנו לקריאה של "להג/הגיון", והיא קריאה מגומגמת. כיוצא בזה הזהיר רבי אליעזר את תלמידיו לפני מותו, ואמר: 'מנעו בניכם מן ההגיון והושיבוכם בין ברכי תלמידי חכמים' (בבלי ברכות כח ע"ב). אימרה זו, שהתחבטו בפירושה משך הדורות⁴⁵, מתבארת היטב לאור פירוש הרד"ק ועל-פי דברינו. רבי אליעזר הזהיר מפני קריאה בלתי-מוטעמת במקרא, על דרך שאמר רבי שפטיה בשם רבי יוחנן: 'כל הקורא בלא נעימה ושונה בלא זמרה' וכו' (בבלי מגילה לב ע"א). קריאה של להג/הגיון 'מייגעת' גופו של אדם לריק, שהרי אין הקורא נהנה ממנה ולא יעלה בזכרונו דבר. מפני זה צירף רס"ג טעמים לספר האגרון: 'שראיתי מן האנשים שתחסרנה להם הבחינה וההשתדלות בעברית'. על-כן חיבר ספר 'מופסק לפסוקים, מסומן ומוטעם, למען יהי יותר קל לקריאה, ויותר מסוגל לשמרו [בזכרון]'⁴⁶. ייתכן שמטעם זה הקפיד רבי אליעזר, שהצטיין בזכרונו המופלא (אבות ד:ח), על תפילה מונוטונית, וציווה למנוע מן התלמידים קריאה בלתי-מוטעמת במקרא.

נחזור לסוף הדרשה, על-פי הגירסה המדויקת של הגניזה, 'ליגיעה ניתנו': הואיל ואדם קורא בכתבים אלה כאדם הקורא באיגרת, הוא יגע לריק, שהרי אינו נהנה מקריאה זו ולא יעלה בזכרונו דבר.

דעת רב יוסף בסוגיין בבבלי קרובה לנאמר בירושלמי, ורגליים לדבר שהוא קבל מסורת זו מחכמי ארץ-ישראל שירדו לבבל. מחד גיסא, הוא קבע כי 'בספר בן סירא נמי אסור למיקרי'. ייתכן, כמו שהסבירו אחדים, שרב יוסף רק אסר לקורא בספר בן-סירא, אבל העובר וקורא עדיין אינו כקורא בספרים החיצונים⁴⁷. ברם, מאידך גיסא הובא בסוגיין, לפי הגירסה המדויקת שנשמרה לנו ביד דמ"ה, (גירסה שמשובשת בדפוסים שלפנינו): 'אמר רב יוסף: אי לאו דגנוזה רבנן להאי ספרא הוה דרשינן להו להני מילי מעלייתא דאית ביה'⁴⁸. ברור, איפוא, כי הוא עצמו קרא קריאה כל-שהיא בספר בן-סירא. כיצד מפרנס אתה דברים אלה? (הקושיה יותר חמורה לפי הגירסה שבידינו): 'אמר רב יוסף: מילי מעלייתא דאית ביה דרשינן להו'. והלא אסור

44 ספר השרשים שורש 'הגה'. כדאי להעתיק כאן מה שכתב עור הרד"ק בשורש זה בשם אביו: 'כי פירוש ובתורתו יהגה [תהלים א:ב], כל כך יהיה קורא בתורה עד שבכל שעה, אפילו שלא בשעת קריאה, יצאו הדברים על פיו ויפיעו משפתיו'. וזהו מה שדרש רבא על 'להג הרבה' [השווה בהערה הקודמת]: 'כל ההוגה בהן טועם טעם בשר' (בבלי ערובין כא ע"ב).

45 על הפירושים השונים שניתנו למאמר זה, ראה מרדכי ברזירא, 'מנעו בניכם מן ההגיון', ספר זכרון הרב דוד אוקס ז"ל, רמת-גן תשל"ח, עמ' 242–261.

46 זכרון לראשונים, השריד והפליט מספר האגרון וספר הגלוי, עמ' קנב.

47 ראה עיין יעקב בעין יעקב על סוגיה זו.

48 היו כאלה שאכן דרשו בספר בן-סירא, ראה תשובות גאונים קדמונים (ההדיר: דוד קאססעל), ברלין תר"ח, סי' עח, דף כג ע"ב: '...אין זה פסוק אלא מדברי בן סירא. ואל תתמה שדרשנו אותו שהרי חכמי דורשין אפילו לשון הדיט', ע"ש.

לקרוא בו? ! מכאן אתה למד שאיסור קריאה בספר בן-סירא אינו כולל הקורא כאיגרת, בלי טעמים. המשא-ומתן בין רב יוסף ואב"י בסוגיין בא להסביר מדוע גנזו את ספר בן-סירא ולא הכניסוהו לתוך ספרי הקודש — ולא מדוע אסור ל'קורא' בספר שאינו בכלל ספרי המקרא. מהאמור ניתן לסכם: חכמי ישראל נחלקו כיצד לפרש 'הספרים החיצונים'. סתם הסוגיה של הבבלי קבעה כי משנתנו עוסקת בספרי מינים בלבד. על-פי זה יוצא שאין איסור לקרוא ספרים חיצונים אחרים, כגון בן-סירא וספר חשמונאים, אפילו בטעמי המקרא. חכמי סורא, כפי מה שאנו שומעים מרס"ג, סמכו על דיעה זו ודחו את דברי רב יוסף. אמנם, הירושלמי הכניס שני ספרים בלבד ברשימה של 'הספרים החיצונים', משום שהיו כאלה שביקשו לצרפם אל כתבי הקודש. ואולם קריאה בספרים אחרים, או אפילו בספרים אלה בלי טעמים, אין בה איסור, שהרי הוא קורא כאיגרת. ברם, אם ליווה לספרים אלה טעמי מקרא ופיסוק, משמע שאסור, וכמו שטען ר' אהרן סרגאדו נגד רס"ג⁴⁹.

49 ייתכן שרס"ג לא ידע ממנהגי פומבדיתא בפרט הזה וסמך על מה שראה בארץ-ישראל ובגולה, שהוא על-פי מסורת סורא.

צבי גרונר

מספרי הלכה שלגאונים

א. קטע משלים מספר השטרות לרב האי שני דפי נייר מחוברים לא רצופים (כלומר, בין שני הדפים חסר) 14×9.5 ס"מ, עם שוליים צרים מאוד, מקטעי הגניזה שבספריה האוניברסיטאית בקמברידג', אנגליה.¹ סימונו T-S Misc. 28.8. בדף השני חור גדול בחלק העליון החיצוני. הקטע הוא מספר השטרות לרב האי גאון והוא המשכו הישיר של הקטע שפרסם הר"ש אסף ז"ל במספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 40–41.² הדף הראשון מתחיל בגוף שטר שחרור עבדים (ראה שם, עמ' 40 הערה 2), עד סופו. הדף השני פותח באמצע הכותרת של שטר שריאתא, החסר בספר השטרות הנדפס.³ העמוד הראשון מכיל את כולו. ואילו העמוד השני מכיל את התחלתו של שטר נאמנות, החסר אף הוא בנדפס, וממשיך עד לקטע שבמספרות הגאונים. בזה השלמנו למעשה את הקטע הנדפס הנ"ל וברוך המחזיר עטרה ליושנה.

כאמור, הדף הראשון מכיל את שטר שחרור עבדים. כמעט אין שינויים מהותיים מהנדפס (שטר כא, עמ' 43–44). ראוי אולי לציין שבכה"י בהתחלה כתוב, 'עד שיכתוב להן הקונה שטר שחרור...'. לפי זה נראה שהמקרה השכיח של שחרור עבד היה שאחד היה קונה ומשחרר, והעבד היה מחזיר את דמי קניינו. עוד ראוי לרשום את הנוסח המלא יותר בכה"י המקביל לעמ' 44 שו' 10 בנדפס: וקנו מני מעכשו והבו ליה לפ' דנן דהוה רבי מחמת דבצבו נפשי וג' קא מודינא....

נפרסם כאן, איפוא, את הדף השני. מלים או אותיות שקריאתן מפקפקת מוקפות בסוגריים.

[שטר שריאתא כו']⁴

א2

ונקרא אבדזתא

כשאדם משך את אשה שידוכין (תחילה)

- 1 תודתי להנהלת הספריה על הרשות לפרסם את הקטעים שבמאמר זה, וכן לירידי ד"ר ש"ק רייף, מנהל היחידה לחקר הגניזה, וד"ר ג' קאהן, חבר היחידה, על עזרתם הרבה. תודתי לד"ר ג' דנציג על שהפנה את חשומת לבי לקטעי גניזה המכילים מתורגמם שלגאונים.
- 2 קטעים נוספים מכתב"ד זה, המקבילים לנדפס (ראה להלן, הערה 3), בכ"י ספריית אוניברסיטת קמברידג' Or. 1080.J12.
- 3 ספר השטרות לרב האי בר שריא גאון, מאת שמחה אסף (מוסף לתוכנין, שנה א', ספר ג'), ירושלם תר"ץ. החסר הוא בעמ' 52. וראה מה שנכתב עליו שם בהערה 2 הארוכה.
- 4 כך, כנראה, היה בשורה האחרונה של העמוד הקודם.

מבלי קידושין בני אדם משיחין ואומרים
 כי יש ביניהם * קשר שין דוכין] אם יפלו
 ביניהם דברים ויתפרד.... ל(ת)מת
 הנשואין וחוששין שמ.....ברבר
 ותתעגן הבת מלהיות (ג)....(ר)⁵ עד
 שמא ישא האיש את נפשן] ויטעון בה
 טענת קידושין [כן]תנב]ין בשטר הזה
 ביום פ' ג' דפ' ב' פ' הוה ליה עיניאנא
 דשידוכין בפ' בת פ' וסוף לא איתרמיא
 נשואן
 מילתא ביניהון לנשאן' לנשואין ואפסיקא
 מלתא דפרשו מן הדאדי ולא אצטריכו
 מילתא גיטא מיניה מישום דשידוכי
 בעלמה במילי הוו ולא הוה איכא צד קידושין
 כל עיקר וניה]בנא הדין כתב דהאוי ראייה
 ביד אבוהא דשר(י)א פ' דא לכל גבר ואפילו
 לכהן וחתמנא ויהבנא לפ' דנן ולפלגית
 דא ברתיה דליהוי בדיהון לזכו ולראיה:

ב2

שטר נאמנות כג
 יש לו על שני פנים אחד מהם נאמנות
 להפטר כגון ראובן שמפקיד פקדון אצל
 שמעון ואוןמר] לו שמעון חושש אני פן יאבד
 או יגנב אנו ישתבין ותתבע (אות)י להשבע
 [כי נגנב ונשבעה און נגנבה או אבדה ואנינין
 חפץ לטרוח.....] עלי לפיכך אין אני
 מקבל פקדונך ואומר לו ראובן הדא אני משים
 אותך נאמן אם תאמר כי אבד ואין לי מן
 הדין להשביעך וכן כתבן שטר נאמנות
 על ראובן לשמעון
 דראובן אמר לנא דבעת מן שמעון לקבולי
 פיקדון (מנואי) שבועת השומרים ולא ניחא
 לי למטרח עלאי ואנא ראובן אצטביתי
 ברעות נפשי למיפטריה לשמעון דנן
 מן כל שבועה ולהימוניה בכל מאי דיימר
 בעסק הדין פקדון כען (במחי)לאי אנא ראובן
 שהדי וכתובו וחתומו והבו ליה לשמעון דנן

5 האות הראשונה ספק 'ט', והאחרונה ספק 'ד'.

6 הסופר ניסה פעמיים (לנשאן, נשואן) והעביר קו.

דפטור מן כל שבועה וגזירתא ושמותא
סתם וכחש בעסק הדין פקדון וכל אימת
[דאמר] דאישתבי או דאגנוב או דאבד
מהימן במימר פומיה...]

ב. מן כתאב אלעדה לרב שמואל בן חפני
החוקרים התלבטו לגבי שמו המדויק של חיבור זה, משמעות השם ואופיו של החיבור⁴⁰. אף
לפני פרסום המובאות דלקמן די היה בשם הספר להעיד על תוכנו. הרי המושג המובע במונח
'עדה' ידוע היטב במשפט המוסלמי – 'יסודו בקוראן' – ומבואר בספרי המחקר הבסיסיים
המשמשים 'מבואות' למקצוע זה⁴¹. המלה נמצאת אף במילונאות השכיחה. לדוגמה, במילונם
של איילון ושנער⁴², בערך عده (עדה), תחילת עמ' 227: משך הזמן שגרושה או אלמנה
צריכה לחכות עד שתוכל להינשא שנית. שזה אכן היה תוכנו של החיבור מתאשר משתי
מובאות ממנו בקטע גניזה שבספריית אוניברסיטת קמברידג', שסימונו T-S G2.99:

1. קאל רבנו שמואל בן חפני ז"ל פי כתאב אלעדה אן אלעלה פי אלזאם אלקטנה ואלאילונית
ואלזקנה ומן גרי מגראהם אלעדה⁴³ הו אן דלך חק ללרגל עלי אלמראה לא יגוז לה
אלמסאמחה בה.
2. דלך איצא קאל אן אלעלה פי אעתדאד אלשפחה הי להבחין בין זרע שנזרע בעבדות לזרע
שנזרע שלא בעבדות.

וזה תרגומם של הקטעים:

1. אמר רשב"ח ז"ל בכתאב אלעדה שהסיבה לחיוב הקטנה והאילונית והזקנה ומי שנהוג
כמותן בתקופת ההמתנה⁴⁴ היא שזה חובה לגבר על האשה אסור לו למחול אותה.
2. גם זה אמר שהסיבה בקביעת תקופת ההמתנה של השפחה היא כדי להבחין...

ג. סופו של כתאב ג'אמע אלצלואת ואלתסאביח לרב סעדיה גאון (סידור רס"ג)
שני דפים מחוברים לא רצופים (כלומר, בין שני הדפים חסר), קטועים בחלק העליון לכל
הרוחב של שניהם. רוחבם במחובר כ-25 ס"מ. שוליים רחבים; כ-2 ס"מ השוליים החיצוניים,
כ-2.5 ס"מ אחד השוליים הפנימיים וכ-2.5 ס"מ השוליים מלמטה. מקטעי הגניזה שבספריית
אוניברסיטת קמברידג' הנ"ל. סימונו T-S NS 325.177. הקטע הוא מכתאב ג'אמע אלצלואת
וואלתסאביח לרב סעדיה גאון ('סידור רס"ג'). הדף הראשון מקביל לנרפס⁴⁵. עמוד א' מקביל

7 ההמשך במספרות הגאונים, עמ' 40.

8 ראה: קרית ספר, לו, עמ' 398 הע' 36.

9 ראה למשל, בספריו של י' שטט, The Origins of Muhammadan Jurisprudence, Oxford 1959, p. 181; An Introduction to Islamic Law, Oxford 1966, p. 166.

10 ד' איילון ופ' שנער, מילון ערבי-עברי, ירושלים תשכ"ה.

11 שהרי הגאון סבור כי עיקר הטעם הוא להכרת העובר, ובמקרים אלה אין זה שייך.

12 סדור רב סעדיה גאון, כתאב ג'אמע אלצלואת וואלתסאביח, יו"ל ע"י י' דרדון, ש' אסף, י' יואל, ירושלים תש"א.

למה שבין עמ' שסו שר' 23 לעמ' שסו שר' 5. עמוד ב' מקביל למה שבין עמ' שסו שינויי נוסחאות לשר' 9–10 עד לשר' 19. על-פי זה, חסר בכל דף קצת למעלה מרבע (כ5 שורות). הדף השני מכיל את סופו שלסידור, החסר בנדפס. בסופו קולופון, וממנו מתברר שנכתב (נעתק) עבור בחור שמואל (שאיני יודע עוד על-אודותיו). מעניין הדבר אם נכתב לו 'לקרות בו', לשם סידור תפילות יום-יום, או לשם ספר לימוד. השאלה נוגעת בשאלה הרחבה בדבר נוסח התפילה של 'קהילת הגניזה', והיחס בינו לבין רס"ג, שאלה שנעסוק בה בהרחבה בעז"ה במקום אחר. נפרסם כאן רק את הדף השני, סוף הסידור שאיננו בנדפס, ואילו את הקטע כולו נפרסם בעז"ה במקום אחר, יחד עם קטעים נוספים מהסידור ומכתבים אחרים של רב סעדיה גאון. אמנם שמחה גדולה היא לנו לגלות ולפרסם את סיומו של *סידור רס"ג*, ברם אי-אפשר לדעת כמה חסר בין סיום הנדפס לתחילת הדף השני שאנו מפרסמים (נוסף על השורות החסרות אצלנו). עדיין חבל על דאבדין ולא משתכחין.

השורות הראשונות של דף 2א ידועות בשם רב סעדיה מתוך דברי ר' דוסא בנו¹³, שמעתיקם בלשון קודש, בהקדימו: 'תוב אמר בדוכתא אחריתי' (כלומר, לא בפירושי שמדובר בהם קודם, אלא — כפי שמתגלה עכשיו — הדברים לקוחים מהסידור). בתרגומנו לשורות אלו העתקנו את דברי ר' דוסא מלה במלה¹⁴.

2א

— — — — —
— — — — — תסביח

[מן] — ברך יקרא פי אלספר או יעמל ואחדה
מן אלמצות מתל ביעור חמץ* ומא
אשבחה תם תכלם פקד קטע אלברכה
ויחתאג אן יעידהא תאניה. ואמא מן
ברך ליאכל גדאא או פאכתה¹⁵ או ישרב
שראבא תם תכלם פימא ב דלך פלם
יקטע אל ברכה ולא יחתאג אן יעיד
אללהם אלא אן יפעל ואחדה מן ד כלאל
אמא אן ינאם או ידכל אלכלא או יצלי
או יברך כרכת המזון [לכ]ונה באחדה
הדה יקטע מגלסה וילזמה אן יעיד
אל ברכה עלי כל מאכול ומשורב ומשום¹⁶

- 13 Saadiana, Cambridge 1903, p. 59 = *אוצר הגאונים*, פסחים, חלק התשובות, סי' כב.
- 14 לעניין הנידון שם ראה: *אוצר הגאונים*, פסחים, חלק התשובות, סי' יט-כב והמצוין שם, ולעניין הנידון בעמוד ב' ראה: *אוצר הגאונים*, ראש השנה, סי' פג-פו, *והאשכול* (מהדורת אלבק), ח"א, עמ' 180.
- 15 צ"ל: פאכה.
- 16 כנראה אף לאחר טעימה ראשונה. ראה בבלי חולין פו ע"ב — פו ע"א (לכאורה כלל הוא: כל דבהדי הדדי לא אפשר, חוזר ומברך), ותוס' ד"ה משתא, והראשונים; פסחים קב ע"א, תוס' ד"ה ועקרו, והמפרשים; טור (ושו"ע) אר"ח סר"ס קעז (ו"ז) ור"ס קעט (א) ונושאי כליו.

תרגום

...ברכה מ¹⁷ שבירך לקרא בתורה ולעשות אחת מן המצות כגון ביעור חמץ וכדומה לה ודיבר סיחת חולין חייב לחזור ולברך¹⁸. אבל מי שברך לאכול סעודה או דברי מתיקה (פירות) או לשנות משקה ואז יסיח במה [שלצורך] זה, הרי שאינו מפסיק את הברכה ואינו צריך לחזור עליהן אלא אם יעשה אחד מארבעה עניינים (דברים אופייניים – תכונות), או שישן או ייכנס לבית הכסא או יתפלל או יברך ברכת המזון. היות ובאחד מאלה יפסיק ישיבתו (קביעתו) ויחויב לחזור על הברכה על כל מאכל ומשקה וריח¹⁶.

בב

לדין ה.....

אקתה פיה.....

[...] פאן תעצירה מרסום מחדוד..

האינו זכר ימות עולם י ירכיכו על

במתי ארץ וירא יי וינאץ לו חקמו

כי אשא אל שמים ויבא משה ואמא

.... י פואסיק¹⁹ אלתי ליום אל אתנין

ואל כמים פמשהורה. תם הדא

אלדפה

תם אל סידור אלצלותא

מן סנה

תשע באדן אללה אלחמד ללה

וחמסמיה²⁰ אלואחד אל עדל

זה הסידור נכתב לכ מר ור שמואל הבחור הטוב הכשר בן מור עולה²¹ סט האל יברכהו וישמרהו ויחייהו ויחיה חמודו... לקרות בו וישימהו לשם ולתהלה ויראה תורתו ושמחתו וחופתו אמן סלה לעד.

תרגום

...כי תשמור אותו מנהג קבוע וברור... משה ואשר... עשרת הפסוקים¹⁹ שליום שני וחמישי הרי זה מפורסם. נסתיים סידור התפילות ברצות האל, השבח לאל האחד (המיוחד) הנאמן. ובכתיב קטן בין השורות: נסתיים עלה זה (עלים אלה) בשנת תשע וחמש מאות²⁰.

17 מכאן דברי ר' דוסא (ראה לעיל, הערה 13).

18 ע"כ דברי ר' דוסא.

19 'מינימום' שחייבים לקרוא בב' וה'.

20 שנת 1509 [לשטרות], דהיינו 1198 (למנינים).

21 ה' ובמיוחד ה' מסופקות מאוד.

אלעזר טויטו

עקבות של לקח טוב בנוסח פירוש רש"י לתורה

דבר ידוע הוא כי הנוסח המודפס של פירוש רש"י לתורה אינו הנוסח המקורי של הפירוש כפי שיצא מידי רש"י בעצמו. אברהם ברלינר הצליח לנפות את הפירוש המודפס משיבושים רבים ומהוספות שהוסיפו מעתיקים ומדפיסים במרוצת הדורות¹. אף-על-פי כן, אין מהדורות מיישבת תמיהות רבות שבפירוש. בדיקה של כתבי-יד רבים ושל דפוסים ראשונים הראתה שבעיית הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה לא נפתרה עדיין. ההבדלים בין כתבי-יד גדולים מאוד, הרבה מעבר למה שמקובל בכתבי-יד של יצירות אחרות². ברלינר ביסס את מהדורתו על מספר קטן של כתבי-יד ועל תפיסה פליאוגרפית פשטנית למדי; על-כן טעון מפעלו החשוב תיקון והשלמה. כל עוד לא ייעשה הדבר, ספק אם יש ערך מדעי לחקר פרשנותו של רש"י. כיצד נוכל לדבר על שיטתו הפרשנית של רש"י כשאין אנו יודעים עדיין מה מן הפירושים שבדפוסים, כולל במהדורת ברלינר, מקורי לרש"י ומה בגדר הוספות? כיצד נצליח להגדיר את הפשט ואת הדרש של רש"י, את 'האגדה המיישבת דבר המקרא על אופניו', אם יסתבר שלאמיתו של דבר חלק לא מבוטל מן הדרשות המיוחסות לרש"י אינן אלא הוספות שנוספו לפירוש המקורי במשך הדורות? אמור מעתה: המשימה הראשונה במעלה בחקר פרשנותו של רש"י היא החתירה להוציא מהדורה מהימנה ככל האפשר של הפירוש, מהדורה שתשקף במידה מרבית של דיוק את הפירוש שכתב רש"י עצמו.

משימה זו אינה קלה כל עיקר. הבעייתיות של ההדרת פירוש רש"י לתורה נעוצה בראש ובראשונה בקושי העצום לקבוע אמות-מידה אמינות לשיח פירוש זה או אחר לרש"י. הרי בעלי ההוספות לא מצאו לנחון, בדרך כלל, לציין בסימן כלשהו, גרפי או מילולי, את הוספותיהם, אלא צירפו אותן לגוף הפירוש, וכך נהפכו ההוספות לחלק אינטגרלי של הפירוש, כאילו היו פרי רוחו של רש"י. בעלי ההוספות היו תלמידי חכמים, שראו את עצמם תלמידיו וממשיכי

1 ראה: אברהם ברלינר, *רש"י על התורה*, הוא זכור לאברהם, ברלין תרכ"ז (מהדורה שנייה: פראנקפורט א"מ תרס"ה). בהקדמות לשתי מהדורות מבאר ברלינר בהרחבה את דרכו בההדרת הפירוש, ובהקדמה למהדורה השנייה הוא מסביר את ההבדלים בין שתי מהדורות. מהדורת ברלינר התקבלה תחילה בהתלהבות רבה, ולמעשה היא משמשת את הלומדים ואת החוקרים עד היום. בדור האחרון נמתחה עליה ביקורת מצדדים שונים, ראה: 'זנה', *לביקורת הטקסט של פירוש רש"י על התורה*, *HUCA*, 15 (1940), חלק עברי, עמ' 37-56. ראה גם: 'אבינר, היכל רש"י', חלק א (דפוס צילום), 'ירושלים תש"ס, עמ' סח-עא, וכן מ' פיליפ, במבוא לספר *זכרון שבהדרתו* (בלי תאריך), עמ' ט ואילך.

2 ראה מאמרי: 'על גלגולי הנוסח של פירוש רש"י לתורה', *תרכ"ץ*, נו (תשמ"ו), עמ' 211-242. [וכן גדול ההבדל בנוסח אפילו בדפוסים הראשונים, רומא, רגיו די קלאבריה וואדי אלהג'ארה. ראה עכשיו *רש"י השלם*, מהדורת אריאל, ירושלים תשמ"ו, עמ' שח-שעז. — העורך]

דרכו של רש"י³. כשם שרש"י הרבה לשאוב מתוך ספרות חז"ל מדרשים שנראו לו מתאימים לשיטתו, כך עשו ממשיכיו: הם הוסיפו לחיבורו המקורי של רש"י פירושים השאובים מספרות חז"ל או מחיבוריהם של חכמי הזמן, כגון רשב"ם, ר' יוסף קרא ואחרים.

בעלי ההוספות היו בדרך כלל מורים לתורה. חיבורו של רש"י היה ספר העזר העיקרי להוראה. ההוספות וההערות של המורים, שהעשירו את הפירוש הבסיסי, עברו מיד ליד, מבית-מדרש לבית-מדרש, ושימשו מורים אחרים. אלה 'ערכנו' כמוכנ את החיבורים שהיו ברשותם בעזרת חיבורים ששאלו מאחרים. סביר להניח שבית-מדרש אחד העדיף את ההוספות בעלות האופי המדרשי דווקא, ואילו בית-מדרש אחר נמשך דווקא להוספות הפשטיות. כך התרחב והתגוון פירוש רש"י לתורה וכך גם נוצרו ההבדלים הגדולים בין כתבי-היד השונים⁴.

המדפיסים הראשונים לא ההדירו את הפירוש. לכל היותר, הם בחרו להדפיס כתב-יד שנראה להם נקי משיבושים. ערכם של הדפוסים הראשונים הוא, איפוא, כערכם של כתבי-יד מן המאה ה-17, לא פחות ולא יותר. כל מדפיס הדפיס את הפירוש שהיה רשום בכתב-היד, על הוספותיו. מכאן ההבדלים שבין הדפוסים הראשונים. במשך הזמן איחדו הדפוסים את הנוסחאות הדפוסיות השונות וכך נוצר נוסח בעל מידה גדולה של אחידות.

* * *

מטרתה של רשימה זו היא להראות שאחד החיבורים אשר ממנו שאבו המורים לתורה את הוספותיהם והערותיהם לפירוש רש"י הוא הספר *לקח טוב*. ספר זה נכתב כידוע על-ידי ר' טוביה בן אליעזר (להלן: רטב"א), אשר חי ביוון והיה בן דורו של רש"י. *לקח טוב* (להלן: לק"ט) זכה להערכה רבה מייד עם פרסומו, וכבר בראשית המאה ה-17 הוא מוזכר על-ידי חכמי ישראל בצרפת, אשכנז ואיטליה⁵. בעלי ההוספות השתמשו בלק"ט מפני ששיטתו הפרשנית של רטב"א דומה לשיטתו הפרשנית של רש"י, במיוחד במה שנוגע לבחירת מדרשי חז"ל.

התעוררנו לצורך לחפש בנוסח פירוש רש"י לתורה עקבות של לק"ט בזכות הערה שקראנו במנחת יהודה לר' יהודה בן אליעזר (חי במאה ה-17). על הפסוק 'כה אמר ה'' (שמות לב: כז) כתוב בפירוש רש"י: 'והיכן אמר זובח לאלוהים יחרם כך שנוייה במכילתא'. יש ספקות כבדים בדבר שיוך פירוש זה לרש"י, שכן אין הפירוש מתועד בכתב-יד שונים ובדפוס רג"ו דה קלאבריה. בכתב-יד אחדים מתועד הפירוש בלא ציון המקור. ניכרים, איפוא, שלושה שלבים בתולדות מסירת הפירוש. בשלב א' לא הופיע הפירוש כלל. בשלב ב' הועתק הפירוש בסתם ובשלב ג' נוסף המשפט 'כך שנוייה במכילתא'. והנה ר' יהודה בן אליעזר כותב לאותו פסוק: 'כה אמר ה' — לפי שעה נאמר לו כעניין כה אמר ה' כחצות הלילה. ע"א (= עניין אחר;

3 יש להבחין היטב בין טעויות של מעתיקים ומדפיסים לבין הוספות. לגבי אלה האחרונות נדמה כי אין להסכים לביטוי הקשה 'ידיים משמשניות' שהפנה ברלינר כלפיהן.

4 ראה על כל זה באריכות במאמרנו (לעיל, הערה 2).

5 *לקח טוב* לויקרא—במדבר—דברים, הודפס בוויניציה בשנת ש"ו תחת השם *פסיקתא זוטרתא*; הודפס שוב בשנת תר"ם (דפוס צילום בישראל, בלא תאריך) תחת השם *מדרש לקח טוב*. חלק הפירוש לבראשית—שמות הוצא לאור על-ידי ש' בוכר בתרל"ח, בצירוף מבוא רחב והערות מפורטות.

נוסחה זו נקוטה לפעמים במקום ד"א) היכן אמר זובח לאלוהים יחרם לשון לקח טוב⁶. מדברי ר' יהודה בן אליעזר אתה למד שני דברים: א) נוסח פירוש רש"י שהיה בידי ר' יהודה לא כלל כל פירוש לפסוק זה. ב) הפירוש 'היכן אמר זובח לאלוהים יחרם' היה ידוע בחוגי הלומדים כפירושו של לק"ט⁷. אפשר עתה להשלים את השערתנו הנ"ל בדבר תולדות מסירת הפירוש: א) בנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה לא הופיע כל פירוש לפסוק זה. ב) דור אחד או שניים אחרי רש"י שמעו מורים לתורה פירוש לפסוק הזה בשם לק"ט ורשמוהו בספריהם הפרטיים, בלא להזכיר את שמו של בעל הפירוש. מורים אחרים לא שמעו את הפירוש או שלא חשבו לנכון להוסיפו לספרם. ספריהם של אלה האחרונים נותרו, איפוא, בלא פירוש לפסוק. ג) דורות אחרים אחר-כך טרחו מורים שונים לרשום לייד הפירוש את מקורו. הם חיפשו ומצאו את המקור הראשון של הביאור במכילתא, ואת זאת רשמו בספריהם. לנוכח הערתו של ר' יהודה בן אליעזר המשכנו לחפש עקבות של פירושים **מלקח טוב** בפירוש רש"י שבכתב-היד ובדפוסים, ואכן חשפנו שני סוגים של עקבות: א) בכתב-יד מס' 157 של הספריה הלאומית בפריס מצאנו סימנים של העתקה מילולית או כמעט מילולית של פירושים הלקוחים מלק"ט. ב) בכתב-יד אחרים (וכן בפ-157) מצאנו סימנים של העתקה מן השמיעה. תוכן הפירוש הובא, ולא הטקסט עצמו. חלק מן הפירושים האלה נשאר טמון בכתב-היד וחלק הוכנס לנוסח המודפס, וכך יוחסו לרש"י פירושים שאינם שייכים לו, אלא הועתקו מלק"ט ונבלעו בפירוש רש"י כמעט לבלי הכר. להלן דוגמאות בולטות, רובן מן הפירוש לספר בראשית. לשם נוחות הצגת הדברים הפרדנו את הדוגמאות המובאות גם בדפוסים מן הדוגמאות שאינן מופיעות אלא בכתב-היד.

א. עקבות בכתב-יד פ-157

1. בראשית א: לא, ד"ה והנה טוב מאד. בראשית רבה דורש: 'רבנן אמרי לה בשם ר' חנינא בר אידי ור' פינחס ור' חלקיה בשם ר' סימון: הוא מאד הוא אדם, הנון אותיות דדין הנון אותיות דדין, הדא הוא דכתיב וירא ה' את כל אשר עשה והנה טוב מאד — והנה טוב אדם'⁸. מדרש זה מובא גם בלק"ט וגם בכתב-יד פ-157 בזה הלשון:

פ-157

לקח טוב

(אחרי שהביא את הפירוש לפסוק לא) ד"א לא אמר מאד עד שבא אדם שהוא מעולה מכל, מאד למפרע אדם.	והנה טוב מאד — לא אמר מאד עד שבא האדם שהוא מעולה מכל, מא"ד אדם למפרע.
--	---

פ-157 תיעד בלא ספק את הפירוש המדרשי כפי שעובד על ידי לק"ט.
2. שם יג: יא, ד"ה ויפרדו איש מעל אחיו. רטב"א מפרש: 'הפרדה גמורה נהייתה להם — לא יבוא עמוני ומאבי בקהל ה'.' פירוש זה ממש מובא בפ-157.
3. שם יט: לב — לכה נשקה את אבינו יין... לג — ותשקין את אביהן יין... בדפוסים אין פירוש רש"י לפסוק לב אלא לפסוק לג בלבד, והנה הוא: 'ותשקין וגו' — יין

6 זהו נוסח כתב-יד מס' 168 שבספריה הלאומית בפריס. במהדורה המודפסת של *מנחת יהודה* (כולה בספר *דבתינו בעלי התוספות*, ורשה תרמ"ט) חסרות המלים 'לשון לקח טוב'.

7 *בלקח טוב* המודפס, מהדורת בוכר, חסרות מלים אלו.

8 בראשית רבה ט:יב. המדרש מובא כבר בפרשה ח סימן ה, בלא ההסבר בעניין סדר האותיות.

נודמן להן במערה להוציא מהן שתי אומות⁹. פ-157 מתעד כך: 'לכה נשקה את אבינו יין — בבראשית רבה מנין היה להם יין אלא לפי שהיה להם היין בשופע היו מכניסין אותו במערות. ד"א יין נודמן להן במערה להוציא מהן שתי אומות'.

המעתיק ציין את מקור הפירוש — בראשית רבה, ואכן זה מקורו. אך ניסוח המדרש בכתב-היד שונה מעט מן הניסוח במקור. בבראשית רבה כתוב: 'ממה שהיין מרובה להן' (ולפי הגירסה המובאת במהדורת תיאודור-אלבק: 'ממה שהיה יין להם הרבה'), ואילו בכתב-היד כתוב: 'לפי שהיה להן יין בשופע'. והנה ניסוח זה רשום מילולית בלק"ט. נראה לנו, איפוא, שהמוסיף שאב את המדרש מלק"ט ולא מבראשית רבה. סיוע-מה להשערתנו מצוי (א) בעובדה שפ-157 מתעד את הפירוש לד"ה נשקה את אבינו יין, כמו לק"ט, ולא כבראשית רבה, המביאו לד"ה נשקנו יין גם הלילה; (ב) במיקום הנוסחה 'בבראשית רבה' בכתב-היד. בדרך כלל, מקום ציון המקור הוא בסוף הפירוש ולא בתחילתו. אנו מניחים כי המורה לתורה מצא בטופס שלו את שני הפירושים, בלא כל ציון של מקורם. הוא רשם את המלים 'בבראשית רבה' בתחילת הפירוש הראשון, כי אכן רק פירוש זה מצוי בבראשית רבה. נעלם ממנו שזהו עיבוד לשוני של בראשית רבה ושהמעבד הוא ר' טוביה בן אליעזר, בעל לק"ט.

4. שם כו: לר, ד"ה ויהי עשו בן ארבעים שנה. גם רש"י וגם רטב"א מביאים את המדרש הידוע, המדמה את עשו (בתנחומא בוכר — את מלכות אדום, וזה הנוסח שבחר רטב"א) לחזיר, ומבארים את הנמשל. מסתבר שפ-157 שיבץ לתוך דברי רש"י קטעי משפטים מלק"ט, מפני שסבר שהם מבארים טוב יותר את הנמשל. נשווה את שלושת הנוסחים:

רש"י	פ-157	לקח טוב
וכן אלו	כך אלו	כך מלכות אדום הרשעה
גוזלים וחומסים	גוזלים וחומסים	גוזלת וחומסת
ומראים עצמם כשרים	ומראים עצמם כשרים	
	שמפזרין מעותיהם	ומפזרת מעותיה
	כלומר שאנו גומלי חסדים	כלומר שהיא עושה חסדים
		ועליו הכ' אומר חסד לאומים חטאת
	וזה היה מעשה אביהן	הוא מעשה אביהם עשו הרשע
כל מ' שנה היה עשו וכו'	כל ארבעים שנה וכו'...	כל הימים היה וכו'...

דוגמה זו מעניינת במיוחד, שכן היא מראה בעליל שההוספות לפירוש רש"י נעשו בחכמה רבה. בעל ההוספה שמר על מסגרת משמעות המשל שהוצעה על-ידי רש"י, דהיינו עשו ולא מלכות אדום, שהרי מדובר בכתוב בעשו ובאלופי עשו. הוא מצא לנכון להדגים את האמור במשפט 'ומראים עצמם כשרים' על-ידי שאילת הדוגמה על פיזור המעות מלק"ט, אך לא הביא את הפסוק 'חסד לאומים חטאת' מתוך עקביות לנמשל (עשו ולא הלאום אדום). גם מבחינה לשונית, שיבץ ההוספה שמר על כללי הלשון והציג משפט מתוקן שאין מורגש בו כי הוא מורכב משני מקורות.

5. שם כז: לג. גם רש"י וגם רטב"א מסתמכים על מדרשו של ר' יהודה (ב"ר פס"ז), האומר כי יצחק אבינו טעם מכל הטעמים שביקש. רטב"א מוסיף: 'בטרם תבוא — מן השמים היה עיכובך ואברכהו — בעל כרחי'. הסברים אלה מובאים מילולית בפ-157.

9 פירוש זה אינו מתועד כלל בכתב-יד מינכן 5, ברלין 141, וטיקן 94. בכתב-יד פירצה הוא מובא בלא כל ד"ה. נראית, איפוא, ההשערה שהפירוש אינו מקורי לרש"י.

6. שם לו: ב, ד"ה ואת אהליבמה בת ענה בת צבעון. גם רש"י וגם רטב"א מביאים את המדרש המסביר כי צבעון בא על כלתו וכו'. וזה לשון רש"י: 'בת ענה בת צבעון... מלמד שבא צבעון על כלתו אשת ענה ויצאת אהליבמה מבין שניהם, והודיעך הכתוב שכולן בני ממזרות היו'. פ"ה 157 מביא את פירוש רש"י הנ"ל כלשונו, אך בסיומו מתעד את ההוספה הבאה: '...בני ממזרות היו ובא עשו ונטפל בהם הה"ד איך נחפשו עשו נבעו מצפוניו. גילה הכתוב פסלותו בתורה'. הוספה זו לקוחה מלק"ט, שפירש: 'עשו לקח וגו' ואת אהליבמה בת ענה בת צבעון החוי — מלמד שנטפל לממזרים, שהרי ענה היה ממזר שצבעון בא על אמו והוליד ממנה ענה... הוא שאמר הכתוב איך נחפשו עשו נבעו מצפוניו, גילה הקב"ה פיסולו בתורה'. ברור כי בעל ההוספה בפ"ה 157 הושפע מלק"ט. ראוי לציין שגם כאן הוא העתיק את דברי רטב"א בחכמה ושיבצם כיאות בדברי רש"י.

7. שם לו: ב, ד"ה ויבא יוסף את דבתם רעה אל אביהם. פירושו של רטב"א לפסוק זה: 'שהיה אומר לו כי בני בלהה ובני זלפה משחיתין את הצאן' מובא מלה במלה בפ"ה 157, פרט לשינוי קל — 'אומר לאביו' במקום 'אומר לו'. ברור שמלק"ט נשאבה ההוספה, שכן פירוש זה הוא חידושו של רטב"א.

שתי הדוגמאות שנביא להלן שונות מן הדוגמאות הקודמות בכך שהמעתיק ציין בסימנים שונים שהפירושים אינם מפירושי רש"י אלא הן הוספות.

8. שם כה: כו, ד"ה יעקב. 'הקב"ה קרא שמו יעקב. יו"ד על שם וכל אשר תתן לי עשר אעשרנו לך. ע' בשבעים נפש. ק' על שם ק"ג ברכות שקבל מאביו מויתן לך עד ברוך, ק' של יעקב וג' מאמו. ק"ג אותיות חוץ מאוררך ארור אלו ק"ג אותיות של פסוק. ב' שנתברך על ידי שתי אותיות (!). גליון'. המעתיק השתבש בהעתקת ההסבר של האות ק'. מכל מקום, המדרש ברור ומקורו בתנחומא לפרשת קרח (בתוספת שבסוף הפרשה). רטב"א לקחו משם אך שינה בו שינוי חשוב. ההסבר לאות ב' משמו של יעקב היא בתנחומא 'שני מלאכים', ורטב"א שינה וכתב 'שתי אחיות'. מתברר, איפוא, שהנוסח של פ"ה 157 הוא לפי גירסת לק"ט.

9. שם כט: לב, ותהר לאה ותלד בן. המדרש בלק"ט הוא הרחבה והסבר למה שמוכא בסדר עולם רבה ובפרקי דרבי אליעזר. גירסת לק"ט מועתקת כמעט מילולית בפ"ה 157, אלא שמצוין בהתחלה הציין 'תוספ' ובסוף הציין 'ע"כ'.

ב. עקבות בכתבי-יד שונים

10. בראשית כא: ח, ויגדל הילד ויגמל ויעש אברהם משתה גדול ביום הגמל את יצחק. כתב-יד מינכן 5 מתעד את פירוש רש"י לד"ה ויגמל, ומוסיף: 'ור"ד ביום ה' ג' והוא שמונה ימי המילה'. הוספה זו שייכת למעשה להמשך הפסוק: 'ביום הגמל את יצחק'. ההוספה מושפעת מלק"ט, הכותב: 'ביום הגמל — ביום ה' ג' מל, לשמונה מל, כי שתי משתאות היו, אחד במילה ואחד בגמילה'. לא מצאנו מקור לפירוש זה בספרות חז"ל ונראה שהוא חידושו של רטב"א. הפירוש מובא בספר *הדוקח*, דיני שבת, סי' קיג, בלא הזכרת שמו של רטב"א. נראה כי הפירוש היה נפוץ בבתי-המדרש עד כי חשבוהו למדרש חז"ל, ומכאן הנוסחה של כתב-יד מינכן 5 'ור"ד'.

11. שם כה: יט, ד"ה אברהם הוליד את יצחק. כותב רטב"א: 'לאחר שנימול ונקרא אברהם נולד לו יצחק'. פירוש זה הוא מקורו של מה שמוכא בכתב-יד מס' 42 של הספריה הלאומית בפריס, כתוספת לפירוש רש"י הרגיל: 'ע"א (= ענין אחר) אברהם הוליד את יצחק — לאחר שקרא הק' שמו אברהם הוליד את יצחק'. גם כאן נראה כי הפירוש עבר מבית-מדרש

לכית-מדרש בעל-פה ולא הועתק מילולית מל"ט. הסופרקומנטאר *משיח אלמים*¹⁰ מתייחס גם הוא לפירוש זה, והיה איפוא ברשותו כתב-יד שכלל גם הוא הוספה זו.

12. שם, שם לא, ד"ה מכרה כיום. מפרש רטב"א: 'מהו כיום? מה היום הולך ואינו חוזר אף מכירתך קיימת בלא חרטה ובלא חזרה'. פירוש קרוב מאוד לזה מצאנו בפ-157: 'מה היום הולך ואינו חוזר אף מכירתך חלוטה וקיימת, שאינה חוזרת לעולם'. נוסחה מורחבת ועממית של הפירוש הזה מצאנו בכתב-יד מינכן 5: ד"א מכרה כיום — מה היום הזה כשהוא מושך להיות ערב אינו יכול לחזור ולהיות בוקר אם לא שהק' עושה, אף אתה כן אם תמכור לי בכורתך היום לא תוכל לומר למחר אני רוצה לחזור ב'.¹³

13. שם כז, ג, ד"ה וצודה לי צידה. כתב רטב"א: 'ציד קרינן וצידה כתיב, מכאן רמז להלכות שחיטה חמישה שהיה, דרסה, חלדה, הגרמה ועיקור, כנגד ה' של צידה'. גם פירוש זה הוא כנראה חידושו של רטב"א, ומצאנוהו בפ-157 ובפ-159. חזקוני מביאו, בלא הזכרת שמו של רטב"א¹⁴. גירסה שונה של הפירוש מצאנו בכתב-יד מינכן 5: 'צודה לי ציד — היה יכול לומר וצוד לי, אלא מריבוי של ה' למדנו שהזהירו על חמישה הלכות שחיטה ואלו הן שהיה, דרסה, חלדה, הגרמה ועיקור. העתקתי'. נזכיר *שמנחת שי* מביא פירוש זה בשם רטב"א.

14. שמות א: יז, ד"ה ותחיינן את הילדים. כתב-יד אחדים (פ-157, פ-159, 544 מהספריה הבודליאנית) מתעדים את פירושו של רטב"א (נוסף על פירושו הרגיל של רש"י או גם כפירוש יחיד המיוחס לרש"י): 'ותחין את הילדים — מספקין לאמותיהן מזון'.

ג. עקבות בדפוסים

15. בראשית יד: יד, ד"ה חניכיו. הדברים המובאים בשם רש"י: 'חניכו כתיב, זה אליעזר' עוררו תמיהות רבות, כזכור. רא"ם ו*מנחת שי* סברו שיש כאן הוספה של מעתיק, שהרי לא מצינו שנוסח ספרי התורה שבידנו יגרוס 'חניכו' חסר. לאמיתו של דבר, אין פירוש זה מופיע ברוב כתבי-היד שבדקנו ותמיהה בעינינו מדוע כללו ברלינר במהדורתו. מכל מקום, מדרש זה מצוי בלק"ט וייתכן מאוד שמשם נלקח.

16. שם כד: נ, ד"ה ויען לבן ובתואל. לכאורה מציעים רש"י ורטב"א פירוש דומה, אם כי ניסוח הפירושים שונה מעט: רש"י — 'רשע היה וקפץ להשיב לפני אביו', רטב"א — 'מרוח חציפותו קפץ בראש'. לאמיתו של דבר, ספק רב אם הפירוש המיוחס לרש"י הוא מקורי לרש"י, שכן פירוש זה אינו מתועד בכתב-יד רבים, כגון מינכן 5, וינה 3, וינה 4 (רשום בשוליים), פ-155, פ-156, ברלין 141 (רשום בשוליים). ביתר כתבי-היד של פירוש רש"י שבדקנו מתועד הפירוש, אך מצאנו שינויי נוסח פה ושם. וטיקן 94 גורס: 'רשע היה לבן וקופץ לפני אביו לדבר'. פ-157: 'רשע היה והשיב לפני אביו' (בלי המלה 'קפץ'). בובר, בהערותו ללק"ט, מטעים שלא מצא מקור לפירוש זה במדרשים. מותר לשער, איפוא, שלא היה מלכתחילה פירוש לפסוק זה בחיבורו המקורי של רש"י. הפירוש נשאב מלק"ט והוכנס לפירוש רש"י, תחילה בשוליים, ואחר-כך בגוף הטקסט.

17. שם כז, מב, ד"ה מתנחם לך. פירוש רש"י המובא בדפוסים ובמהדורת ברלינר מורכב משלושה חלקים: 'מתנחם לך —

10 *משיח אלמים* חובר על-ידי ר' יהודה כלץ, ממגורשי ספרד שחי בעיר תלמסן שבאלג'יריה. הספר יצא לאור בירושלים תשמ"ו.

11 חכמים אחרים, כגון רבנו בחיי ובעל הטורים, הזכירוהו גם הם. בעל *מנחת שי* מזכיר בהדיא את שמו של רטב"א ואת חיבורו *לקח טוב*. ראה במהדורת בובר, דף סה ע"א, הערה כד.

- [א] נחם על האחזה לחשוב מחשבה אחרת להתנכר לך ולהרגך.
- [ב] ומדרש אגדה כבר אתה מת בעיניו ושתה עליך כוס של תנחומים.
- [ג] ולפי פשוטו לשון תנחומים, מתנחם הוא על הברכות בהריגתך.
- מבנהו של הפירוש מעורר תמיהה. לו רצה רש"י להציע שני פירושים פשטיים לביטוי 'מתנחם לך', היה צריך לכתבם זה לצד זה ולהפרידם בנוסחה הרגילה 'דבר אחר'. במקום זה הובא פירוש א' הפשטי, אחריו הפירוש לפי האגדה, ואחר-כך פירוש פשטי אחר, בצירוף ההקדמה 'ולפי פשוטו'. בכתב-יד אחדים, כגון וטיקן 94, פארמה 5 ובדפוס רג"ו דה קלאבריה (1475), וכן בדפוס זמורה (1487), כתוב 'לשון אחר לפשוטו' במקום הנוסחה הרווחת 'ולפי פשוטו'. לבד מכך מצאנו שהפירוש הזה מובא גם בלק"ט. מותר לשער, איפוא, שאין הפירוש מקורי לרש"י, אלא בלק"ט מקורו ומשם הוכנס לפירוש רש"י.
18. במדבר טז:ה, ד"ה בקר וידע וכו'. לפי כתב-יד רבים, דפוסים ראשונים ואחרונים ומהדורת ברלינר, כך מפרש רש"י את הפסוק: 'עתה עת שכרות הוא לנו ולא נכון להראות לפניו, והוא היה מתכוין לדחות שמא יחזרו בהם'. פירוש זה הוא עיבוד חופשי למדי של מדרש המובא בתנחומא, המספר כי קרח זימן את עדתו למשתה גדול ושם ניתן האות לקשר נגד משה. מסביר המדרש: 'בקר — אמר משה שמא מתוך רב מאכל ומשתה אמרו דבר זה, לפיכך אמר בקר, שמא בין כך ובין כך יעשו תשובה'. המדרש משער שדחיית מועד הבירור נובעת מאמונתו הכנה של משה בהשפעת המשתה על התנהגות קרח ועדתו. כשיתפכחו מן היין 'יעשו תשובה' — כך מהרהר משה בינו לבין עצמו ועל-כן הוא דוחה את הבירור ל'בקר'. רש"י אינו מתייחס כלל למשתה שקדם להתפרצות המרד, אלא מסתפק בחשיפת הסיבה לדחיית מועד הבירור. רש"י מבחין בין דברי משה לבין כוונתו, ובכך הוא מטעים את האופי התכססני שבתגובת משה. משה מבהיר לקרח כי אנשים בגילופין אינם רשאים לקיים בירור בפני השליט, ובכך לכאורה אין הוא אלא דוחה את שעת הבירור. אין כאן הרהור פנימי כן של משה, כמו שפירש המדרש, אלא אמירה בקול, אשר ספק אם היא מביעה בכנות את עמדתו של משה, שהרי למעשה קיווה משה שבעקבות הדחייה 'יחזרו בהם'. רש"י שינה גם את לשון המדרש. הביטוי העדין 'רב מאכל ומשתה' הפך לביטוי הבוטה 'עת שכרות', ו'יעשו תשובה' ל'יחזרו בהם'.
- והנה עיבוד כמעט זהה של תנחומא מצינו גם בלק"ט, הכותב: 'לפי שהיו מזומנים בסעודה אצל קרח אמר להם (משה): אין השעה הזאת שעת הדין, לפי ששעת שכרות היתה. ד"א בקר — כדי שיהיה בלבם כל הלילה אולי יחזרו בתשובה'. רטב"א מבחין במדרש שני הסברים לתגובת משה והוא מפריד ביניהם בנוסחה 'ד"א'. בכך מוקהה העוקץ של תכססנותו של משה. אף-על-פי כן, גם כאן ההרהור של משה הפך לדיבור אל עדת קרח וגם כאן 'רב מאכל ומשתה' הפך ל'עת שכרות', 'יעשו תשובה' הפך ל'יחזרו בתשובה'. האם במקרה כיוונו רש"י ורטב"א זה לדעתו של זה וזה ללשונו של זה, או שמא יש כאן העברת הפירוש מבית-מדרש לבית-מדרש?
- תחילה עלינו לנתח את המימצא העולה מן העיון בכתב-היד. מסתבר שנוסח פירוש רש"י אינו אחיד בכל כתב-היד, אף כי הרעיון הבסיסי של הפירוש זהה בכל כתב-היד המתעדים את הפירוש. להלן תיאור שינויי הגירסאות:
- עתה עת שכרות הוא לנו (דפוס רומא 1469 — לכם) ולא נכון (דפוס רומא 1469 — ולא עתה עת) להראות לפניו (התיבה 'לפניו' חסרה בברלין 141, בדפ' רג"ו 1475. בווינה 4 נוספה התיבה בין השורות).

בתיעוד החלק השני של הפירוש מתחלקים כתבי־היד לשתי קבוצות עיקריות: קבוצה א', בגירסת ברלינר – 'והוא היה מתכוין לדחות שמא יחזור בהם', וקבוצה ב', 'כסבור שמא יחזור בהם' (פ"ט, 69, פ"ז, 73, פ"ט, 160, פארמא 682, דפוס רומא, דפוס אישאר ועוד...); וינה 4 גורס 'ומשה נתכוין לטובה שמא יחזור בהם', ופ"ט 1365 גורס 'שמא יחזור בדבר'. שינויי הגירסאות הללו אינם גדולים. בוודאי אין להכריע על־פיהם בשאלה שהצגנו בדבר מקורו הראשון של עיבוד לשון תנחומא. אך מימצא אחר הוא משמעותי מאוד: פ"ט 159, אופנהיים 36 (מן הספריה הבודליאנית), וינה 3 אינם מתעדים את הפירוש כלל, כלומר בטופסי הספרים שמהם העתיקו את פירוש רש"י לא הובא כל פירוש 'לבקר'. עתה מותר לשער שרש"י עצמו אכן לא כתב פירוש לפסוק, והביאור של רטב"א, שהתגלגל בבתי־המדרש, הוא המתועד בכתבי־יד מסוימים, מהם הוא עבר לדפוסים. בכך נפתרת גם בעיה אחרת: רש"י מבסס לכאורה את ביאורו על הנחת קיומו של משתה ('עת שכרות'), אך עניין המשתה לא נרמז על־ידי רש"י אף לא במלה אחת בכל הפרשה¹². שינויי הגירסאות שבין כתבי־היד נובעים כנראה מכך שהפירוש הועבר מן השמיעה ולא הועתק מן הכתב.

* * *

נראה כי מותר להסיק מכל הנ"ל שאכן נמצאים בנוסח פירוש רש"י שבכתבי־יד ובדפוסים עקבות ברורים של לק"ט. העברת פירושים מלק"ט לפירוש רש"י נעשתה בעיקרה בעל־פה. תלמידי חכמים שנודמנו לבתי־המדרש והכירו את לק"ט אמרו את תוכנו של הפירוש, והוא נרשם מן הזכרון על־ידי מורה לתורה שנכח באותו מעמד. מי שהעתיק מטופסו של אותו מורה העתיק בגירסת אותו מורה, ומי שהעתיק מן השמועה שינה את הגירסה, אם מעט ואם הרבה. מיוחד הוא כתבי־יד פ"ט 157. יש בו שלושה סוגים של שאילות מלק"ט – פירושים שהועתקו מילולית מלק"ט ומוצגים בגוף פירוש רש"י כאילו הם חלק ממנו, פירושים שהועתקו מילולית מלק"ט אך מסומן עליהם שהם הוספות, ופירושים שהועתקו מן השמועה כדוגמת יתר כתבי־היד. קשה להניח שאותו אדם הוא שהעתיק את שלושת סוגי ההוספות, שהרי מי שהספר לק"ט בידו אין טעם שיעתיק פעם כלשון לק"ט בשינוי לשון, פעם בציון הסימן של הוספה ופעם בלא כל ציון. סביר, איפוא, שפ"ט 157 העתיק מתוך טופס שהוא עצמו מעיד על שלושה שלבים בתולדות מסירת פירוש רש"י, מעין שלושה דורות של החיבור. בן הדור הראשון החזיק בידו טופס פירוש רש"י בלא שום הוספות שמקורן בלק"ט. ייתכן שהיה זה תלמיד של רש"י, או על כל פנים חכם שחי זמן מועט אחרי רש"י. ברשותו, או שמא ברשות בית־המדרש שבו למד או לימד, היה גם ספר לק"ט, וממנו שאל והעתיק לתוך טופס פירוש רש"י שלו. ספרו עבר (אחרי דור? אחרי שני דורות?) לחכם אחר מאותו בית־מדרש. חכם זה, שראה גם הוא את הספר לק"ט שבספריית בית־המדרש, העתיק ממנו פירושים לתוך ספר רש"י שלו, אך נזהר לציין שאלו הוספות. למצב זה אנו קוראים דור שני של כתבי־היד. כתבי־יד זה התגלגל אחר־כך לידי חכם אחר (מבית־מדרש אחר?), שלא ראה את לק"ט הכתוב אך קלט מן השמועה פירושים ממנו ורשםם בספרו. זה המצב של הדור השלישי. כתבי־יד הדור השלישי הזה היה כנראה המקור שממנו הועתק פ"ט 157.

איני יודע אם התיזה המוצעת כאן תתקבל על דעת החוקרים, אך נדמה שיש בה וברשימה זאת בכלל תרומת־מה לשחזור הנוסח המקורי של פירוש רש"י לתורה.

קטעים חדשים מהמקור הערבי לפירוש דונש בן תמים לספר יצירה

פירושו הפילוסופי של דונש בן תמים לספר יצירה חביב היה על הקדמונים ואף זכה בימי הביניים לשנים אם לא לשלושה תרגומים עבריים¹, שאחד מהם ראה את אור הדפוס בעת החדשה². אף-על-פי שיש היום לפחות עשרים וחמישה כתבי-יד של נוסחאות אלה³, לא היו בידנו עד כה אלא קטעים ספורים של הגירסה המקורית, שנכתבה בערבית. לפני כמאה שנה פרסם החוקר הדגול י' גולדציהר שני קטעים מהמקור הערבי, שעלה בידו למצוא בין כתבי-יד הגניזה אשר באוסף קופמן בבדופסט⁴. מורי פרופ' יהודה אריה וידה ז"ל, שהקדיש דיון מפורט לכתבי-היד ולתוכן ההגותי של הפירוש⁵, גם פרסם חלק הגון של הנוסח הערבי, מבוסס על ארבעה קטעים שגילה באוסף הגניזה שבקמברידג'⁶. בזמן האחרון פרסם גם כותב טורים אלו ארבע פסקאות נוספות על סמך הציטטות הראשונות הידועות לנו מהספר, שהובאו בעילום שם בחיבורו הערבי של משה אבן עזרא, *מקאלה אלחדיקה*⁷.

- 1 הפירוש תורגם עלי-ידי נחום המערכי (בערך 1240) וגם עלי-ידי משה בן יוסף (בערך 1200). הלה גם תרגם את פירושו של ר' סעדיה לספר יצירה. וידה (ראה להלן) מניח גם אפשרות של תרגום עברי קדום יותר שממנו ציטט ר' יהודה ברזילי בפירושו לספר יצירה. ראה גם: M. Steinschneider, *Die hebräische Übersetzungen des Mittelalters*, Berlin 1893, pp. 394–402; idem, *Die arabische Literatur der Juden*, Frankfurt a/M 1902, pp. 72–73.
- 2 מנשה גרוסברג, *ס' יצירה ... עם פירוש ... אבוסהל דונש בן תמים*, לתוך תרס"ב [להלן: גרוסברג]. תרגום זה של הפירוש מבוסס כנראה על עיבוד ערבי של המקור.
- 3 מלבד כתבי-היד הנזכרים עלי-ידי וידה (ראה להלן), יש לכלול Harvard Heb. 38 (העתיק יודא בן יעקב 1457), Bodl. 1523, Munich 47, Milan Brid. Ad. x52, ומספר כ"י שהועתקו מנוסחאות אלו עלי-ידי חוקרים שונים כמאה שעברה.
- 4 'Fragment de l'original arabe du commentaire sur le S. Yeçirah par Isak Israëli', *REJ*, 53 (1906), pp. 187–190.
- 5 בסדרת מאמרים: 'Quelques notes sur le commentaire Kairouanais du Sefer Yeşîra', *REJ*, 105 (1940), pp. 132–140; 'Le commentaire Kairouanais sur le "Livre de la Création"', *REJ*, 107 (1947), pp. 99–156; *REJ*, 110 (1950), pp. 67–92; *REJ*, 112 (1953), pp. 5–33; 'מבנה גוף האדם לפי פירוש "ספר יצירה" לרבי דונש בן תמים מקירואן', *ממורה ומערכ*, ספר ב (ח"ט), עמ' 9–18; 'La structure du corps humain d'après le commentaire de Dunash ben Tamim sur le "Livre de la Création"', *JSS*, 23 (1978), pp. 88–94.
- 6 'Nouveaux fragments arabes du commentaire de Dunash b. Tamim sur le "Livre de la Création"', *REJ*, 113 (1954), pp. 37–61; 'Deux nouveaux fragments arabes du Commentaire de Dūnaš b. Tāmīm sur le Sefer Yeşîra', *REJ*, 122 (1963), pp. 149–162.
- 7 P.B. Fenton, 'Gleanings from Mōseh Ibn 'Ezra's *Maqālat ad-hadiqa*', *Sefarad*, 36 (1976), pp. 291–293.

מלבד חיבורו של רב סעדיה גאון *תפסיד כתאב אלמבאדי*⁸, ידוע היה עוד פירוש פילוסופי בספרות הערבית-היהודית הקדומה, זה של ר' יהודה בן יוסף הכהן, ראש הסדר (עוד חי 1090) הנזכר לראשונה על-ידי "מאן". אישיות זו השתייכה לשושלת מפוארת שנשאה בארץ-ישראל כתר כהונה וכתר גאונות גם יחד¹⁰. ר' יהודה נזכר במסמכים ספורים שנשתמרו בגניזה; שרדו באותו אוצר מפרי עטו פירושי הלכות, שירים, תשובות ואזכרה של התפסיד שלו¹¹. בשנת 1931 הגיש מאן לעולם המחקר פרטים חדשים על פירוש לספר יצירה המיוחס ליהודה בן יוסף, שמצא בין כתב-יד הגניזה באוסף פירקוביץ בספריה הציבורית אשר בלנינגרד. הוא גם העיר שחיבור זה היה ידוע לפרשן קראי, שחי בירושלים או במצרים במאה הי"ד, המביא ממנו פיסקה בעניין מושג האחדות בביאורו לפסוק דברים ו:12.

במאמרו על הפירוש הקירואני הביע וידה את השתוממותו על קרבת דברי דונש לדברי ר' יהודה בביקורת החריפה שהטיף נגד ר' סעדיה¹³, כמובא לדוגמה על-ידי מאן:

8 ראה: *תפסיד כתאב אלמבאדי* (ההדיר: יוסף קאפח), ירושלים תשל"ב. בעצם נשתמרו עוד שלושה פירושים ערביים לס"י, ואני עתיד לפרסמם בספרי הנזכר להלן בהערה 34: II פירקוביץ I.4888, 30, דף של פירוש פילוסופי ואגד, II פידק' ס.ח. 1142, וכן Bodl. Heb. F. 48 המכיל 10 דפים של פירוש קדום. כתב-יד זה הועתק על-ידי אותו הסופר, שהעתיק על נייר זהה את T-S NS 91.261 T-S 8KA.4.1, המכילים *אלד עלי אלנצארי של אלמקמץ*, ואולי הוא פירושו על *ספר יצירה*, מאחר שכמה לשונות בו מזכירים את הכתוב בספרו *עשרון מקאלה*. ידוע שאלמקמץ כתב חיבור בשם *כתאב אלכליקה*, אך לפי אלקרקסאני הוא ספר של פרשנות השאובה מחיבורים נוצריים; ראה W. Bacher, 'Qirqisani, the Karaite, and his Work on Jewish Sects', *JQR* (O.S.), 7 (1895), p. 701. שאולי היה זהה עם ספרו *כתאב פיה מסאל פי אלתוהיזי ותפסיד נכת עשר ספירות עלי טריק אלעקל*, הנזכר בכ"י אדלר; ראה E.N. Adler & I. Broydè, 'An Ancient Bookseller's Catalogue', *JQR* (O.S.), 13 (1901), p. 60; S. Poznanski, 'Einige Bemerkungen zu einem alten Bücher-Catalog', *ibid.*, pp. 328–329. ENA 2539. כאשר בדקנו את גירסת כה"י ENA 2539, נמצא כתוב 'דברות' במקום 'ספירות'.

9 J. Mann, *The Jews in Egypt and in Palestine under the Fāfimid Caliphs*, Oxford 1922, II, p. 101 n. 2.

10 ראה ש"ד גויטן, 'הרב: בירור פרשה סתומה בתולדות הגאונות של ארץ-ישראל', *תרכ"ז*, מה (תשל"ו), עמ' 75–64. ראה גם: M. Cohen, *Jewish Self-Government in Medieval Egypt*, Princeton 1980, pp. 104–108.

11 ג' אלוני, 'שתי רשימות ספרים אוטוגרפים של רב יוסף ראש הסדר', *קריית ספר*, לח (תשכ"ג), עמ' 557–531. מעניין שאחת הרשימות שלו מזכירה 'תפסיד הילכות יצירה לדנש בן חמים' (שם, עמ' 550). אך כהן (שם, עמ' 105) מזהה את יהודה דנן עם אישיות אחרת – אבו זכרי (שכתב אף הוא פירוש לס"י). ראה גם: מ' גיל, *ארץ ישראל בתקופת הכיבוש המוסלמי הראשון*, תל-אביב תשמ"ג, א, עמ' 223.

12 כתב-יד זה הועתק כנראה במאה הי"ט על-ידי הסופר הקראי משה בן אברהם הלוי (נפטר 1905). ראה: J. Mann, *Texts and Studies*, Cincinnati 1931, I, pp. 456–457; G. Margaliouth, *Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the British Museum*, London 1899, I, pp. 267–268, No. 334; H. Ben-Shammai, 'Qirqisani on the Oneness of God', *JQR* (N.S.), 73 (1982), pp. 105–111; idem, 'Some Judaeo-Arabic Karaite Fragments in the British Museum Collection', *BSOAS*, 38 (1975), pp. 131–132. אין זה ברור מדברי בן-שמי כי כ"י JTS Micro 3336, המתוארך 1352, הוא המקור שממנו העתיק בשעתו כ"י הספריה הבריטית.

13 *REJ*, 112, p. 25.

ולקד תלף אלשיך אבו עתמאן רחמה אללה פי הדא אלכתאב פיא לית לקינאה פלא בד
ממא כאן נסתפיד מנה ויסתפיד מנא ואן כאנת אגסאמנא לס תלתקי פלא בד לנפוסנא אן
תלתקי.

בתרגום עברי:

ובודאי שגה מורי (!) רב סעדיה ז"ל בזה המקום ומי יתן ונראנו פנים שאי אפשר שלא
הייתי נתייעץ ממנו והוא ממני ואם בענין זה. אם גופותינו לא נועדו נשמותינו יתועדו¹⁴.

וידה נמנע מלהכריע אם הערה זו היא אינטרפולציה גרידא או הבאה, ומסיק, כאילו בנימה
נבואית: 'היום שבו נוכל לעיין בקטע לנינגרד שומר לנו, אולי, הפתעות רבות'¹⁵.
בעת ביקורי בספריית לנינגרד בשנת 1984, עלה בידי לאחר מאמצים רבים למצוא את
כתב־היד של פירוש ר' יהודה ראש הסדר, והעתקתי¹⁶. הקטע מכיל 13 דפי נייר בגודל של
13.5 × 18.5 ס"מ (טקסט 9.5 × 14.5 ס"מ), כתובים בכתב מרובע עתיק (אולי המאה הי"ב),
19 שורות לעמוד. הדפים רצופים ומהווים שני קונטרסים של שבעה דפים, אלא שחסר דף
אחד בין 8 ו-9א. חשיבות יתירה נודעת לקטע זה, מאחר שהוא כולל לא רק את סיום הטקסט
אלא גם את הקולופון שהעתיק מאן בזמנו, ובו הפירוש מיוחס לר' יהודה:

כמל ספר יצירה ליהודה הכהן ה"ח והנ
כג' מור' יוסף הכהן נין יהוסף הכהן
אב בית דין כהן צדק זצ"ל נין הגאון(נים)
וכתב אהרון הלוי בר יעקב המלמד שצ

ברם, גדולה היתה הפתעתי כשהתחלתי לעיין בו, וגיליתי שהוא בעצם המקור הערבי
לפירושו של דונש על ספר יצירה, וזהה הוא, בחלק המשותף, לקטעים שנתגלו על־ידי וידה¹⁷!
אמנם ברור מהקולופון שר' יהודה אינו המעתיק, מאחר שמוזכר גם שם הסופר: אהרון הלוי.
ראשית עלה בדעתי שלפנינו אחד מהמקרים הרבים שישנם בספרותנו של התחלפות שמות
בעטיו של סופר בלתי זהיר. הסופר מצא פירוש ספר יצירה עלום שם וייחס אותו למחבר
הידוע לו כמחבר פירוש דומה. הלא יש לנו ממקום אחר עדות שר' יהודה אכן כתב פירוש
לספר יצירה, כפי שמעידה המובאה בכ"י Or. 2498 שנוכרה לעיל. אך למעשה, עדות זו
פסולה. ברם, כאשר בדקתי את המובאה בשם ר' יהודה אשר בכ"י לונדון, גדלה עוד יותר
השתוממותי כאשר גיליתי שלמעשה גם פיסקה זו לקוחה מפירוש הנקרא על שם דונש, עובדה
המביאה לידי ערעור באמיתות ייחוסו אל דונש, מאחר שבמסורת כתב־היד זהות המחבר אינה
ברורה כל צורכה.

14 פיסקה זו אינה מופיעה במהדורת גרוסברג, אך היא פורסמה ב-, *Literaturblatt des Orients* 1845, p. 564. וראה זה פלא – יש בביקורת זו, וגם בהקדמת התרגום העברי, איזו נימה קראית: מאן הניח שמדובר כאן בסהל בן בשר, ששמו היה אבו עתמאן, אך התרגומים העבריים מתייחסים לסעדיה. הנוסח במקור הערבי אצל וידה מודיק יותר (REJ, 113, p. 55, l. 12): 'אבו עמרן מר סעדיה אלפיומי', המספק לנו, אגב, את ה'כונה' של הגאון.

15 REJ, 112, p. 25.

16 מאחר שמאן סימן את הסיגנאטורה I.385 במקום I.3085. חכמים היהרו בדבריהם!

17 הטקסט, כמעט ללא חילופים, מקביל לנדפס אצל וידה, REJ, 113, עמ' 50, שורה 17 עד הסוף, עמ' 61; ובמהדורת גרוסברג: עמ' נח, שורה 12, עד הסוף, עמ' עז.

- בעצם, כבר לפני יותר ממאה שנה הטיל דוד קופמן ספק בדבר ייחוס הספר לדונש¹⁸, ואפשר להוסיף נקודות אחרות לטענותיו:
- (1) במסורת כתבי-היד, רופף ייחוס הפירוש לדונש. כמה כ"י מזהים את המחבר עם מורו ר' יצחק ישראלי ואחרים מיחסים אותו לאישיות הקירואנית הדגולה, ר' יעקב בן נסים¹⁹.
 - (2) הקולופון בעל הנימה האישית, שבו כאילו מביע דונש את דעתו על ערך ר' סעדיה והחכמים הקדמונים, אינו מופיע בנוסח הערבי שלפנינו. כבר וידה ערער על אמיתותו²⁰ ויש לחשוד שהוא מזויף ומטרתו היתה לאשר ייחוס הפירוש לדונש.
 - (3) כמורכב אפשר לחשוד שגם הדברים המיוחסים לדונש בהקדמה הם מזויפים, משום שהם אינם מופיעים ברוב כתבי-היד²¹.
 - (4) בעובדה שהשם 'ספר השתנים' מופיע בתרגום העברי אך לא במקור הערבי יש לראות נסיון זיוף כדי לשכנע שהספר נכתב על-ידי ר' יצחק ישראלי²².
 - (5) אין עקביות בדבר התאריך שנזכר בפירוש כתאריך חיבורו, לעתים 965 ולעתים 1095²³.
 - (6) גם אין עקביות לגבי שמות המקומות הנזכרים בכתבי-היד. מופיעים קירואן, צברה וקרתגיא מחד גיסא; מאידך גיסא, בכתבי-יד אחרים מופיעים במקומם ירושלים ומצרים²⁴. לעומת זה, יש בכמה פרטים משום חיזוק לייחוס החיבור לדונש בן תמים.
- (1) התאריך הראשון ושמות המקומות בתוניסיה המופיעים בכמה כתבי-יד מתאימים בכל זאת לנסיבות חייו של דונש.
 - (2) גם שמו של ר' יצחק ישראלי המובא בכמה כתבי-יד מלווה בתואר 'מורי' מתאים לאישיות דונש. אמנם, גם ר' סעדיה נזכר בצורה זו בכתבי-יד אחד, אך לא במקור הערבי במקום זה²⁵.
 - (3) ספק אם סופר שבא לזייף היה מסוגל להמציא עובדות היסטוריות מדויקות. המחבר מזכיר את ספרו באסטרונומיה, שהקדיש לאמאם מנצור אסמאעיל אבן אלקאים²⁶. הוא אכן היה מושל אפריקיה בתקופת דונש (945–952).
 - (4) אמת היא שדונש חיבר ספרים בחכמת התכונה, ובמיוחד מאמר במלאכת כלי 'בעלי העגולים'²⁷.
 - (5) בפיסקה מסוימת מרבה דונש להעריך את מגלה 'בעלי העגולים' והוא כאילו משבח את עצם מומחיותו!²⁸

- 18 D. Kaufmann, 'Le prétendu Commentaire d'Isaac Israëli sur le livre Yeçira', *REJ*, 8 (1884), pp. 126–131.
- 19 *REJ*, 107, p. 109. מעניינת סברתו של גריטין [ציון [תשכ"ב], עמ' 21] שהריב' (ר' יהודה הכהן) ירד לקירואן ללמוד עם בנו ר' נסים בר יעקב ומשם הביא אתו ספרים בחזרתו לפסטאט.
- 20 'Galien-Gamliel', *Mélanges Isidore Lévy*, Bruxelles 1955, pp. 641–652.
- 21 *REJ*, 107, pp. 112–114.
- 22 שם, עמ' 110 ולהלן קטע א דף 12א שורה 9 לעומת גרסוברג עמ' ער.
- 23 *REJ*, 105, pp. 133–136.
- 24 שם, עמ' 136–138.
- 25 *REJ*, 112, p. 24 n. 2, p. 25.
- 26 גרסוברג, עמ' 33. לצערנו, אין פיסקה זו בין החלקים של המקור שנשתמרו.
- 27 F. Sezgin, *Geschichte des Arabischen Schriftthums*, VI, Leiden 1978, pp. 196–197; S.M. ראה: Stern, 'A Treatise on the Armillary Sphere by Dunas Ibn Tamin', in: *Homenaje a Millas-Vallcrosa*, II, Barcelona 1956, pp. 373–382.
- 28 *REJ*, 113, p. 52 ll. 16–17; *REJ*, 105, p. 140.

6) מוזכרות גם שאלות ששלח אבו יוסף חסדאי בן יצחק לדונש מקונסטנטינה. אם נתקן את המלה האחרונה ונקרא במקומה 'קורטובה', כפי שהציע ש' סטרן²⁹, יתברר שמדובר בחסדאי אבן שפרוט, שחי בתקופת דונש.

7) העובדה שר' משה אבן עזרא הביא בספרו *ערוגת הבושם* מלשונות הפירוש יחד עם מובאות מספרי ר' יצחק ישראלי³⁰ מחזקת את ייחוס הפירוש לדונש. מאידך, ר' יהודה היה כמעט בן דורו של הרמב"ע וספק אם הלה הספיק להכיר את כתביו.

ובכן, אם נקבל כוודאי את בעלותו של דונש בן תמים לפירוש זה לספר יצירה, איזה הסבר אפשר להציע לייחוס הפירוש לאישיות אחרת בקטע זה של המקור הערבי, שהוא בעצם כתב-היד היותר קדום של הפירוש? מעבר להסבר של מסורת מבוססת על התחלפות שמות בעלמא, שהצענו קודם, קיימים עוד שני הסברים המתקבלים על הדעת. ראשית, בעקבות דיון בחילופי דרכי התרגום והתאריכים שבנוסח העברי בא וידה לידי המסקנה שנעשה עיבוד ערבי של החיבור בשנת 1040³¹. תאריך זה מתאים לזמנו של ר' יהודה; אולי נעשה עיבוד זה בידי ונקרא על שמו.

מאידך גיסא, ייתכן שמסורת כתב-היד הערבי נוצרה בדרך הבאה. סופר קדום, בראותו שהעיר אלמהדיה נזכרת בטקסט, ייחס כתב-יד אחד עלום-שם לר' יהודה ברכ יוסף אלמהדוי, ראש הסדר ואיש קירואן, אשר חי בימי רב שרירא גאון ורב האי גאון שהשיבו לו תשובות רבות³². לאישיות זו היתה ידיעה רבה בחכמת התכונה, כפי שמעיד חיבורו בחישוב העיבור. לשון ספר זה, שתחילתו נתגלתה בגניזת קמברידג'³³, לוטה בסודות ומתאימה לתוכן הפירוש הקירואני על ספר יצירה. אפשר שבמרוצת הזמן נתחלף שמו, שהוא דומה מאוד, בשמו של ר' יהודה דנן, שתקופתו היתה קרובה יותר לסופר מאוחר יותר, בעל הנוסח שממנו הועתק הקולופון שלנו.

אני מפרסם כאן רק את החלק של המקור הערבי שלא ראה עדיין את אור הדפוס, יחד עם הפיסקה מתוך כ"י לונדון. את יתר הטקסט, יחד עם חילופי הגירסאות בין שני כתב-היד של המקור הערבי, אני עתיד לפרסם במהדורה החדשה הדו-לשונית שאני מכין לדפוס³⁴.

קטע א: לנינגרד, פירקוביץ I.3085 (ק = קמברידג' ט-ס ערבית 44.46)

11B (ואלחכמא) למא עלמא אן אלפלך יב ברגא וכאנת אלטבאיע ד

טבאיע מתצאדה כמא שרחנא רסם מן אליב

ברגא ג נאריה וג תראביה וג הואייה וג מאייה פאלג

נאריה אלחמל ואלאסד ואלקוס ואלג מאייה אלסרטאן

5 ואלעקרב ואלחות ואלג אלחראביה אלחור ואלסנבלה

29 סטון [לעיל, הערה 27], עמ' 374.

30 פנטון [לעיל, הערה 7].

31 REJ, 107, p. 106.

32 ראה עלי: ש' פאזנאנסקי, *אנשי קירואן*, ורשה תרס"ט, מס' כב, עמ' 28-29 (= *זכרון לא' הרכבי*,

פטרסבורג 1908, עמ' 202-203).

33 H. Hirschfeld 'The Arabic Portion of the Cairo Genizah at Cambridge', *JQR* (O.S.), 16

34 *JQR* (O.S.) 17 (1904), pp. 168-170; וראה עלי הערות פוזננסקי, (1904), pp. 690-694.

34 *ארבעה פירושים ערביים לספר יצירה* (כולל, מלבד אלה שהוזכרו לעיל בהערה 2, את פירושו של יהודה אבן מלכה).

- ואלגרי ואלג אלהווייה אלגוזה ואלמיזאן ואלדלו ופי
הדא קאל שלשה שתנאים שלשה אוהבים מלתימה
ומתצארה פלדלך קאל שתים עשרה עומדים במלחמה
תם פסר דלך בתפסיר יקרב מן עקול אלעאמה
(כ"י ק מוסיף: והו חק איצא אד כאן לכל נבי וכל חכים אן יכאטב אלעאמה)
- 10 מן חית יעקלון פקאל שלשה מחיים ושלשה ממיתים
פאמא אלג אלאוהבים אלקלב ואלאדנאן ואלפם לאן מא
נטק בה אלפם סמעתה אלאדנאן ומא סמעתה
אלאדנאן ועאה אלקלב פקד צאר אלפם ואלאדנאן כאדמאן
ללקלב ואלקלב כאזן להמא פהדה אלג מן הדה אלגוזה
(כאן מסתיים כ"י ק)
- 15 מתחאבה מלתימה ואמא אלג אלשונאים אל
כבד ואלמראה ואללסאן פאן אלכבד שאנה אן יטבך
אלגדא פי אלמעדה ותמתצה מן אלמעדה אליה פי
אלערוק אלמסמאה מאסריקא פירמיה אלכבד
לנפסה דמא חלוא צאפיה נקיא ופרקה עלי אעלא
20 אלבדן ואספלה ליגתדי בה ואלמראה תפעל צד דלך
- 12A לאנהא תגדב לנפסהא אלפצל אלצפראוי אלמרי אלדי
יעטיה אלכבד מן אלגדא ענד תצפיתה אלדס וינפיה
מן נפסה אלי אלכיס אלמערופ באלמראה פאדא חצל
פיהא אכרגתהא מן פמיהא פמן פמהא אלאעלא שיא
5 אלי אלמעדה ליקאום ברדהא ויעינהא עלי אלטבך ושיא
אלי אלמעא לילדעהא ויקויהא עלי דפע אתפל אלי אלמעא
אלספלני חתי יכרג מן אלמכרג ואלכלאם פי הדא יטול
וליס הדא מוצע שרחה וקד שרחנא דלך פי כתאב א
אכר ואמא אקראנה אללסאן בהדה ותציירה
10 לה פי חד אלשונאים לאן אללסאן תרכיבה מעתדל
וטעמה אלעדובה ואלעדובה הי תרכיב מן בין אל
חלאוה ואלמראה ואמא תציירה ג מחיים אלג
מנכרין ואלטחאל לאן אלמנכרין מנהא ידכל אלהוא
אלבארד לירוח עלי אלקלב ומנהמא יכרג אלהוא אלדכאני
15 אלפאצל ען אלטבך וען תוקד אלחראה פי אלקלב ואל
טחאל הו אלדי יגדב לנפסה גמיע אלפצל אלסדאוי אלדי
ימיזה אלכבד ענד תצפיה אלדס וידפעה ען נפסה
לילא יגתדי בה אלחיואן פיגדמה ויקתלה וקול שלשה
ממיתים שנים נקבים והאף לאנה לו סד אלאנף סאעה
20 למאת אלאנסאן לאנה בהמא יסתנשק אלהוא אל

12B בארד מן כארג יכרג אלהוא אלדכאני מן דאכל וכדלך

קטעים חדשים מפירוש דונש לס' יצירה

- לו סד אלקבל ואלדכר לאמתנע אלחיואן מן אלכול ואלרות
למאת מן יומה תם תלא דלך וקאל כב חפצים
בגוף אחד יב מנהיגין ושבעה שערים ושלשה אמות
5 אחד על גבי שלשה ושלשה על גבי שבעה ושבעה על
גבי שנים עשר וכולן אדוקין זה בזה אי משתרכין
מתעלקה אמא אלג אמהאת אנהא אלרויסה אלתי
פי אלבדן והו אלדמאג ואלקלב ואלכבד ואמא אלו אבואב
פהי אלעינין ואלאננין ואלמנכרין ואלפם ואמא אל
10 יב מנהיגים אלתי בהא תדביר אבדאן אלחיואן פהם
אלסאן ואלאסנאן ואלמרי ואלמעדה ואלריה ואלמררה
ואלטחאל ואלכליתין ואלאנתיין ואלקציב מן אלרגל ואלרחם
(מן אלמראה) ואלידין ואלרגלין אמא אלסאן פלאנה אלה
ללכלאם ומחראך ללגדא אלדי פי אלפם ואלה אלדוק
15 ואמא אלאסנאן ואלאצראם פלתקטיע אלטעאם
וטחנה חתי ירד אלי אלמעדה מטחונא פיסהל עליה
ואמא אלמרי פלאה אלמלס פליכון מיזאנא לוצול אלטעאם מן אל
פם אלי אלמעדה ולדלך לצק פי טרפה כרזה למצא
מלוגה תלקאה באכמאצהא פתמנעה מן אלורוד אלי
20 קצבה אלריה לאנהא אדא לקית אלטעאם באכמאצהא

- 13A גלא אלטעאם ואתבקהא עלי אלחלקום פסרת
(..) אלי אלמעדה עלי אללואד (?) ואמא אלמעדה פלטבך
אלגדא מטחונא כימא יסהל עלי אלכבד
טבכה ותמיז כדרה מן צפוח ויציר ליגדי בה אלבדן
5 ואמא אלריה וקצבתה פלאדכאל אלהוא אלבארד
מן כארג ואכראג אלהוא אלחאר אלנגס מן דאכל
ואמא כיס אלמרה פלחכון פיה אלפצל <אלצפראוי>
אלמרי אלפאצל פיה מן אלטבך ליבקא אלצאפי <מן אלדם>
אלמעדה ויגנייהא ען אלטבך לאן אלמעדה הי עצביה
10 אמא אלעצב פבארד ואלבארד לא יטבך אלחאר ואמא
אלטבך פאלחר ואמא אלטחאל פליכון <מכזן> ללכבד
מן פצל אלדם מן אלמרר אלסוד אלארצי ואמא
אלכליתין פלאמתצאץ פצלה אלדם אלדי בעתה אלכבד
אלי אספל אלבדן ליגדיה לילא יכרג מע אלכול פידהב
15 באטלא ולדלך כרג אולא מתל אללחם אלקליל אלחמרה
לאן ליס מן שאן אלטביעה אלפסאד תם אלאנתיין
פי אלדכר ואלאנתי פהמא פי אלדכר טאהרתאן מע
אלקציב ופי אלאנתי באטנתאן מע פם אלרחם תחת
אלגלד וקד צייר קום מן אלואיל אלאנתיין מן אל
20 אעצא אלרייסה לעלה טבך אלמני פיהמא ואמא

- 13B אלה אלכול מן אלאמראה <פ>הי רחמהא <לאן>
אלרחם אנמא הו קבל אלקלב אלי דאכל
ודכר אלרגל פי ראס אלמי... אלראס
פיה אלאנסאן ואמא אלידין פללעמל ואדכאל
5 אלגדא אלי אלפם ואמא אלרגלין פללמשי פי טלב אלגדא
פקד שרחנאה שרחא כאפיא פלמא פרג מן הדא
אלכתאב פקאל וכיוון שצפה אברהם אבינו והביט
וראה וחקר והבין וחצב וצרף ועלתה
בידו עד נגלה עליו אדון כל וקראו אוהבו וכתר ברית
10 לו ולזרעו והאמין ביי ויחשבה לו צדקה וכתר לו ברית
בין עשר אצבעות רגליו והוא ברית מילה ובין
אצבעותיו והוא ברית הלשון וקשר עשרים
ושתיים אותיות בלשונו ... גלה את סודו
משכו במים דלקו באש רעשו ברוח בערו בשבעה
15 נהגו בשתיים עשרה מזלות

כמל ספר יצירה ליהודה הכהן הח' והג'
בגד מוד' יוסף הכהן נין יהוסף הכהן
אב בית דין כהן צדק זצל נין הגאון <נים>
<וכ>תב אהרון הלוי בר יעקב המלמד שצ'

- קטע ב: לוונדון, הספריה הבריטי Or. 2498, דף 16א³⁵
5 קאל ר' יהודה הכהן בר' יוסף נין יהוסף הכ' פי שרח ס' יצירה לאברהם
אבינו עה' פקאל אן אלואחד ליס יקאל ערד לאן אלעדד לה חאשתין
חאשיה כברי וחאשיה זגרי (!) לאן ליס קבל אלואחד שי : וקאל דליל אכר
איצא עלי אן אלואחד ליס בערד לאן כל ערד לא יכלו אן יכון זוג
או פרד ומן כאצה כל זוג אן ינקסם אלי אקסאם <מתמאתלה> פאן
10 אלארבעה תנקסם אלי אתנין ואתנין אתנין מתל אלאתנין וכדלך אלסטה
זוג תנקסם אלי תלתה ותלתה ואלתלתה מתל אללתלתה³⁶ ... תצעיפה
פאן <כל זוג> יגרי הדא אלמגרי ומן כאצה כל פרד אן ינקסם אלי אקסאם גיר מתמאתלה
פאן אללתלה פרד תנקסם אלי אתנין וואחד ואלכמסה תנקסם אלי תלתה
ואתנין ולמה למ <יכן> הדא <מגרי> אלואחד דל עלי אנה
15 ליס בזוג ולא פרד כל הו עלה כל זוג ופרד וען תצאעפה פאן כל
ערד זוגא ופרד ואלוחדה הי עלה אלואחד וכדא צאר אלואחד ואחדא
פאלואחד ליס הו ערד כל הו עלה אלעדד וען אללדאן המא אול אלעדד :

35 קטע זה מקביל לגרוסברג, עמ' 25. לחוכנו הפילוסופי ראה גם ידה, REJ, 107, p. 130.

36 כך במקור. במקום שלא הצליח המעתיק לפענח שם נקודות.

כדוגמה לשיטת התרגום נביא להלן את תרגום הקטע לפי כ"י אוקספורד בוד' 2250, שנתפרסם על-ידי גרוסברג. לפי הנחתו של וידה, תרגום זה, הוא היותר קרוב למקור הערבי שלנו, מבוסס על עיבוד שנעשה ב-1040 בקירוב.

קטע א: גרוסברג, עמ' עג–עז

11B כאשר ידע שהגלגל נחלק ליי"ב מזלות והיו הטבעים ד'

מינים הפכיים כאשר פירשנו. חקק מן הי"ב

מזלות ג' אשיים ג' ארציים ג' רוחניים ג' מימיים

טלה אריה וקשת אשיים סרטן

5 עקרב דגים מימיים שור בתולה

גדי עפריים תאומים מאזנים דלי רוחניים

ולזה אמר ג' אוהבים ג' שונאים

וא' י"ב עומדים במלחמה.

עוד פירש זה בפירוש מספיק להמון

(עוד כי כל נביא וחכם יצטרך לדבר אל ההמון)

10 בדרך שיבינו. אמר ג' מחיים ג' ממתים

ואמנם הג' האהבים הלב והאזנים והפה כי מה

שידבר הפה ישמעהו האזנים ומה שישמעהו

האזנים יקבלהו הלב ויעשו הפה והאזנים עובדים

הלב והלב אוצר באוצרו מה שיביאו אלה הג' מצד זה

15 אוהבים זה לזה. ואמנם הג' השונאים

הכבד והמרה והלשון מפני שהכבד מדרכו לבשל

המזון מן האצטומכא ויהיה נמצא מן האצטומכא אל הכבד

העריקים הנקראים בלשון ערבי מאסריקא ידמהו הכבד

ועשהו דם מתוק נקי ויחלקהו על עלות

20 הגוף ושפלותו כדי שיהיה נזון בו והמרה תפעול בהפך זה

12A שהיא תמשוך לעצמה הפסולת המר מן המרה האדומה

הנותנה לה הכבד מן המזון כאשר יזכך הדם ויפרשהו

מעצמו אל הכיס הידוע הנקרא מרה וכאשר יגיע

אליה תוציא מפיה העליון דבר

5 אל האצטומכא לעמוד בו כנגד קרירותה ויעזרה אל הבישול

ומפיה השפל דבר אל המעי התחתון ולעזור ההוצאה הטבעית והמאמר בזה יארך

ואין זה מקומו וכבר פירשנו זה בספר אשר חברנו בשתן.

ואמנם חברו הלשון אל אלו ושמו

בגבול השונאים מפני שהלשון הרכבתו הרכבת שווי

10 וטעמו הערבות והערבות היא הרכבה מה שבין המתיקות והמרירות

(ולזה תשתתף עם בעל המתיקות שהוא הכבד ועם בעל המרירות שהוא המרה).

ואמנם שמו ג' מחיים ג' ממיתים ב'

- הנחירים והטחול מפני אשר שמהנחירים יכנס הרוח
הקר לנשב על הלב ומהם יצא הרוח העשני
15 הנותר מהבישול ומלהיבת החום הטבעי בלב
והטחול הוא אשר ימשוך אל עצמו הפסולת של מרה השחורה אשר
יבדלוהו הכבד מזוכך הדם וידחהו מעצמו
כדי שלא יזון ממנו החי שאלו היה נזון ממנו היה ממיתו
(ולזה היתה הסבה במחיים)
ואמנם אמרו ג' ממיתים ב' נקבים והאף שאלו נסתם האף שעה אחת
20 היה האדם מת כי בו מקבל הנשימה להכנסת הרוח

- 12B הקר מחוץ ולהוצאת הרוח העשני מבפנים וכן
אלו נסתם נקב האבר או נקב היציאה הגדולה היתה ההוצאה נמנעת
וימות החי. עוד תלה ואמר כ"ב חפצים
בגוף י"ב מנהיגים וז' שערים וג' אמות א' על גבי ג' וג' על גבי ד'
5 וז' על גבי י"ב וכלן אדוקין זה בזה
ונתלין זה בזה ואמנם הג' אמות הם הג' אברים הראשונים אשר
הם בגוף המוח והלב והכבד וז' שערים
ב' עינים ב' אזניים ב' נחירים והפה
הי"ב מנהיגים הם
10 הלשון והשנים הווסט האצטומכא הריאה המרה
הטחול הכליות הבצים האבר הזכרי הרחם
הנקבי ידים ורגלים. אמנם הלשון הוא כלי
לדבור ומניע למזון אשר בפה
ואמנם השנים והמלחעות לחתוך המאכל
15 וטחינתו עד שירד אל האצטומכא לטחון ויקל עליה
לעכלו והוושט להיותו צנור להבאת המאכל מן
הפה אל האצטומכא ולזה נדבק בקצהו כדמות כבע
שפל פוגש למאכל ומונעו מלרדת אל
הקנה ויורידהו אל האצטומכא.

..... 13A

- אמנם האצטומכא כדי לבטל
המזון אשר ירד אליה טחון ואז יקל עליה
בשולו והבדל עכרירותו מזכותו וישנה דם כדי שיוזן בו הגוף
5 ואמנם הריאה והקנה שלה להכניס הרוח הקר
מחוץ והוצאת הרוח החום המלוכלך מבפנים
ואמנם כיס המרה כדי להטמין בו פסולת המרה האדומה
אשר היא מרה כלענה והיא הנותרת בזמן הבשול עד שישאר הזך מן הדם
להזין בו הגוף ועוד בעבור עזר האצטומכא אל הבשול אשר הוא עצבית
10 וכל העצבים הם קרים והקר לא יבשל דבר. ואמנם

קטעים חדשים מפירוש דונש לס' יצירה

הטחול להיות אוצר בו הכבד
מה שהותיר מן הדם מן המרירה השחורה הארצית
ואמנם הכליות כדי למצוץ יתרון הדם אשר שלחו הכבד
למטה בגוף להיותו נזון כדי שלא יצא מן השתן
15 ויאבד ולזה היה מראה הכליות כדמות בשר מעט ארמומית
כי אין מדרך הטבע להפסיד. עוד הבצים
בזכר ובנקבה והם בזכר נגלים עם
האבר ובנקבה נעלמים עם פה הרחם תחת
העור וכבר שמו אנשים מן הראשונים הבצים מן
20 האברים הראשים לעלת בשול הזרע בהם

13B והזרע עלת ההולדה ודרכו מן האבר בזכר שופך אל כיס הרחם
אשר הוא מהופך ובהתחברות שניהם תשלם התולדה.
ואמנם הידים למלאכה ולמעשה והכנסת
המאכל אל הפה ואמנם הרגלים להעתיק לבקש המזון
וכאשר השלים מזה אמר וכיון שצפה אברהם וגו'

קטע ב: גרוסברג, עמ' כה, שורות 21-4, 2-3

<אמר ר' יהודה בר' יוסף נין יהוסף הכ' בפירוש ס' יצירה לאברהם אבינו ע"ה אמר> שהאחד
איננו מספר מפני שכל מספר הוא מחצית ב' פאותיו תקבצנה ומחצות פאות פאותיו ופאות
פאותיו ר"ל הקטנה הקודמת והגדולה מתאחרת עד שנגיע אל הא' (...) כי אין לו חשבון לפניו
(...) וראיה אחרת שהא' איננו מספר מפני שכל מספר לא ימלט מהיותו זוג או נפרד ומסגולת
כל זוג שיחלק אל חלקים דומים כי הד' זוג נחלקים אל ב' ב' והב' דומים אל הב' וכן הו"ו אל
ג' ג' וכן כל מספר זוג בזה המנהג, ומסגולת כל מספר נפרד שיחלק אל חלקים בלתי דומים.
הנה הג' מספר נפרד שיחלק לב' ו"א והם בלתי דומים בחלקיהם וכאשר לא היה זה המשפט
בא' הורה שאיננו זוג ולא נפרד אבל הוא סבת כל זוג ונפרד והאחד הוא סבת האחד ובו נעשה
הא' א'. (אמת שהא' אינו מספר אבל סבת כל מספר ומכפלו היו הב' אשר הם ראשית המספר).

ישראל חגי

ראיות חדשות לשאלת מחבר הפירוש לספר משלי המיוחס לראב"ע

א. מבוא

פירושו של ר' משה קמחי לספר משלי מיוחס לראב"ע בכל הדפוסים שבמקראות גדולות מאז הדפסתן לראשונה בונציה בשנים רפ"ה-רפ"ו (1525) ועד עצם היום הזה. ואולם כבר החל בסוף המחצית הראשונה של המאה הקודמת הראו חוקרי מחבר פירוש זה כי ייחוסו לראב"ע בטעות יסודו, וכי הוא פרי חיבורו של רמ"ק¹. אלא שבסוף המאה הקודמת ניסה ד' כהנא להפריך את טענות קודמיו, והביא ראיות רבות כי הפירוש הנ"ל לספר משלי הוא אכן משל ראב"ע². אף-על-פי שראיותיו הקלושות אינן יכולות להפריך את ממצאי קודמיו³, ולדעת רבים פירוש זה הוא חיבורו של רמ"ק⁴, עדיין ייחוס פירוש זה לראב"ע בעינו עומד. ועוד, יש מבין חוקרי ראב"ע החדשים הסבורים כי ייחוס פירוש זה לראב"ע הוא אפשרי⁵, שכן מאז מחקרו של כהנא בשאלת מחברות פירוש זה, דומה כי נסתם הגולל על עניין זה, וכל דיון רציני לא נערך בשאלה זו.

עניין לנו במאמר זה להביא ראיות נוספות וחדשות לחיזוק דעת הרבים, כי הפירוש הזה איננו פירושו של ראב"ע אלא של רמ"ק. ראיותינו מתרכזות סביב הכלל הפרשני 'מושך עצמו ואחר עמו'⁶. נוכיח את הייחוס על-ידי חשיפת ההבדלים השונים שיש בין כלל פרשני זה

1 ראה: J. Reifmann, 'Ibn Ezra's Commentar zu den Sprüchen', *Der Orient*, 2 (1841), pp. 750–752; ג"ה ליפמאן, 'הפירוש לספר משלי המיוחס לראב"ע', *ציון*, כרך ב (תר"ב/1841–1842), עמ' 117–113; L. Dukes, 'Der Kommentar des Moses Kimchi zu 188–185; 157–155; 133–129; 117–113 den Proverbien', *Literaturblatt des Orients*, 8 (1847), pp. 25–27; א' גייגר, *מחברת שניה* (תרי"ז/1857), עמ' 17–24.

2 ראה: ד' כהנא, 'עטרה ליושנה', *אוצר הספרות*, שנה ג' (1889), עמ' 31–41; שנה ד' (1892), עמ' 286–291.

3 ראה: י' קליין, 'שיטת הפסוקים הדבקים בפירושו של ר' משה קמחי לספר משלי', *עיוני מקרא ופרשנות*, תש"ם, עמ' 210 הערה 3.

4 נוסף לאלה הנזכרים בהערה 1 ראה, למשל: ע"צ מלמד, *מפרשי המקרא, דרכיהם ושיטותיהם*, חלק ב, ירושלים תשל"ח, עמ' 533–534; א' סימון, 'תנ"ך, פרשנות', *אנציקלופדיה מקראית*, ח, טור 672; מ' זר-כבוד ו' קיל, *ספר משלי* (דעת מקרא), ירושלים תשמ"ד, עמ' 18.

5 ראה למשל: א' וייזר, *אבן עזרא על התורה*, א, ירושלים תשל"ז, עמ' 15.

6 אמנם כבר ליפמאן [לעיל, הערה 1], עמ' 156, הביא מקצת ראיה מבחינה טרמינולוגית של כלל פרשני זה, כי אינו משל ראב"ע; אך משל ביסס ראיה זו ולא הוכיחה דיה, היא הופרכה בצדק על-ידי כהנא [לעיל, הערה 2, שנה ג'], עמ' 39. אנו נביא ראיות שונות, מוצקות ומוכחות, מכלל פרשני זה, כעולה מהתמחותנו בו בפירושי ראב"ע למקרא (ראה: י' חגי, *השיטה הפרשנית ה'המשה' בפירושי ראב"ע וד"ק למקרא* (עבודת דוקטור), הסמינר התיאולוגי היהודי, ניר-יורק תשמ"ג [1983], עמ' 1–270).

השגור בפירושי ראב"ע למקרא, ובין זה השגור בפירוש המיוחס לו לספר משלי. הצגת ההבדלים היא בעלת חשיבות מהמעלה הראשונה להכרעה בשאלת המחברות של פירוש זה, שכן כלל פרשני זה הוא מעמודי התווך במשנתו הפרשנית של ראב"ע. לצורך בירור העניין נביא בתחילה את רשימת המונחים השונים של כלל פרשני זה מפירושי ראב"ע למקרא, ונצרך לה גם את מראי המקומות האחרים, שבהם פירש לפי כלל זה ללא כל מינוח; אחר-כך, לצורך השוואה ובירור, נביא רשימה אחרת מעין זו מהפירוש המיוחס לראב"ע לספר משלי.

ב. רשימת המונחים ומראי המקומות של הכלל הפרשני מפירושי ראב"ע למקרא

המונחים הרבים והמגוונים מכל פירושי ראב"ע מובאים בטבלה — כל מונח לפי כל אחד משלושת הפעלים: 'משך' (בבניין קל), 'שרת' (בבניין פיעל) ו'שמש' (בבניין פיעל) עם כל צירופיהם הקבועים והשונים. את ציון הפסוקים מפירושו המקוטע של ראב"ע לספר בראשית נסמן באות מ"ם מעליהם⁷. לצורך הבחנה בפסוקים המעטים המפורשים על דרך ה'המשכה האחורית'⁸ של כלל פרשני זה, נציגם באות אל"ף מעליהם, בניגוד למרבית הפסוקים, המפורשים על דרך ה'המשכה הקדמית'⁹, הבאים ללא כל סימן מעליהם.

משרת	משך
'משרת עצמו ואחר עמו' (בראשית ב:ח; לב:יב; מט:כה; במדבר יז:כג; דברים לב:ה; ישעיה י:כא)	'מושך עצמו ואחר עמו' (בראשית ב:יט; יד:ג; טו:ב; כ:טז; כז:כח; לא:כה; שמות יג:יח; ויקרא כ:ט; כו:מב; במדבר כח:ד; דברים א:א; ח:טו; לג:ד; ישעיה כד:טו; איוב מב:כ; איכה ד:ז).
'ישרת עצמו ואחר עמו' (בראשית לו:ב; מט:יא; איוב יב:יב; שה"ש א:ד; אסתר א:טז)	'מושכת עצמה ואחרת עמה' (בראשית ב:יט ^ב ; ו:יג; כ:טז; שמות טו:ב; ויקרא יו:ב; במדבר ג:לב; יג:ב; טז:לה; דברים לב:יז; ישעיה ג:כה; לח:יח; תהלים ה:ד; כט:ג; קז:יט; קהלת ח:א)
'ישרת עבור עצמו ואחר עמו' (תהלים ט:יט)	'מושכות עצמן ואחרות עמן' (שמות ו:ג)
'ישרת אחר עמו' (ישעיה מב:ח)	'מושך אחר עמו' (ישעיה לח:יד; מו:ז, יג; קהלת ח:א)
'ישרת בעבור אחר' (שמות כא:טו; לג:כ; הושע ו:ט; יד:י; יואל א:טז; עמוס ז:ב; מיכה א:טו; חבקוק ב:יח; תהלים לח:ב; עז:ד; קכח:ו; קמז:א)	

- 7 בדרך זו יובדלו מראי מקומות אלה מפירושו הרגיל לספר בראשית.
- 8 'המשכה אחורית' היא אחת משתי הדרכים הפרשניות של כללנו הפרשני, ששימושה נדיר בפירושי המפרשים. משמעותה דרך פרשנית ליישוב סוג קושי של השמטה, שניתן למלא את הפער של המרכיב המושמט במשפט במרכיב מקביל הנשנה בהמשך. המשכת המרכיב האחרון למילוי הפער נקראת 'המשכה אחורית'. על מונח זה ראה, למשל: מ"צ סגל, 'לחקר צורותיה של השירה המקראית', תרכ"ץ, יח [תש"ז], עמ' 139–141; מ' זר-כבוד בפירושו לספר משלי (דעת מקרא), יא:ו הערה 12; יט הערה 47; ועוד.
- 9 'המשכה קדמית', אחת משתי הדרכים הפרשניות של כללנו הפרשני, תדירה בפירושי מפרשים רבים. משמעותה דרך פרשנית ליישוב סוג קושי של השמטה, שניתן למלא את הפער של המרכיב המושמט במשפט, במרכיב מקביל, שנוצר קודם-לכן. המשכת המרכיב המקביל הנזכר מקודם למילוי הפער בהמשך המשפט נקראת 'המשכה קדמית'. על מונח זה ראה: סגל, שם, עמ' 139; זר-כבוד, שם, ו:יג הערה 17; ז:ז הערה 11; ועוד.

ליחוס הפירוש לס' משלי לראב"ע

צפניה ג: כ; זכריה ט: א; יא: יג; יד: ח; תהלים לח: יג; פא: ג; פח: ח)	'ימשוך אחר עמו' (ישעיה כח: כז; מה: כג; ס: יח)
'תשרת בעבור אחר' (הושע ג: ג; חבקוק א: ג; זכריה יא: ג)	'מושכת אחרת עמו' (בראשית ו: יג ^ב)
'ישרת בעבור אחרת' (עמוס ט: ז; זכריה יד: ו)	'מושך אחר' (ישעיה כח: ב; יז: מ: יג)
'משרת בעבור אחרת' (שמות כד: ד)	'מושך גם אחר' (ישעיה טו: ט)
'משרת בעבור אחר' (שמות לב: יט)	'מושכת אחרת' (מיכה ז: ב; תהלים פ: טו; קלט: יא)
'ישרת בעבור המלה האחרת' (זכריה יד: ט)	'מושכים מלה אחרת' (בראשית ג: כד ^ב)
'ישרת אחר' (תהלים לז: לח; סט: לב; פה: יד;	'מושכות אחרות' (ישעיה ג: כה)
קה: ד; כ; קלג: ג)	'מושכת עצמה' (משלי ל: ג)
'ישרת אחרת' (תהלים פ: ו)	'מושכת עצמה ואחרת עמה אחורנית' ^א
'משרת אחר' (תהלים פא: יז; קיט: א)	(שמות יב: יט)
'תשרת אחרת' (מיכה ז: יט; תהלים מד: יט; צט: א)	'מושך אחורנית' (תהלים קז: לט ^א)
'ישרת גם פה' (תהלים פ: יז)	'מושכת אחורנית' (תהלים י: יח ^א)
'משרתת עם' (תהלים צג: א)	'משיכה אחורנית' (בראשית א: לא ^א)
'ישרת פעם שנית' (תהלים קה: מא)	
'ישרת במקום שנים' (תהלים קיט: קמד)	שמש
'ישרת שנים' (תהלים עח: עב)	'משמש עצמו ואחר עמו' (רות א: א)
'ישרת בעבור שנים אחריו' (מיכה ו: ז)	'משמש עצמו ואחר עמו' (איוב יב: ו; לג: יט)
'ישרת בעבור שנים' (תהלים לו: ח; נט: טז; צ: ב)	'תשמש עצמה ואחרת עמה' (איוב לה: י)
'תשרת בעבור שתי מלות' (תהלים מה: ו)	'משמשת עצמה ו... עמה' (בראשית ו: טז)
'ישרת אחורנית' ^א (תהלים מ: ג)	'משמש בעבור אחר' (תהלים לו: יא)
'תשרת אחורנית' ^א (תהלים קיח: כו)	'משמשת בעבור אחר' (ישעיה ל: ל)
	'משמשת בעבור אחרת' (ישעיה טו: ב)
	'תשמש בעבור אחרת' (תהלים מה: ז; ע: כ)
	'תשמש אחרת עמה' (תהלים יח: כב)
	'ישמש לו ולאחר' (איוב לב: ט)
	'ישמש בעבור שנים' (תהלים לג: ב)
	'ישמש לשנים' (שמות כד: ו)
	'ישמש תחת' (בראשית א: לא ^ב)
	'ישמש אחורנית' (בראשית א: לא ^א)

לרשימת המונחים על מראי מקומותיהם מפירושו הארוך של ראב"ע לס' שמות המובאים בטבלה זו נצרף מפירושו הקצר לספר זה את המונח היחיד ממונחי ההמשכה: 'מושך עצמו ואחר עמו', שנמצא פעם אחת בפירושו לשמות יג: יח, הנמצא גם בפירושו הארוך לפסוק זה כמובא בטבלה. כמו כן יש להוסיף לטבלה זו את המונחים 'בעבור אחרת' (שמות כט: לג; תהלים קמ: יג; קמג: ז), 'בעבור אחר בתחילה' (תהלים ע: ב); וכן את המקומות הבאים שבהם ניכר השימוש בדרך ה'המשכה' ללא שימוש במונחיה: בראשית ב: ו; דברים לב: לא; לג: ו; ישעיה מח: ט; עמוס ו: יב; תהלים נז: ה; צ: ב; י; צז: יא; איוב כח: יז; לב: טו; לד: יח; שה"ש ח: א, וכך תתקבל רשימה כוללנית ומקיפה.

ג. רשימת המונחים ומראי המקומות מהפירוש לספר משלי המיוחס לראב"ע

משך	שרת
מושך עצמו ואחר עמו (ב: ט)	משרת בעבור שנים (יב: כד)
מושך אחר עמו (יב: כז; יד: ל)	משרת במקום (כד: לד*).
מושך שנים עמו (ב: ט)	
מושכת במקום שנים (כז: יז).	
עמד	שמש
עומד במקום שנים (יג: ב; יד: יד*);	משמש במקום שנים (יד: ז)
טו: יז; כב: א*, יא; כד: כא; ל: א; לא: ג).	משמש לפני (כח: יב*)
עומדת במקום שנים (כז: ה).	משמשת בעבור שנים (יד: כז)
	משמשת גם למטה (ט: יב)
חסר	דבק
חסר (ד: יח*)	דבק בפסוק פנים ואחור (כה: כג;
	כו: יד; כח: כא)
	הפסוק דבק ראשו עם סופו (יט: כז*).

לרשימת מונחים זו מצורפת רשימת המקומות הבאים שבהם מפורש לפי הכלל הפרשני ללא כל מינוח: ג: יז, ח, יט; ט: ה*א; יא: יז*א; יח: כד*א; כז: ג*א; כח: יח*א.

ד. הברלים בטרמינולוגיה
ההברלים בין שתי הרשימות בתחום הטרמינולוגי כולטים לעין. אך תחילה נעמוד על המונחים סביב שלושת הפעלים 'משך', 'שרת' ו'שמש', שבהם יש שותפות ברשימות אלה.

1. מונחים סביב הפועל 'משך'
מבין כל ארבע נוסחאותיו של הפועל 'משך' בצירופיו השונים מהרשימה השנייה שבפירוש לספר משלי, לשתיים מהן: 'מושך שנים עמו' (ב: ט) ו'מושכת במקום שנים' (כז: יז) אין נוסחאות מקבילות זהות מהרשימה הראשונה של המונחים הרבים סביב הפועל 'משך' בפירושי ראב"ע למקרא. הצירופים 'שנים' ו'במקום שנים' הם איפוא יסודות זרים למינוח סביב הפועל 'משך' בפירושי ראב"ע למקרא שברשימה הראשונה.

2. מונחים סביב הפועל 'שרת'
פחות מכל אחד מהפעלים 'משך' ו'שמש' שבמונחים השונים בפירוש לספר משלי, נקרה הפועל 'שרת' במינוח — רק פעמיים, בשתי נוסחאות שונות. לעומת זאת, יותר מכל פועל אחר שגור הוא פועל זה ('שרת') בצירופיו השונים בפירושי ראב"ע למקרא ברשימה הראשונה — כשישים ושמונה פעמים, ומספר נוסחאותיו (כוונתנו למטבעות השונים שבהם צורות שונות לפועל או לאחד מצירופיו) הוא כעשרים-ושש. ועוד, יסודות 'שנים' ו'במקום', המצויים בשתי הנוסחאות בפירוש לספר משלי, מצויים רק מעט בצירופיו הרבים של הפועל 'שרת'

שבפירושי ראב"ע למקרא שברשימה הראשונה; ומכאן שיסודות אלה כצירופים לפועל 'שרת' אינם אופייניים ללשונו של ראב"ע בפירושי למקרא.

3. מונחים סביב הפועל 'שמש'

מבין כל ארבעת המונחים סביב הפועל 'שמש' שבפירוש לספר משלי, לשניים מהם: 'משמשת גם למטה' ו'משמש לפני' אין מונחים מקבילים זהים מהרשימה הראשונה שבפירושי ראב"ע למקרא. בשני המונחים הנותרים שבפירוש לספר משלי מצויים הצירופים 'במקום שנים' ו'בעבור שנים', שבצירופים לפועל זה אף נדירים הם מאוד בין צירופי הרבים ברשימה הראשונה שבפירושי ראב"ע, ואינם אופייניים למינוחו.

4. מונחים סביב הפועל 'עמד'

אם המלים 'במקום' ו'שנים' תדירות הן במונחים שבפירוש לס' משלי ונדירות הן ברשימה הראשונה — במונחים מפירושי ראב"ע למקרא, הרי שתי מלים אלה בצירוף לפועל 'עמד' הן מונח, 'עומד/ת במקום שנים', הנקרה יותר מכל מונח אחר בפירוש לספר משלי — תשע פעמים. לעומת זאת, אין אף לא פעם אחת מונח סביב הפועל 'עמד' במכלול המונחים הרבים שברשימה הראשונה.

עובדות אלה באות ללמד כי ראב"ע לא כתב את הפירוש לספר משלי, שכן בהיותו מרבה מאוד בשימוש בכלל פרשני זה¹⁰, בחר לו מונחים משלו רק סביב שלושת הפעלים: 'משך', 'שרת' ו'שמש' בצירופי הצירוף 'עצמו(ה) ואחר(ת) עמו(ה)', הבא בשלמות או באופן חלקי¹¹. הוא נמנע להשתמש במונח 'עומד/ת במקום שנים' משום שאינו מונחו שלו, אלא של קודמו — מנחם בן סרוק¹². מסיבה זו גם משתמש ראב"ע רק מעט במלים 'במקום' ו'שנים' כצירופים לפעלים 'שרת' ו'שמש'; שכן מלים אלה שאולות מקודמו (מנחם), וכשהן באות כצירופים לפעלים 'שרת' ו'שמש', הרי הן משמשות אתם כמונחי כלאיים מעטים מבין מונחי הרבים. לעומת זאת, בעל הפירוש לספר משלי, הרמ"ק, שלא היה מקורי במונחי לכלל זה, השתמש באופן חופשי במונחי קודמיו ולא חשש אף להביאם הרבה בלשון כלאיים.

5. מונחים סביב הפועל 'דבק'

המונחים סביב הפועל 'דבק' במסגרת של פסוק אחד¹³ נקרים רק בפירוש לספר משלי: חמש פעמים 'דבק בפסוק פנים ואחור' ופעם אחת 'הפסוק דבק ראשו עם סופו'. מהו מקור שימוש של פועל זה במונחים אלה? מתברר שפועל זה שגור במונחים פרשניים אחרים המציינים קשר בין פסוקים בפירוש לספר משלי שהיקרותם המרובה היא אף שיטתו של בעל פירוש זה —

10 ראה, למשל: צ"ה קציןלובנון, נתיבות עולם, וילנא תרי"ט, עמ' 159; נ' ליבוביץ, עיונים חדשים בספר שמות, ירושלים תשל"ה, עמ' 101.

11 ראה: בי"ז בכר, ד' אברהם אבן עזרא המדקדק (תירגם מגרמנית: א"ז רבינוביץ), תל-אביב תרצ"א, עמ' 125; ע"צ מלמד [לעיל, הערה 4], עמ' 569–572; י' חגי [לעיל, הערה 6], עמ' 261–264.

12 לא הראשון עומד במקום שנים... וכאלה הרבה בתורה' (צ"ה פיליפאחוסקי, מחברות מנחם, לונדון-ערדנבורג 1855, עמ' 71). ועוד לעניין זה ראה: י' חגי: 'שרשיו העתיקים של הכלל הפרשני "מושך עצמו ואחר עמו" השגור בפירושי ראב"ע', לשוננו (עומד להופיע).

13 להבדיל ממסגרת של יותר מפסוק אחד בפירוש לספר משלי שהמשמעות היא מתחום אחר.

הרמ"ק¹⁴. שגירותו של פועל זה במינוחו זה השאילה את שימושו של פועל זה מבחינה טרמינולוגית גם למעגל פרשני אחר בתחום הפסוק האחד. לעומת זאת, מבין כל המונחים הרבים מפירושי ראב"ע שברשימה הראשונה, אין אפילו פעם אחת שימוש במונח סביב הפועל 'דבק' בהוראה זו¹⁵; וגם מעובדה זו ניתן ללמוד כי הראב"ע לא חיבר את הפירוש לספר משלי המיוחס לו.

ה. ההבדלים בתפיסה התחבירית ובאופן השימוש במונחים מרשימת המונחים ומראי המקומות הרבים של כלל פרשני זה שברשימה הראשונה מפירושי ראב"ע למקרא — כ-166 במספר, מתברר כי כמעט בכולם — בכ-160 מהם, הכלל הפרשני הוא על דרך ההמשכה הקדמית, ורק בששת המקרים הנותרים, שהם שבעת המונחים המסתיימים במלה 'אחורנית'¹⁶, הכלל הפרשני הוא על דרך ה'המשכה האחורית'. ועוד, ממיצוט קטן של ששת מקרים אלה, באחד מהם, בפירושו לשמות יב:יט, אין ההמשכה האחורית מובאת כפירושו של ראב"ע, אלא כפירושו של יפת בן עלי¹⁷. מדוע, אפוא, ממצייט ראב"ע לפרש בדרך ההמשכה האחורית? התשובה לשאלה זו מתבקשת מפירושו המקוטע לבראשית א:לא דק דרך משיכת אחורנית איננה כי אם ו'ו בשמות האדם לבדו¹⁸. ראב"ע מסתייג, אפוא, מכלל פרשני זה שעל דרך ההמשכה האחורית; לפי תפיסתו התחבירית, כלל פרשני זה תקף רק לגבי מרכיב ו'ו החיבור בשמות בני אדם. לעומת זאת, ברשימה השנייה מן הפירוש לספר משלי, קטן משקלם של המקומות המפורשים לפי ההמשכה הקדמית — רק בעשרים-ושלושה מבין שלושים-וארבעת המקומות. וכיוצא בזה בניגוד לרשימה הראשונה, שבה קטן מאוד משקלם של המקומות המפורשים לפי ההמשכה האחורית (שישה מבין 166 המקומות), הרי שבאופן יחסי גדול לאין ערוך משקלם של המקומות ברשימה השנייה המפורשים לפי ההמשכה האחורית — אחד-עשר מבין שלושים-וארבעה — כשליש מכלל הרשימה השנייה. עובדה זו באה ללמדנו כי מחבר הפירוש לספר משלי אינו ממצייט לפרש לפי הכלל הפרשני שעל דרך ההמשכה האחורית. וזאת, בניגוד להסתייגותו של ראב"ע מכלל פרשני זה, כפי שראינו. ועוד, יש שבפירוש לספר משלי מונח של המשכה קדמית, 'עומד במקום שנים', משמש גם כמונח של המשכה אחורית — עובדה המראה שאין כל הבדל עקרוני למחבר פירוש זה בין שתי דרכי פירוש אלה; בעוד שמונחי ההמשכה האחורית המצייטם שבפירושי ראב"ע שברשימה הראשונה מסתיימים כולם במלה 'אחורנית', לצורך ציון החריגות שבתופעה. ועוד, גם מונחי ההמשכה האחורית 'חסר' ו'דבק' ראשו עם סופר שברשימה השנייה (מספר משלי) זרים הם מבחינה טרמינולוגית לאלו של ראב"ע שברשימה הראשונה.

14 ראה קליין [לעיל, הערה 3], עמ' 210–225.

15 אמנם, הפועל 'דבק' בצירופים שונים כמונח פרשני אינו זר בפירושי ראב"ע למקרא. כך, למשל: 'דבק עם הפסוקים למעלה ולמטה' (איוב לא:יח); 'דבקה עם' (ישעיה ג:א); 'דבקה עם' (רות א:יב); 'דבק בעליון' (תהלים ה:יג); ועוד. אלא שבמינוח זה יש שימוש בתחום פרשני אחר, השונה מזה של כללנו הפרשני.

16 שניים ממונחים אלה — 'משיכת אחורנית' ו'ישמש אחורנית' — הם ממקום אחד, מפירושו המקוטע של ראב"ע לבראשית א:לא.

17 'אמר יפת כי יש אות שמושכת עצמה ואחרת עמה אחורנית'.

18 ראה וייזר [לעיל, הערה 5], עמ' קסה.

ליחוס הפירוש לס' משלי לראב"ע

כל ההבדלים הללו יש בהם ללמד כי מבחינת כלל פרשני זה, מסתבר שמחבר הפירוש לספר משלי אינו ראב"ע אלא רמ"ק, שאין לו כל הסתייגות לפרש על דרך ההמשכה האחורית של כלל פרשני זה, כשם שאין לו כל הסתייגות לפרש בדרך זו גם במקום אחר, בפירושו לספר איוב¹⁹.

הבה נקווה, כי המוציאים לאור של הסדרה הבאה החדשה של מקראות גדולות ישיתו את ליבם ויתנו את דעתם לחקר עניין זה, כדי שייחסו לרמ"ק את הפירוש לספר משלי, שעד כה יוחס בטעות לראב"ע, וכך ישיבו את העטרה ליושנה האמיתי, ויוציאו לאור משפט.

19 כן, למשל, בפירושו לאיוב כב:ו (תקו"ת אגוש, ההדיר: "שווארץ, ברלין 1868) הוא משתמש במונח של ההמשכה האחורית 'משמש לאחור', ומביא דוגמאות שונות של פסוקים המפורשים בדרך זו: 'ובגדי משמש לאחור, וכן הוא תחבול בגדי אחיך ובגדי ערומים, קראם על שם סופם, וכן: "כל הנספה יפול בחרב" (ישעיה יג:טו); ו"לעות מאזני מרמה" (עמוס ח:ה).

ל ט

פרק שלישי

לולב הגזול

אבל לפניו מצוה לברך כי האין בואה אחריו גבי מעלה פיר' הקול' את המעלה עומד וכן תנן בפרק בא סימן ויש מטען ברכה לפניו ואין טעון ברכה לאחריו ^ז **אבל** חסרם בגמרא לאתויי ריחבי הוה מבי למימר לאתויי הלל ומעלה בחקיקס סנהגו שלא לברך אחריו אל א ריחבי פסקא ליה וכמו כן הוה מבי למימר מצות טובא כגון ציצית ושופר וקול ולולב למאי דפירש ר' ר'און מברכה לפימור חוקין אלא א תפילין לחוד ויהו ור'און כסמל'אן מסוס לילה ובת'אן ד'אמר לילה לאו זמן תפילין הוא עובר לעשייתן מטעם זה צריך לברך אלו לב קודם שיתלבו דאי לאחר סתלו יעלה ביה נפק ביה ד'אמרין ב'אן פירקן ומיהו לא מיתברכר כלל דהיאך יברך עליו והוא מוכח בכלי הא אחר בהקומץ ר' תפילין ^ז **אבל** מאימתי מברך פליהן משעת הכהה פ'ר טעה קשירה וכל טעה שאין המכו מוזמ' בידו לעשות לא מיתברכ' כלל דהיאך יברך עליו וה' מוכח בכלי וס'א' מ'סתחיל לטול לולב קודם שטול האתרוב מברך היינו ויר'א'אמר' חס'א'א' - ח'א'A

קטע ממסכת סוכה, דפוס בומבירגי הראשון משנת רפ"א

ל ט

סוכה

פרק שלישי

לולב הגזול

אבל לפניו מצוה לברך כי האין בואה אחריו גבי מעלה פיר' הקול' את המעלה עומד וכן תנן בפרק בא סימן ויש מטען ברכה לפניו ואין טעון ברכה לאחריו ^ז **אבל** חסרם בגמרא לאתויי ריחבי הוה מבי למימר לאתויי הלל ומעלה בחקיקס סנהגו שלא לברך אחריו אל א ריחבי פסקא ליה וכמו כן הוה מבי למימר מצות טובא כגון ציצית ושופר וקול ולולב למאי דפירש ר' ר'און מברכה לפימור חוקין אלא א תפילין לחוד ויהו ור'און כסמל'אן מסוס לילה ובת'אן ד'אמר לילה לאו זמן תפילין הוא עובר לעשייתן מטעם זה צריך לברך אלו לב קודם שיתלבו דאי לאחר סתלו יעלה ביה נפק ביה ד'אמרין ב'אן פירקן ומיהו לא מיתברכר כלל דהיאך יברך עליו והוא מוכח בכלי הא אחר בהקומץ ר' תפילין ^ז **אבל** מאימתי מברך פליהן משעת הכהה פ'ר טעה קשירה וכל טעה שאין המכו מוזמ' בידו לעשות לא מיתברכ' כלל דהיאך יברך עליו וה' מוכח בכלי וס'א' מ'סתחיל לטול לולב קודם שטול האתרוב מברך היינו ויר'א'אמר' חס'א'א'א' - ח'א'א'א'א'א'A

קטע ממסכת סוכה דפוס בומבירגי השני משנת רפ"ו. העימוד מתאים לציוני המהרש"ל בהגהותיו (ראה עמ' 91)

יצחק רון

מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל

זיהוי טופס התלמוד שלמד בו רבי שלמה לוריא (להלן – רש"ל) מהווה תנאי הכרחי להבנת הגהותיו לתלמוד. אם נשווה, למשל, את הגהות רש"ל עם דפוס וילנא, נמצא כי ברוב המקומות זהה נוסח רש"ל לתלמוד שלנו. הסיבה לכך פשוטה: דפוסי התלמוד שלנו מתוקנים על-פי הגהות רש"ל. אך גם כאשר משווים את הגהות רש"ל עם דפוסי התלמוד הראשונים שקדמו לרש"ל מתברר כי במקומות רבים זהות הגהות רש"ל לנוסח הדפוסים הראשונים, והן סתומות וחסרות כל פשר. לפיכך מובן כי אי-אפשר לרדת לסוף דעתו של רש"ל בהגהותיו, מבלי להכיר בדיוק את מהדורת התלמוד שהיתה לפניו.

כמה טפסים הגיה רש"ל

בנושא זה מצאנו מספר התבטאויות תמוהות מפי העוסקים בחקר נוסח התלמוד. בספר *דקדוקי סופרים* [להלן: *דק"ס*] למסכת בבא קמא כותב רנ"ן רבינוביץ במקום אחד כי הגהת רש"ל נוגעת לנוסח דפוס פיזור¹. במקום שני באותה מסכת מעיר רבינוביץ כי הגהת רש"ל נוגעת לדפוס בומברג הראשון רפ"א². במקומות אחרים במסכת זו מעיר רנ"ר כי הגהות רש"ל נוגעות לדפוס בומברג השלישי ש"ח³. כיוצא בזה *דק"ס* למסכת סוכה. במקום אחד כותב רנ"ר, כי הגהת רש"ל מתייחסת לנוסח דפוס פיזור⁴. במקום אחר שם הוא מעיר כי הגהת רש"ל נוגעת לדפוס בומברג הראשון רפ"א⁵. ואילו במקומות אחרים במסכת זו מעיר רנ"ר כי הגהות רש"ל

* פרק מדיסטרטציה באוניברסיטת בראייל בהדרכת פרופ' דניאל שפרבר ופרופ' ש"ז הבלין. המחקר נתמך על-ידי קרן הזכרון לתרבות יהודית. ידידי הרב יהודה אברהרד נ"י הואיל לעבור על המאמר והערותיו המחכימות היו לי לעניינים. תודתי להנהלות הספריות שהעמידו לרשותי דפוסים ראשונים ונדירים של התלמוד ואף פתחו בפני את גנדי אוצרותיהן: הספרייה הלאומית בירושלים ומנהלה פרופ' מלאכי בית-אריה; ספריית בית המדרש לרבנים בני-יורק בהנהלת ד"ר מאיר רבינוביץ ומנהלה הקודם פרופ' מנחם שמלצר; ספריית שוקן בירושלים בהנהלה החדשה של פרופ' שמא פרידמן וד"ר שמואל גליק; ספריית היברו יוניון קולג' בסינסינאטי ומנהלה ד"ר ה' זפרן. כמרכן הורשיתי לעיין באוספים פרטיים באדיבותם של בעליהם, שאירחוני בעין יפה; פרופ' מאיר בניהו בירושלים; פרופ' יוסף פאור בני-יורק; מר לודיג יסלזון, ניר-יורק; מר דב פרידברג, טורונטו. הון ועושר בביתם וצדקתם עומדת לעד.

- 1 *דק"ס* ל"ב קה ע"ב, אות ט.
- 2 *דק"ס* ל"ב קה עד ע"ב, אות צ. וראה שם ג ע"א אות ק; ד ע"א אות מ; מא ע"ב אות ל. בכולם מיוחסת לרש"ל הגהת דפוס ראשון רפ"א.
- 3 *דק"ס* ל"ב קה יא ע"א, אות נ; שם יח ע"ב, אות כ; נ ע"א, אות ו; צה ע"א, אות מ; צה ע"ב, אות ד; קה ע"ב, אות צ; קה ע"ב, אות ז; קו ע"ב, אות ג (פעמיים); קיב ע"ב אות ת.
- 4 *דק"ס* לסוכה יא ע"ב, אות מ.
- 5 *דק"ס* לסוכה מג ע"ב, אות ה.

נוגעות לדפוס בומברג השני רפ"ו.⁶ מדברי רבינוביץ עולה כי במסכתות אלה הגיה רש"ל שלוש מהדורות של התלמוד. רבינוביץ עצמו הרגיש בקושי שבדבריו, כפי שנראה מהערות בסוכה:

ואף על פי שנתברר לי מהרבה הגהות מהרש"ל, שהיה לפניו במסכת זו דפוס ונציה רפ"ו, כאן העמיד דבריו על טופס אחר.⁷

גישה תמוהה יותר לנושא מצויה בספר דקדוקי סופרים השלם למסכת כתובות.⁸ עורכי ספר זה מייחסים לרש"ל את הגהת כל כתבי-היד לתלמוד שעמדו לרשותם. כך, למשל, הם מעירים בכמה מקומות כי הגהות רש"ל נוגעות לנוסח כתבי-יד של המסכת הנמצאים בספרית הוואטיקן:

ואפשר שהגהת רש"ל שייכת לקמן... ולהוציא מכתב יד רומי שגורס...⁹ וכנראה שבא להוציא מגרסת כתב יד רומי.¹⁰

כיוצא באלו מייחסים עורכי דק"ס השלם לרש"ל הגהת עשרה כתבי-יד וקטעי גניזה במסכת כתובות.¹¹ זאת נוסף על הגהת דפוסי שונציונו¹² וְנִצְיָה¹³. גישה זו אינה מתקבלת על הדעת. סביר יותר להניח כי במסכת אחת הגיה רש"ל טקסט אחד בלבד¹⁴. על טופס רש"ל ודרכים לזיהויו נדון במחקר זה.

יחס הגהות רש"ל לדפוס ונציה הראשון (ר"פ-רפ"ג)
המידע הראשון על טופס רש"ל נמסר בהקדמה לדפוס ראשון של ספר חכמת שלמה (להלן: ח"ש), שבה נאמר:

- 6 דק"ס לסוכה יח ע"א, אות ד; כה ע"ב, אות ש; כח ע"ב, אות ד; לד ע"א, אות ה; מח ע"ב, אות י.
- 7 דק"ס לסוכה מג ע"ב, אות ה.
- 8 בהוצאת מכון התלמוד הישראלי השלם, ירושלים תשל"ב-תשל"ז.
- 9 ח"א, עמ' כו הערה 8. רש"ל אינו מגיה כאן את הקיצור ר"י, כפי שנאמר שם, אלא מוסיף למשפט את המלה 'אמר', החסרה בד"ר לפני ר"ב חייא בר אשי'. ועיין עוד שם, עמ' נו הערה 13; עמ' קסח הערה 18; עמ' רצט הערה 61. בכולם מיוחסת לרש"ל הגהת כת"י וטיקן 112.
- 10 ח"א, עמ' קנו הערה 29. רש"ל אינו מגיה את הנוסח 'הושעיא', כפי שנאמר שם, אלא מחליף בד"ו את הפיסקה 'אמרה נשביתי' וכו' בפיסקה 'ואם משנשאת' וכו'. עיין עוד שם, עמ' קלה הערה 40; עמ' שא הערה 27; עמ' פד הערה 3; ח"ב, עמ' תקנח הערה 22. בכולם מיוחסת לרש"ל הגהת כת"י וטיקן מס' 130.
- 11 נוסף על ייחוס הגהות רש"ל לשני כתבי-יד וטיקן שצוינו לעיל בהערות 9-10, מיוחסות לרש"ל בדק"ס השלם הגהת כתבי-היד הבאים: וטיקן 113 — ח"א, עמ' קלט הערה 39; עמ' קנו הערה 39; עמ' שכב הערה 2. וטיקן 487 — ח"א, עמ' רו הערה 7; ח"ב, עמ' קצא הערה 4. כת"י מינכן — ח"א, עמ' קכח הערה 3; ועוד. כת"י לינינגרד פירקוביץ — ח"א, עמ' שלג הערה 22, ח"ב עמ' תח הערה 3. ייחוס קטעי גניזה — מובאים כאן לפי מספרם ברשימת דק"ס השלם: מס' 33 — ח"א עמ' שכה הע' 50. מס' 50 — ח"א עמ' ט הע' 26. מס' 23 — ח"א עמ' קפד הע' 9.
- 12 דק"ס השלם, ח"א, עמ' שיו הערה 40.
- 13 שם, ח"א, עמ' ט הערה 27, ועוד הרבה.
- 14 בדומה לזה ניסה יצחק רפאל לייחס לר"ב אשכנזי הגהת מספר טפסים ממסכת אחת, בסדר קדשים: 'רבי בצלאל לא ריכו את הערותיו באכסמפלר אחד, אלא רשם הגהותיו אנב לימוד ועיין באכסמפלר שהיה בידו אותה שעה, תוך כונה לסדרן במשך הימים ולערכן להעתקה סופית'. ראה 'עלי גליון', סיני ספר היוכל (תשי"ח), עמ' תר. השערתו נדחתה על-ידי א' שוחטמן במאמרו המקיף "בנין שלמה לחכמת בצלאל" לר' שלמה עדני, עלי ספר ג, תשל"ז עמ' 63 ואילך. וראה כעת מ' בניהו, אסופות, א, עמ' מז ואילך.

וידוע תדעו, שהגמרות של הגאון הנ"ל אשר מהם הותקנו אלה ההגהות, היו רובן דפוס בומברגי הראשון. ויכול להיות, שהגמרות שנדפסו אחר כך נתקן איזה דברים, אבל מעט מזעיר הם, ובודאי לא נתקן כאשר תיקן הוא.

במסגרת מחקר זה ערכנו השוואה מדוקדקת בין הגהות רש"ל ודפוסי התלמוד הראשונים. התברר לנו כי במסכתות אחדות אכן מגיה רש"ל את דפוס בומברג הראשון ר"פ-רפ"ג, ואלו הן: פסחים, סוטה, קדושין ובבא בתרא וכנראה גם סנהדרין. זאת משום שמסכתות אלה לא נדפסו במסגרת מהדורת בומברג השנייה. מחקרנו העלה כי בדרך כלל מגיה רש"ל את דפוס בומברג השני רפ"ו-רצ"א, פרט למספר מסכתות שלא נדפסו בהוצאה זו¹⁵. מסתבר כי המגיה ר' שמואל פיהם¹⁶, שכתב את ההקדמה לספר *חכמת שלמה*, לא דק בדבריו¹⁷. פיהם לא התכוון למסור מידע ביבליוגרפי מדויק אלא להשביח את מקחו ולמנוע טענות אפשריות על התיישנות הגהות רש"ל.

פרשנות מוטעית להגהות רש"ל

למרות חוסר הדיק בהקדמת ח"ש, נודעת לה חשיבות מרובה. הגהות רש"ל רבות נוגעות לנוסח משותף המופיע בכל מהדורות התלמוד בדפוס בומברג. הגהות אלה ניתנות להבנה גם על-פי דפוס בומברג הראשון. אף-על-פי כן, מעטים מאוד עמדו על הזיקה שבין הגהות רש"ל לתלמוד בדפוס בומברג. חכמים רבים לא שמו לב לכך, מפני שאולי לא ראו את ההקדמה, הנמצאת רק בדפוס ראשון של ח"ש, קראקא שמ"א¹⁸. כתוצאה מכך נוצרה פרשנות מוטעית להגהות רש"ל. רבותינו האחרונים ז"ל, שהכירו את הגהות רש"ל, לא תמיד עמדו על טיבן, משום שלא היו מודעים למהדורת רש"ל. להלן דוגמאות לתקלות שנוצרו עקב העלם זה.

הערה: במונח: 'דפוס ונציה' סתם כוונתנו לכל המהדורות בדפוס בומברג.

במסכת פסחים כג ע"א נוסח דפוס ונציה:

לימא כתנאי, יעשה לכל מלאכה, מה תלמוד לומר לכל מלאכה, רבי יוסי הגלילי אומר: שיכול למלאכת גבוה יהא מותר, למלאכת הדיוט יהא אסור, תלמוד לומר לכל מלאכה. רבי עקיבא אומר כו'

בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר:

- 15 טבלה מפורטת של מהדורות רש"ל תוגס בסוף מאמר זה.
- 16 לפני הגיעו לפולין היה מגיה חשוב באיטליה. ראה עליו: פ"ה וועטשטיין, 'לתולדות גדולי ישראל', ספר *היובל לנחום טוקולוב*, ורשא תרס"ד, עמ' 280; ח"ד פרידברג, *תולדות הדפוס העברי בפולניה*, ת"א תש"י, עמ' 5-6, והערה 4 שם. מ' בניהו, *הדפוס העברי בקרימונה*, ירושלים תשל"א, עמ' 58.
- 17 כיוצא בזה הראה י' תא-שמע שאין לסמוך על האמור בהקדמת ספר *הגהות הכ"ח*, ורשא תקפ"ד, על-אודות מהדורת הב"ח. בהסכמה לספר נאמר: 'בפה ק"ק וולאדווי' נמצא בבית המדרש הקדוש ש"ס דפוס ויניציאה הנדפסים בשנת רפ"ח עם הגהות כ"י מהרב הגאון... יואל סירקש זלה"ה'. עד ראייה, שראה גמרות אלה באותו מקום, כותב כי היו ביניהם טפסים משלוש המהדורות בדפוס בומברג, ראה *שנה בשנה*, תשכ"ז, עמ' 270. תשע מסכתות מאלה הגיעו לספריה הלאומית, וכולן נדפסו במהדורה שלישית ורביעית.
- 18 דפוס צילום, ירושלים תשל"ב. כל הפניותינו לח"ש להלן מכוונות למהדורה זו. שאר המהדורות של ח"ש הן מקוצרות ואותן נתאר במאמר ביבליוגרפי מיוחד שבו נדון גם בשנת הדפוס (שמ"א) שקבענו למהדורת קראקא, לאחר ברור מקיף.

רבי יוסי הגלילי אומר נמחק. שם ת"ל לכל מלאכה דברי רבי יוסי הגלילי רבי עקיבא כו' כצ"ל, ונ"ב ס"א.

כאשר משווים את ח"ש עם דפוס ונציה מובנת כוונת רש"ל בבהירות: רש"ל מוחק את המלים 'רבי יוסי הגלילי אומר' בתחילת הפסקה 'שיכול', ומעביר את שם בעל הדרשה לסוף הקטע, בלשון 'דברי רבי יוסי הגלילי'. זוהי הגהה סגנונית גרידא, שנעשתה על-פי 'ספרים אחרים'. בטופס התלמוד שהיה לפני מהרש"א תוקן הנוסח כפי שהגיה רש"ל, ועל-כן לא הבין מהרש"א את כוונת רש"ל. במקומה הוא מייחס לו כוונה זרה, שאותה הוא תוקף:

ומהרש"ל מחק בברייתא זו 'רבי יוסי הגלילי אומר'. ואי אפשר לומר כן, דהכי איתא בהדיא לקמן בברייתא בשם רבי יוסי הגלילי, ובכמה מקומות בפירקין הביאו רש"י ותוספות.

מהרש"א חשב כי רש"ל מוחק מן הגמרא את המלים 'רבי יוסי הגלילי אומר' הנמצאות בסוגיה קודמת באותו עמוד, הדנה באיסור הנאת חמץ בפסח: 'רבי יוסי הגלילי אומר תמה על עצמך'! היאך חמץ אסור בהנאה כל שבעה וכו'. מובן כי להגהה זו אין טעם וריח, כפי שמשגי מהרש"א. אילו ראה מהרש"א את דפוס ונציה היה מבין כי הגהת רש"ל מתייחסת למלים 'רבי יוסי הגלילי אומר' החוזרות בדפוס ונציה פעם נוספת בהמשך העמוד, בסוגיה העוסקת בחלב נבילה. אבל בדפוס שהיה לפני מהרש"א נמצאו מלים אלה פעם אחת בלבד בסוגיה הראשונה, ולכן לא הבין את הגהת רש"ל. בעקבות מהרש"א נכשלו אחרונים נוספים בהגהת רש"ל זו, כגון הצ"ח ועוד. על הטוב ייזכר בעל פני יהושע, אשר שיחזר מדעתו את נוסח דפוס ונציה והבין לנכון את הגהת רש"ל בסוגיה זו, ועוד נכתוב על כך בהמשך פרק זה. כיוצא במהרש"א, טעה ר' יהודה נגיא' בעל אלפי יהודה (ליורנו תקנ"ד) בהבנת הגהת רש"ל. בשבועות טז ע"ב, נוסח דפוס ונציה:

טומאה בעזרה מנלן? א"ר אלעזר, כתוב אחד אומר: 'את משכן ה' טמא', וכתוב אחד אומר: 'כי את מקדש ה' טמא', אם אינו ענין לטומאה שבחוץ, תנהו ענין לטומאה שבפנים... מכדי משכן איקרי מקדש, ומקדש איקרי משכן. נכתוב או אידי ואידי מקדש, או אידי ואידי משכן. משכן ומקדש למה לי? שמע מינה תרתי. אם אינו ענין לטומאה שבחוץ, תנהו ענין לטומאה שבפנים.

בסוגיה זו מבקשת הגמרא מקור להלכה במשנה, האוסרת על אדם שנטמא בעזרה לשהות בשטח המקדש. איסור זה נלמד מכפל הפסוקים 'את משכן ה' טמא', 'את מקדש ה' טמא' (במדבר פרק יט). במהלך הסוגיה נידון גם החילוף בשמות 'משכן' ו'מקדש' בפסוקים אלה. בסוף מגיעים למסקנה 'שמע מינה תרתי'. כלומר, מכפל הפסוקים הנ"ל למדים שני דברים: (א) אחד נאמר לגבי נטמא מחוץ למקדש, ואחד לגבי נטמא בפנים המקדש. (ב) נחוץ להשתמש במונחים 'משכן' וגם 'מקדש', מפני שלכל אחד מהם יש חומרה יתירה (משכן — שמן המשחה, מקדש — קדושת עולם). בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר:

אם אינו ענין לטומאה שבחוץ, תנהו ענין לטומאה שבפנים — כל זה נמחק.

כפי שראינו, מופיע משפט זה פעמיים בסוגיה, ברישא ובסיפא. בח"ש לא פורש איזה מהם מוחק רש"ל. מסדר ההגהות בח"ש משמע שרש"ל מוחק משפט זה בסיפא. גם מבחינה עניינית ברור שרש"ל מוחק משפט זה בסיפא. אחרי המונח 'ש"מ תרת' אין זה מקובל לפרט באיזה 'תרת' מדובר, כי הדבר מובן מאליו. וגם אם תימצי לפרט, הרי שצריך לחזור על שניהם ואין טעם לחזור דווקא על אחד מהם, 'אם אינו ענין' וכו'. לפיכך מובן שמשפט זה מיותר בסיפא והגהת רש"ל פשוטה וברורה. מדפיסי הש"ס הבינו כראוי את הגהת רש"ל ובהתאם לה מחקו את המשפט 'אם אינו ענין' וכו' בסיפא. בעל אלפי יהודה השתמש בדפוס מאוחר של התלמוד; לפיכך הוא תמה על הגהת רש"ל:

אם אינו ענין לטומאה שבחוף, תנהו ענין לטומאה שבפנים. כותב מהרש"ל, כל זה נמחק. ולא הבינותי, כי התוספות כתבוהו בד"ה א"א ענין לטומאה שבפנים כו'.

רבי יהודה נג'אר סבור, כי רש"ל מוחק את המשפט 'אם אינו ענין' וכו' ברישא, והוא תמה על כך ומביא כראיה נגדית את התוספות, שיצרו דיבור שלם סביב למשפט זה ברישא. טעותו של ר"י נג'אר נובעת מחוסר ידיעת נוסח דפוס ונציה, שאותו הגיה רש"ל.

יש לציין כי גם מדפיסי הש"ס בדפוסים המאוחרים נכשלו באותה טעות. הם הקיפו בסוגרים את המשפט 'אם אינו ענין' וכו' ברישא וכתבו בגלילון: 'רש"ל מחק זה'. עד היום מיוחסת לרש"ל הגהה מוטעית זו בדפוסים שלנו. מחיקת המשפט 'אם אינו ענין' וכו' ברישא מנוגדת להיגיון, מפני שהיא משמיטה את הבסיס שעליו בנויה הסוגיה כולה. הלימוד 'אם אינו ענין' וכו' ברישא משמש מקור להלכה, ובהיעדרו העיקר חסר מן הספר!

דוגמה שלישית לטעות מסוג זה אנו מביאים מספר בית נתן (וינה תרי"ד). במסכת ברכות ח ע"א נוסח דפוס ונציה:

אמר ריש לקיש, כל מי שיש לו בית הכנסת בעירו ואינו נכנס שם להתפלל, נקרא שכן רע. שנאמר כה אמר ה' על כל שכני הרעים הנוגעים בנחלה אשר הנחלתי את עמי את ישראל, הנני נותשם מעל אדמתם. ולא עוד אלא שגורם גלות לו ולבניו שנאמר הנני נותשם מעל אדמתם ואת בית יהודה אתוש מתוכם.

בסוגיה שלפנינו מובא פסוק מירמיה יב:יד:

כה אמר ה' על כל שכני הרעים, הנגעים בנחלה אשר הנחלתי את עמי את ישראל. הנני נותשם מעל אדמתם, ואת בית יהודה אתוש מתוכם.

חציו הראשון של הפסוק עוסק בשכנים רעים והוא נדרש ברישא של הסוגיה. חציו השני של הפסוק 'הנני נותשם' עוסק בגלות והוא נדרש בסיפא.

בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר: 'הנני נותשם מעל אדמתם נמחק'. כפי שראינו, נכפל הפסוק 'הנני נותשם' פעמיים בדפוס ונציה. בח"ש לא פורש איזה מהם מוחק רש"ל. אבל מובן מאליו כי הוא מוחק את 'הנני נותשם' הראשון, מפני שאינו קשור לדרשה של הרישא ובוודאי הועתק אגב גררא על-ידי הסופר²⁰. מדפיסי הש"ס הבינו כראוי את הגהת רש"ל, ובהתאם לה מחקו

20 כיוצא בזה מוחק רש"ל את הפסוק 'התשכח אשה עולה' בדף לב ע"ב, מפני שהוא נדרש בהמשך הסוגיה. הגהת רש"ל דומה נמצאת בסוטה ה ע"א: 'כל אדם שיש בו גסות הרוח לסוף מתמעט, שנאמר: 'רוממו מעט ואיננו'. ושם תאמר ישנו בעולם, ת"ל ואיננו'. רש"ל מוחק 'ואיננו' הראשון, מפני שהוא נדרש בהמשך.

'הגני נותשם' וכו' ברישא. רבי נחמן נתן קורנל השתמש במהדורה מאוחרת של התלמוד, ולכן לא הבין את הגהת רש"ל. הוא סובר כי רש"ל מוחק את הפסוק 'הגני נותשם' בסיפא! הגהה זו נראית לו תמוהה, והוא מציע לתקנה:

תיבות 'ואת בית יהודה אתוש מתוכם', לא גרסינן בכתב יד, וזה כוונת רש"ל שכתב: 'הגני נותשם מעל אדמתם נמחק', ורצה לומר, סיפא דקרא הנזכר 'ואת בית יהודה אתוש מתוכם'.

לדעת בית נתן נפלה טעות בח"ש והעיקר חסר מן הספר. לדבריו, כוונת רש"ל למחוק את סופו של הפסוק 'ואת בית יהודה אתוש מתוכם', החסר גם בכתב-יד אוקספורד 366. הכוונה הזרה שמייחס קורנל לרש"ל נובעת מחוסר הכרת דפוס ונציה, שהוגה על-ידי רש"ל. דוגמה אחרונה לטעות מסוג זה נביא מהגהות רש"ש למסכת בבא בתרא. בדף סב ע"א מצויה הגהת רש"ל ברשב"ם, וזה לשונה:

בד"ה מצר ראובן כו'. ולשמעון שכנו שתי שדות, אחת בצפון ואחת בדרום, כל זה נמחק.

משפט זה נמצא ברשב"ם בכל הדפוסים ולא מובן מדוע מוחקו רש"ל. הגהת רש"ל מתבארת רק לאור דפוס ונציה הראשון (רפ"א), שבו נדפס בטעות המשפט: 'ולשמעון' וכו' פעמיים רצופות. רש"ל בהגהתו מוחק את הכפילות המיותרת וברור שהגיה מהדורה זו. מדפיסי הש"ס בדפוסים המאוחרים לא הבינו את כוונת רש"ל. הם הקיפו ברשב"ם משפט זה בסוגריים וכתבו בגיליון: 'רש"ל מחק זה'. סימון המדפיסים הכשיל את רש"ש, שכתב את הדברים הבאים:

בגליון מחק זה בשם רש"ל, ולפנינו לא נמצא בו, וגם אינו מהצורך למחוק.

מביקורת רש"ש על הגהת רש"ל אנו למדים שני דברים:

א. רש"ש למד על הגהת רש"ל מדפוס הש"ס, והוא מציין שלא מצא הגהה זו בספר ח"ש. הגהה זו נמצאת רק בדפוס ראשון של ח"ש וחסרה במהדורות הבאות המקוצרות של ח"ש, כיוון שתוקנה בדפוס התלמוד. מכאן למדנו שלפני רש"ש היה ח"ש קצר בלבד ולא ראה את ח"ש שלם. ספק אם ידע על קיומו.

ב. תמיהת רש"ש על הגהת רש"ל נובעת מחוסר מודעות לדפוס ונציה הראשון, שבו נכפל בטעות המשפט 'ולשמעון' ברשב"ם, ועליו נסבה הגהת רש"ל.

הנה כי כן, מצאנו בחידושי המהרש"א, באלפי יהודה, בהגהות הרש"ש ובבית נתן טעות משותפת בהבנת רש"ל. בארבעת המקרים מדובר במשפט זהה בדפוס ונציה, החוזר פעמיים בעמוד אחד. רש"ל מוחק אחד מהם ועל-פיו מחקוהו מדפיסי התלמוד. לפני האחרונים היתה מהדורה מתוקנת של התלמוד, ולכן לא הבינו את כוונת רש"ל. במקומה הם מייחסים לרש"ל את מחיקת המשפט השני, במקום הלא נכון, ומשיגים עליו. ואילו ראו האחרונים את דפוס ונציה היו מבינים בנקל את כוונת רש"ל.

נביא כעת דוגמה לסוג אחר של טעות בהבנת רש"ל, שנוצרה אף היא מפאת חוסר מודעות לזיקה שבין התלמוד בדפוס ונציה להגהות רש"ל. בבבא מציעא יח ע"ב נוסח דפוס ונציה:

'עבד רב עובדא בי כיתנא דפומבדיתא כשמעתיה'.

בספר ח"ש מועתק המשפט הנ"ל כלשונו, פרט לשינוי אחד: רש"ל מגיה 'רבה' במקום 'רב'.

שבדפוס ונציה. בדפוסים המאוחרים תיקנו את השם ל'רבה', על-פי הגהת רש"ל. נוסף על כך, המדפיסים הוסיפו למשפט את המלים 'בההוא גיטא דאשתכח' אחרי המלה 'עובדא'. הוספה זו נעשתה על-פי הסוגיה המקבילה בגטין כז ע"א. והנה רש"ש, בהגותו ל"ב"מ, מצא כי בח"ש מופיע המשפט 'עבד רבה' וכו' בלי המלים 'בההוא גיטא דאשתכח', ולכן סבר כי רש"ל התכוון בהגותו למחוק מלים אלה. וזה לשון רש"ש:

עבד רבה עובדא (בההוא גיטא דאשתכח) כו'. רש"ל מחק אלו תבות המסוככות, וצריכא טעמא. ואולי מפני שהפוסקים פסקו כר"ז, וכלישנא דפליג ארבה, ויקשה... אבל אי לא גרסינן 'בההוא גיטא', יש לומר דמעשה הוה בשטרי דממונא...

רש"ש מפרש ומנמק באריכות הגהת רש"ל שלא היתה ולא נבראה! אילו ראה רש"ש את דפוס ונציה, היה מבחין כי המלים 'בההוא גיטא דאשתכח' לא היו כלל לפני רש"ל, וממילא לא יכול היה רש"ל למחקם. יצוין כי מדפיסי הש"ס בפפד"מ (ת"פ) נכשלו באותה טעות. הם הקיפו בסוגרים את המלים (בההוא גיטא דאשתכח) וכתבו בגיליון: 'רש"ל מחק זה'. ואולי טעות מדפיסי הש"ס היא שהכשילה את רש"ש. עד היום מיוחסת לרש"ל הגהה מדומה זו בדפוסים שלנו.

ייחוס הגהות מדומות לרש"ל

מתקלות אצל האחרונים נעבור לתקלות בנות זמננו. בספרי דקדוקי סופרים השלם היוצאים לאור בירושלים התעלמו העורכים מן האמור בהקדמת ח"ש על-אודות טופס רש"ל, וכתוצאה מכך נכשלו באי הבנת הגהות רש"ל לסוגיות רבות. על-ידי פרשנות מוטעת להגהות רש"ל נוצרו בדק"ס השלם הגהות מדומות, שיוחסו לרש"ל בטעות. במסכת כתובות (תשל"ב-תשל"ז) לבדה יוחסו לרש"ל עשרות הגהות מדומות²¹, שאין להן כל שחר. תופעה זו קיימת גם בדק"ס השלם לסוטה (תשל"ז-תשל"ט) ויבמות (תשמ"ג-תשמ"ו). להלן נסתפק בשתי דוגמאות כאלה מכל מסכת, ופתרון הנכון בצידן.

1. כתובות כד ע"ב, דק"ס השלם, ח"א, עמ' קסח שו' 16. רש"ל אינו מגיה את הנוסח: 'אפילו' בכת"י מינכן וארבעת כת"י וטיקן, כפי שנרמז בהערה 15. כוונת רש"ל בהגהתו להוסיף למשפט את המלים 'לא שנא', החסרות בדפוס ונציה.
2. כתובות מד ע"א, דק"ס השלם, ח"א, עמ' שכד שו' 10. רש"ל אינו מגיה את המלה: 'ודאי' בכתב-יד וטיקן, לניגוד וקטע גניזה, כפי שנאמר שם בהערה 31. כוונת רש"ל בהגהתו להוסיף למשפט את המלה 'אלא', החסרה בדפוס ונציה.
3. יבמות ח ע"א, דק"ס השלם, ח"א, עמ' סה שו' 17. רש"ל אינו מחליף את המלה 'תניא' במלה 'קתני', כפי שנאמר בהערה 52. הגהת רש"ל מכוונת למשפט השני באותה שורה: 'הא קתני אין לי'. רש"ל מוסיף את וא"ו החיבור למלה 'והא', החסרה בדפוס ונציה. דוגמה זו ממחישה את הזהירות ושיקול הדעת הדרושים לפענוח הגהת רש"ל. מדפיסי הש"ס הבינו כראוי את הגהת רש"ל, ועל-פיה תיקנו בדפוסים שלנו.
4. יבמות יד ע"א, דק"ס השלם, ח"א, עמ' קלז שו' 2. הנוסח 'דרב' בדפוסים שלנו אינו על-פי רש"ל, כפי שנאמר בהערה 6. בח"ש נמצא הנוסח: 'רב' בלי דל"ת. כוונת רש"ל להוסיף את המלים: 'דרב ושמואל' בתחילת המשפט ותו לא.

21 כל ההגהות המיוחסות לרש"ל בדק"ס השלם, שהובאו לעיל בהערות 9, 10, 11, הן מדומות ובלתי-נכונות.

5. סוטה כא ע"א, דק"ס השלם, ח"א, עמ' ש שו' 36. רש"ל אינו מתקן את הנוסח 'וניפלו' הנמצא בכת"י וטיקן ובהגדות התלמוד כת"י פארמא, כפי שנאמר בהערה 184. כוונת רש"ל בהגהתו לגרוס: 'תא נערו' במקום הנוסח 'ליערו', בדפוס ונציה.
 6. סוטה כג ע"ב, דק"ס השלם, ח"ב, עמ' א שו' 2. רש"ל אינו מוסיף למשנה את המלה 'אשה', כפי שנאמר בהערה 7. בהגהה זו מוסיף רש"ל יו"ד לפסוק 'תחת אישה', שנדפס בכתיב חסר בדפוס ונציה.
- תקלות כאלה תימנענה בעתיד אם יוקפד על השוואת הגהות רש"ל עם התלמוד בדפוס ונציה²².

שחזור מהדורת רש"ל מסברה

כאן המקום להעיר כי היו אחרונים ששיחזרו מדעתם את נוסח התלמוד שהגיה רש"ל, למרות שלא ראו בעיניהם את דפוס ונציה. לעיל הזכרנו את בעל פני יהושע, אשר הבין נכונה הגהת רש"ל שטעה בה מהרש"א. כעת נרחיב על כך את הדיבור. בפסחים כג ע"א, נמצאת הסוגיה הבאה:

לימא כתנאי, יעשה לכל מלאכה, מה תלמוד לומר לכל מלאכה, רבי יוסי הגלילי אומר שיכול למלאכת גבוה יהא מותר, למלאכת הדייט יהא אסור, תלמוד לומר לכל מלאכה [דברי רבי יוסי הגלילי] רבי עקיבא אומר...

רש"ל בהגהתו מוחק את המשפט המודגש, הנמצא בד"ו בתחילת הפיסקה, והוא מוסיף במקומו את המוסגר בסוגריים מרובעים בסוף הפיסקה. זוהי הגהה סגנונית, שנעשתה על-פי 'ספרים אחרים'. כפי שכתבנו לעיל, מהרש"א לא הבין את הגהת רש"ל, מפני שהיה לפניו דפוס מתוקן של התלמוד, ולכן ייחס לרש"ל את הכוונה למחוק את המשפט 'ריה"ג אומר' בסוגיה קודמת, 'תמה על עצמך', הנמצאת באותו עמוד. בעל פני יהושע דוחה את השגת מהרש"א על רש"ל במלים אלה:

וכתב עוד (מהרש"א), דמהרש"ל מחק 'דברי ריה"ג' מברייא דבסמוך, והשיג על מהרש"ל בזה. ואחר המחילה מכבוד תורתו דמהרש"א ז"ל, אגב שיטפא כתב כן בכוונת מהרש"ל... אלא מה שמחק מהרש"ל ז"ל 'ר"י הגלילי אומר', נראה דבספרי הקדמונים שלפניו, היה כתוב ברישא דברייא 'ר"י הגלילי אומר יעשה לכל מלאכה מה ת"ל', ומחק מהרש"ל כיון דגרסינן בסיפא דמילתא 'דברי רבי יוסי הגלילי', וזה ברור.

השחזור שמציע בעל פני יהושע לספרים הקדמונים איננו מדויק, אבל קרוב מאוד לדפוס ונציה. המלים 'ריה"ג אומר' אינן נמצאות בד"ו לפני 'יעשה לכל מלאכה', אלא לפני 'שיכול'. אבל בעיקרה נכונה השערת בעל פני יהושע, מפני שהוא הבין כי בטופס רש"ל היו המלים 'ריה"ג אומר' בתחילת הפיסקה.

את המחצית השנייה של הגהת רש"ל לא ידע בעל פני יהושע, ולא באשמתו. הוא סבר כי הגהת רש"ל נועדה למחוק כפילות מיותרת של אזכור ריה"ג, בתחילת הפיסקה ובסופה. הוא

22 מן הראוי להוסיף כי יש מקומות בדק"ס השלם שבהם נתפרשו הגהות רש"ל נכונה, אלא שההגהות מוסכות על כתבי-יד של התלמוד במקום שיצוינו ליד דפוס ונציה. ראה, למשל: כתובות, ח"א, עמ' פד הערה 6; שם, הערה 12; עמ' רצח הערה 50; עמ' קצו, הערה 77; עמ' שפ הערה 27; ח"ב, עמ' קעט הערה 27; ועוד. כיו"ב דק"ס השלם ליבמות, ח"ב, עמ' תכב הערה 110.

מהדורות התלמוד שהגיה מהרש"ל

לא ידע כי רש"ל העביר מלים אלה לסוף הפסקה, מכיוון שחלק זה של ההגהה מצוי רק בדפוס ראשון של ח"ש, והוא נשמט בח"ש קצר. מכל מקום, בעל פני יהושע קלע למטרה בהשערותו. מפני שירד לסוף דעתו של רש"ל.

כיוצא בו שיחזור בעל ערוך לנו מדעתו את נוסח התלמוד שהגיה רש"ל, למרות שלא ראה את דפוס ונציה. בסוכה לה ע"א נמצא ברש"י, ד"ה 'הרי מסיקה לזו תחת תבשילו', הפירוש הבא, בדפוס ונציה:

כדאמרין ביבמות, תתן לו ולא לאורו, מכלל דבת אורו הוא.

בהגהת רש"ל ברש"י נאמר:

נ"ב: זה לא היה ולא נברא, אלא במסכת שבת פרק במה מדליקין, חד מאן דאמר יליף התם מלך — שלך תהא להסיקה, וחד יליף מדכתיב גבי תרומה, תתן לו — ולא אורו. פירוש, שאין תורמין מן הטמא על הטהור, שאז לא תתן לכהן שום דבר, אלא לאורו שיכול להסיקה כו'. מכלל דבת אורו הוא, כך פירש רש"י.

מי שמשווה את הגהת רש"ל עם פירוש רש"י בדפוס ונציה מבין כי רש"ל תוקף את המלה 'ביבמות' ברש"י, שהיא מוטעית, כי הסוגיה נמצאת במסכת שבת. ואמנם דפוסי התלמוד תיקנו ברש"י 'בשבת' במקום 'ביבמות', על-פי הגהת רש"ל. לפני בעל ערוך לנו היה דפוס מתוקן של התלמוד, ובו הוחלפה ברש"י המלה 'ביבמות', ולכן התקשה בהבנת רש"ל:

במהרש"ל כתב על זה, לא היה ולא נברא. וזה תמוה, דהא ודאי מזה מוכח, דתרומה טמאה בת שריפה היא, וכמו דסיים הוא בעצמו. ונראה לי, דגרסתו היה כדאמרין ביבמות, כמו שגרס גם כן ה'כפות תמרים', ועל זה כתב שאינו ביבמות, רק בשבת.

בהיעדר המלה 'ביבמות' ברש"י, קשה להבין על מה אומר רש"ל: 'זה לא היה ולא נברא', אף-על-פי כן שיער בעל ערוך לנו לנכון כי לפני רש"ל היה נוסח רש"י 'ביבמות'. נוסח זה מצא ר"י אטלינגר בספר *כפות תמרים* לר' משה נ' חביב. כך כיוון בעל ערוך לנו לאמת, אף שלא ראה את דפוס ונציה.

יחס הגהות רש"ל לדפוס ונציה השני (רפ"ו-רצ"א)

מחקרנו העלה, כפי שכתבנו בפרק הקודם, כי ברוב המסכתות מגיה רש"ל את דפוס בומברג השני רפ"ו-רצ"א²³. קביעה זו מבוססת על מאות סוגיות שבהן ישנם שינויים בין שתי המהדורות. בסוגיות אלה הולמות הגהות רש"ל אך ורק את דפוס ונציה השני והן חסרות משמעות ביחס לכל מהדורה אחרת של התלמוד.

חוסר מודעות לעובדה זו הכשילה רבים. גם אלה שעמדו על הזיקה שבין הגהות רש"ל

23 בקטלוגים ובספרות הביבליוגרפית רגילים לרשום את שנת רצ"ט כתאריך סיום הדפסת המהדורה השנייה בדפוס בומברג. ראה, למשל, לאחרונה גנזי ישראל, ירושלים תשמ"ה, עמ' 42 מס' 143. רישום זה בטעות יסודו. במאמר על הדפסת התלמוד, ירושלים תשי"ב (עמ' מד הערה 1), כותב רבינוביץ: 'ונראה שיש לקצוב זמן השלמת התלמוד השני בשנת רצ"א'. בהמשך דבריו מעיר רבינוביץ כי ששת המסכתות שנדפסו אצל בומברג בשנות רצ"ח-רצ"ט נושאות שערם מזויפים, ולמעשה נדפסו לפני-כן. בשנות רפ"ו-רצ"א. על-פי דבריו האריכו הביבליוגרפים את משך הדפסת המהדורה השנייה עד שנת רצ"ט, אף-על-פי שרבינוביץ התכוון להיפוכו של דבר ורצה להקדים את המאוחרים.

לדפוס ונציה לא הבחינו בין המהדורות. כתוצאה מכך יצאה מכשלה תחת ידם כפי שנראה בדוגמאות הבאות.

מדפיסי הש"ס

מדפיסי הש"ס, למשל, נהגו להשוות את הגהות רש"ל עם דפוס בומברג הראשון (ר"פ-רפ"ג) ובהתאם לכך תיקנו את נוסח הדפוסים שלנו. מגמתם עלתה בידם כל זמן שהגהות רש"ל נוגעות לנוסח משותף המופיע גם בדפוס ראשון. אבל כאשר נוגעות ההגהות לדפוס שני בלבד טעו המדפיסים בהבנת הגהות רש"ל וכתוצאה מכך שיבשו את נוסח התלמוד בדפוסים שלנו. במסכת מכות ג ע"א נמצא ברש"י ד"ה רב נתן הנוסח הבא, בדפוס ראשון ר"פ:

רב נתן אמר באשה. זכות ספיקה אומדין ואותו לא ישלמו וכל השאר ישלמו. וחומר גדול הוא אצלן.

בהגהת רש"ל ברש"י נאמר: 'ברש"י דיבור המתחיל רב נתן כו' נמחק וכל השאר ישלמו'. על-פי הגהה זו הקיפו מדפיסי הש"ס בסוגריים את המלים (וכל השאר ישלמו) ורשמו בגיליון: 'רש"ל מוחק זה'. צורה זו נשארה בכל הדפוסים עד עצם היום הזה. מחיקת רש"ל תמוהה ביותר מפני שמלים אלה מהוות את תמצית פירוש רש"י לדברי רב נתן ובלעדיהן העיקר חסר מן הספר. ועיין בהגהות ר' שמחה מדעסויה לש"ס, שדחה את הגהת רש"ל וכתב שאין למחוק ברש"י מלים אלה. ובספרנתן פדיו על מסכת מכות הוסיף, כי מלים אלה מופיעות ברש"י כת"י וגם ברש"י על הרי"ף. הגהת רש"ל שלפנינו נפתרת רק לאור מהדורת בומברג השניה למסכת מכות (ר"צ) שבה נכפלו ברש"י המלים 'וכל השאר ישלמו' פעמיים רצופות. רש"ל בהגהתו מוחק את הכפילות המיותרת ומובן כי הגהתו נסבה על השיבוש שנפל במהדורה זו בלבד.

דקדוקי סופרים ודקדוקי סופרים השלם

בדק"ס השלם ליבמות חל שיפור בהבנת הגהות רש"ל לעומת כרכי דק"ס השלם הקודמים, לכתובות וסוטה. בכרך זה ניכרת לראשונה מודעות לטופס רש"ל, אף כי לא לטופס הנכון. באחת ההערות נאמר: 'יודוע דמהרש"ל הגיה את דפוס ונציה'²⁴. העורכים אינם מציינים את מקור הידיעה, והכוונה היא לדפוס ונציה הראשון. הנחה זו משמשת נקודת מוצא בכל המסכת ועל פיה מפרשים את הגהות רש"ל²⁵. שיטה זו יפה כל זמן שנוסח התלמוד זהה בכל המהדורות בדפוס בומברג. בהגיע תור ההגהות הנוגעות לדפוס שני בלבד ישנה התעלמות²⁶ או מבוכה בדק"ס השלם, כפי שנראה בדוגמאות הבאות.

ביבמות ח ע"א נמצא בד"ו הראשון (רפ"ב) הנוסח הבא: 'והא תרי קראי קנסיב לה, מאי לאו וכו'.

בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר: 'קראי קנסיב לה מאי לאו כו' כצ"ל'.

עינינו הרואות כי נוסח רש"ל זהה לדפוס ראשון, מלה במלה. על כך מעירים בדק"ס השלם:

24 ח"א, עמ' סה הערה 59.

25 מלבד הדוגמאות המובאות להלן נזכר טופס רש"ל בדק"ס השלם ליבמות במקומות הבאים: ח"א, עמ' קלז הערה 6; ח"ב, עמ' שעח הערה 47; ח"ב עמ' שג הערה *7.

26 בשני חלקי דק"ס השלם ליבמות, המגיע עד סוף פרק שיש, ישנה התעלמות משלושים ואחת הגהות רש"ל הנוגעות לד"ו השני, ואותן רשמנו בדיון על המסכת שיפורסם במקום אחר.

בדפוסים חדשים: 'ליה', ושמה תיקנו על פי מהרש"ל, שהרי זה לשונו... וזה ממש כמו דפוס ונציה. וידוע דמהרש"ל הגיה את דפוס ונציה. ושיערו שכונתו להגיה, בדמקום: 'לה', צריך להיות: 'לי'. ואמנם לא נראה, דזה נגד כל כתיבי היד ודפוסים ישנים. וצריך עיון בכונת מהרש"ל²⁷.

התלבטות בכונת רש"ל הביאה את עורכי דק"ס השלם להצעת תיקון תמוה בהגהת רש"ל. מלבד היותו מנוגד לכל המקורות, הנוסח 'לי' הוא מוזר ובלתי מתקבל על הדעת. פתרון להגהת רש"ל שלפנינו מצוי בד"ו השני רפ"ח, שם נוסח הסוגיה: 'תרי קראי קנסיב לא. מאי לאו וכו'.

במהדורה זו נפלה טעות במלה: 'לה', והיא נדפסה באל"ף (טעות זו נמצאת גם בכ"מ). מובן כי מגמת רש"ל בהגהתו לתקן שיבוש זה ולהחליפו בה"א. מעתה אין צורך לתקן את הגהת רש"ל כפי שהוצע בדק"ס השלם.

כיוצא בזה מתלבטים עורכי דק"ס השלם בפיענוח הגהת רש"ל לרש"י בדף כג ע"ב. בדפוס ראשון רפ"ב נוסח רש"י:

ואינו יודע — משמע השתא אינו יודע, אין ידוע — משמע לא נודע הדבר מעולם.

בהגהת רש"ל ברש"י נאמר:

'ואינו יודע צ"ל ואינו יודע, ואח"כ 'אין יודע' — אין ידוע. כצ"ל.

גם כאן אנו רואים כי נוסח רש"ל זהה לדפוס ראשון, מלה במלה. בדק"ס השלם מובעת על כך תמיהה וזה לשונה:

וצריך ברור על כוונתו, שהרי בדפוס ונציה אין שינוי ממה שהגיה²⁸.

פתרון להגהה זו טמון בדפוס ונציה השני, שבו נוסח רש"י:

ואינו יודע — משמע השתא אין יודע, אין ידוע — משמע לא נודע הדבר לעולם.

במהדורה זו הוחלפו ברש"י הדיבורים המתחילים: 'יודע-ידוע', וכעת הגהת רש"ל ברורה ומוכנת היטב. מלבד תוכנה, ניכרת התאמת הגהת רש"ל למהדורה השנייה, על-פי ניסוחה. עורכי ח"ש מצטטים את הנוסח הפגום שאותו מחליף רש"ל, וממנו ניכר בעליל דפוס ונציה השני.

יש לציין כי דפוס ונציה השני אינו נכלל במדור שינויי הנוסחאות של דק"ס השלם, וכאן הראינו את חשיבותו הרבה. אין להסתפק בהבאת ד"ו הראשון, כיוון שנוסח התלמוד המשיך להתפתח אחרי כן בכל המהדורות עד לדפוס וילנא שבידינו. רצוי ללכת בעקבות רבינוביץ שהקפיד להביא בדק"ס את נוסח כל המהדורות בגלל חשיבותן לתולדות השתלשלות הנוסח וגלגוליו בדפוסים:

כי על ידי זה רואים אנו איך נתחלפו הגרסאות ונשתנו הנוסחאות מדפוס לדפוס, ונתרבו הטעויות ונתרבו התיקונים, בדפוסים האחרונים המצויים בידינו²⁹.

27 ח"א, עמ' סה הערה 59.

28 ח"א, עמ' רסז הערה 63.

29 הקדמת דק"ס לברכות, עמ' 41. וראה גם הקדמת דק"ס לבבא בתרא, ד"ה 'והנה'.

רנ"ן רבינוביץ היה היחיד שגילה עירנות למהדורת התלמוד שהגיה רש"ל ואף זיהה אותה נכונה למסכתות אחדות כמו שנפרט להלן בפרק מיוחד. אין צריך לומר כי רבינוביץ הבחין לצורך זה בין מהדורות התלמוד בדפוס בומברג. אף-על-פי כן נכשל גם הוא בנקודה זו בדק"ס למסכת מכות.

בדף ב ע"ב נמצא בדפוס ראשון (ר"פ) נוסח זה: 'נאמר השתה למטה ונאמר השתה למעלה'.

בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר: 'נאמר השתה למטה ונאמר השתה למעלה'.
נוסח רש"ל זהה לחלוטין לדפוס ראשון ועל כך מעיר דק"ס:

והנה כן הוא באמת גם בדפוס ונציה שהיה לפני המהרש"ל. ועל כן נראה פשוט שטעות הדפוס הוא (=בח"ש) וצריך להיות: 'נאמר השתה למעלה ונאמר השתה למטה' וכמו שהוא ברש"י ובריטב"א וכן הוא בילקוט³⁰.

רנ"ר סבור כי נפלה טעות בהגהת רש"ל שלפנינו וצריך להפכה על-ידי הקדמת 'למעלה' ברישא והעברת 'למטה' לסיפא, כמו שהוא בראשונים. הצעת התיקון של רבינוביץ נובעת משוויון נוסח בין הגהת רש"ל לדפוס ראשון ר"פ. אבל בדפוס שני ר"צ נמצא בסוגיה נוסח שונה במקצת: 'נאמר השתה למטה ונאמר השתה למעלה'. במהדורה זו נדפסה פעמיים המלה 'השתה' באל"ף, וברור כי מגמת רש"ל להחליפו בה"א. מעתה אין צורך להגיה את הגהת רש"ל כפי ש'נראה פשוט' לדק"ס והיא בעינה עומדת.

מלות קישור בח"ש

ספר חכמת שלמה לא חובר כיצירה ספרותית. רש"ל רשם את הגהותיו על גבי הטופס שלו, ורק אחרי פטירתו הן הועתקו ונערכו לספר. במהלך הכנתן לדפוס הוסיפו העורכים להגהות מלות קישור מן הטקסט התלמודי הסמוך, כדי שיובנו מתוך הקשרן. בהקדמה לדפוס ראשון של ח"ש (קראקא שמ"א) תיאר המגיה ר' שמואל פיהם את שיטת העריכה:

עוד אודיע לך אתה המעיין סדר ההג"ה כדי שלא תטעה. כי תמיד לקחו המגיהים י"ץ תיבה א' או ב' קודם הטעות ותיבה אחת או שתיים לאחריה, ותקנו הטעות ואחר כך כתבו: כצ"ל. ואודיע לך אחת וממנו תוכל לידע האחרים כמו זה. בתחילת מסכת בבא קמא דף ו' עמוד א' תוספות בדיבור המתחיל לאתויי בור כו' נמצא טעות, שכתוב שם כך: 'אע"ג דלא הוי דומיא דדברים דבשלא בכונה כו'. והנה מלת דברים הוא טעות המדפיסים הראשונים וצריך להיות כך: 'דאדם' במקום 'דדברים'. והמגיהים אחזו דרך קצרה כדי שלא תרב המשא, ולקחו תיבה אחת או שתיים לפני הטעות ומלת הטעות עצמו בינתים מתוקן, ותיבה א' או ב' לאחר הטעות, וכתבו כאן בזה האופן: 'הוי דומיא דאדם דבשלא כו' כצ"ל. ומלת כצ"ל אינו סובב אלא על המלות שתפסו המגיהים בו אותו ענין. לא לגרוע התיבות שלפניו או לאחריו אע"פ שנראה כאילו הוא היפך המכוון. וזהו הסדר בכל מקום בגמרא רש"י ותוספות.

במלות הקישור נפלו לעתים טעויות על ידי אשגרות לשון של המעתיקים והמדפיסים, והן מסלפות את הגהות רש"ל. רק בעזרת זיהוי מהדורת רש"ל יכולים אנו לאתר את הקטע המוגה

ולנפות ממנו את מלות הקישור שנספחו אליו בתהליך העריכה. והרי דוגמה אחת: במכות ט ע"ב נוסח דפוס ראשון ר"פ:

אמר אביי בגלעד שכיחי רוצחים דכתיב גלעד קרית פועלי און עקובה מרם. מאי עקובה מרם וכו'.

בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר: 'בגלעד דשכיחי רוצחים דכתיב כו' כצ"ל'. השוואת הגהת רש"ל עם נוסח הדפוס מלמדת כי רש"ל מוסיף את האות דל"ת בתחילת המלה 'דשכיחי'. לכאורה הולמת הגהתו את דפוס ראשון ר"פ מפני שנמצא בו הנוסח 'שכיחי' בלי דל"ת. ברם הוספה זו מעוררת תמיהה מפני שהיא פוגעת בסגנון והיא בבחינת כל המוסיף גורע. הגהת רש"ל שלפנינו מתבארת רק על-פי דפוס שני ר"צ. במהדורה זו נשמטו המלים 'שכיחי רוצחים' ורש"ל בהגהתו משיבן למקומן. לאור זה מובן כי האות דל"ת אינה מעיקר הגהת רש"ל כפי שנראה בתחילה, אלא נוספה על-ידי המעתיקים אגב ההמשך 'דכתיב'. טעויות מסוג זה גרמו לשיבוש דפוסי התלמוד שלנו. מדפיסי הש"ס סברו שכל הכתוב בח"ש הוא מדברי רש"ל ועל-פי זה 'תיקנו' את נוסח הדפוסים. והרי דוגמה מברכות כט ע"ב. בדפוס ראשון ר"פ נוסח הסוגיה:

מאי קבע? א"ר יעקב בר אידי א"ר אושעיא כל שתפילתו דומה עליו כמשוי. ורבנן אמרי: כל שאינו אומרה בלשון תחנונים. רבה ורב יוסף דאמרי תרווייהו: כל שאינו יכול לחדש בה דבר.

בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר: 'כל מי שאינו אומרה בלשון תחנונים כו' כצ"ל'. במבט ראשון נראה כי רש"ל מוסיף את המלה 'מי' לאותו משפט. כך הבינו את הגהת רש"ל מדפיסי הש"ס ועל פיה הוסיפו למשפט את המלה 'מי' בדפוסים שלנו. במבט שני מתברר, כי הוספת המלה 'מי' מיותרת ואינה במקומה. במשפט זה אין מקום להוספת כינוי סתמי, מפני שהסוגיה עוסקת בתפילה ולא במתפלל. כמו-כן לא מובן מדוע רש"ל אינו מוסיף את המלה 'מי' למשפטים הסמוכים הפותחים אף הם בלשון: 'כל ש...'. פתרון להגהת רש"ל מצוי בדפוס שני רפ"ט. במהדורה זו נכפלה בטעות המלה 'בלשון' פעמיים. מסתבר כי רש"ל בהגהתו אינו מוסיף מלה אלא מוחק מלה מיותרת. הנוסח 'מי' אינו מהגהת רש"ל אלא ממלות הקישור שהוסיפו העורכים להגהה.

חוסר מודעות למלות קישור בח"ש הכשיל את מדפיסי הש"ס גם במקומות בהם הגהות רש"ל נוגעות לנוסח משותף המופיע בכל המהדורות בדפוס בומברג. בעירובין פג ע"א נמצא בדפוס ונציה הנוסח 'רבי נתן ורבי דוסא אמרו כביצה שאמרו כמזה ובקליפתה'. בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר 'אמרו ביצה שאמרו כמזה ובקליפתה כו' כצ"ל'. מהשוואת שתי הנוסחאות נראה כי רש"ל מסיר את כ"ף הדמיון מהמלה כביצה לשם שיפור הסגנון וכן הוא בברכות לט ע"א 'זית שאמרו לא קטן ולא גדול'. תיקון זה נעלם מעיני מדפיסי הש"ס שחשבו כי הגהת רש"ל מתמקדת במלה האחרונה ובקליפתה. הם דימו כי רש"ל החליף את האות ב"ת בכ"ף ועל פי זה תיקנו ובקליפתה בדפוסים שלנו. תיקון זה אינו אלא שיבוש מפני שהנוסח ובקליפתה בבי"ת הוא הנכון לנוכח ההמשך בלא קליפתה וכן הוא ביומא עט ע"ב 'עצם כשעורה בקליפתה או בלא קליפתה'. וכבר תמה על הגהה זו דק"ס בהערה ל:

כמוה וכקליפתה בדפוס ונציה רפ"ח ובקליפתה והגיה המהרש"ל בדפוס ראשון כלפנינו ואינו מן הצורך.

גם רנ"ר שגילה מודעות רבה למהדורת רש"ל לא הבחין כי הנוסח וכקליפתה בח"ש אינו מדברי רש"ל אלא ממלות קישור שהוסיפו העורכים להגהה. במהלך ההעתקה או הדפסת ח"ש נתחלפו האותיות כ"ף ובי"ת במלה זו וגרמו להטעיית מדפיסי הש"ס שהניחו את העיקר ותפסו את הטפל.

לסיכום: לשם שיחזור הגהת רש"ל המקורית חייבים אנו להשוות את נוסח ח"ש עם מהדורת רש"ל באותה מסכת. רק בדרך זו ניתן להבחין בין המלה המוגהת לבין מלות הקישור שנספחו אליה בתהליך העריכה.

מניעת פרשנות מוטעית וקביעת תדמית נכונה להגהות רש"ל זיהוי מהדורת רש"ל הכרחי לפרשנות נכונה של כל הגהותיו גם במקומות בהם לא נראה קושי מיוחד בהבנתן. בסוגיות רבות ניתן להבין לכאורה את הגהות רש"ל על פי דפוס ונציה הראשון. ברם העיון בדפוס שני מגלה כי כוונת רש"ל שונה לחלוטין מזו הנראית בתחילה. להלן דוגמאות אחדות ממסכת עירובין.

בדף ג ע"א נוסח דפוס ראשון רפ"ב: 'רב אדא בר מתנה מתני איפכא'. בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר 'להא שמעתא דרבה איפכא כו'. מהשוואת שתי הנוסחאות עולה כי רש"ל מוסיף לסוגיה את המלים 'להא שמעתא דרבה' החסרות בדפוס ראשון. אבל בדפוס שני רפ"ח מופיע בסוגיה הנוסח 'רב אדא בר מתנה מתני לה להא שמעתא דרב איפכא'. לאור זאת מובן כי רש"ל אינו מוסיף לסוגיה שלוש מלים אלא אחת בלבד ומגמתו לגרוס רבה במקום רב.

בדף ז ע"א נוסח דפוס ראשון: 'ואמר שמואל וכן לענין טריפה'. בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר 'ואמר רב יהודה אמר שמואל כו' כן צריך להיות'. מהשוואת שתי הנוסחאות עולה כי רש"ל מוסיף לסוגיה את המלים 'ואמר רב יהודה' החסרות בדפוס ראשון. אבל במהדורת רפ"ח מופיע הנוסח 'ואמר רב יהודה אמר שמואל'. לאור זאת מובן כי רש"ל אינו מוסיף למשפט שלוש מלים אלא וא"ו החיבור למלה 'ואמר'.

בדף יט ע"א נוסח דפוס ראשון: 'מהו דתימא קשורות כעין קשורות קא משמע לן'. בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר 'אבל לא ממש קא משמע לן'. מהשוואת שתי הנוסחאות עולה כי רש"ל מוסיף לסוגיה את המלים 'אבל לא ממש' החסרות בדפוס ראשון. אבל בדפוס שני רפ"ח מופיע הנוסח 'מהו דתימא קשורות כעין קשורות אבל ממש קמ"ל'. לאור זאת מובן כי רש"ל לא הוסיף קטע שלם לסוגיה אלא את המלה 'לא' שנשמטה במהדורת רפ"ח.

ולא הוספת מלים בלבד. לפעמים ניתן ליחס בטעות לרש"ל השמטת מלים מן הסוגיה, כמו בדוגמה הבאה:

בדף ה ע"א נוסח דפוס ראשון: 'דכו"ע קסברי מותר להשתמש תחת הקורה ובהא קא מיפלגי'. בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר 'מותר ובהא קא מיפלגי כו'. מהשוואת שתי הנוסחאות עולה כי רש"ל מוחק מן הסוגיה את המלים 'להשתמש תחת הקורה'. אבל בדפוס שני רפ"ח מופיע הנוסח 'דכו"ע מותר בהא קא מיפלגי'. לאור זאת מובן כי רש"ל אינו מוחק שלוש מלים מהסוגיה כפי שנראה בתחילה מפני שהן חסרות במהדורתו, אלא מוסיף וא"ו החיבור למלה ובהא.

לעתים נראה כאילו נועדו הגהות רש"ל לשיפור הסגנון בזמן שהן מתקנות טעויות ושיבושים בולטים.

בדף פח ע"א נוסח דפוס ראשון: 'אלמא לא קניא הכי קאמר'. בהגהת רש"ל נאמר: 'אלמא לא קני הכי קאמר'. לכאורה נראה כאילו גורס רש"ל 'קני' במקום 'קניא' שבדפוס ראשון. אבל במהדורת רפ"ח הנוסח: 'אלמא קני הכי קאמר'. לאור זאת מובן כי מגמת רש"ל להוסיף את המלה 'לא', שנשמטה במהדורת רפ"ח.

בדף נב ע"א, נוסח המשנה בדפוס ראשון: 'בעיר שמערבין בה'. בהגהת רש"ל נאמר: 'בעיר שמערבין לה'. לכאורה נראה כאילו גורס רש"ל 'לה' במקום 'בה' שבדפוס ראשון. אבל במהדורת רפ"ח הנוסח המשנה: 'בעיר שמערבין לא'. לאור זאת מובן כי מגמת רש"ל היא החלפת האלף בה"א.

בדף כט ע"ב נוסח דפוס ראשון 'מערב בו ופוסל את המקוה'. בהגהת רש"ל נאמר 'מערבין בו ופוסל את המקוה'. לכאורה נראה כי גורס רש"ל 'מערבין' במקום 'מערב' שבדפוס ראשון. אבל במהדורת רפ"ח הנוסח 'מערבין בו ואינו פוסל את המקוה'. לאור זאת מובן כי רש"ל מוחק את השיבוש 'ואינו' שבמהדורת רפ"ח.

בדף מה ע"ב נוסח דפוס ראשון: 'בעי רבא מאי טעמא דר' יוחנן'. בהגהת רש"ל נאמר: 'בעי רבא מאי קסבר'. לכאורה נראה כאילו מחליף רש"ל את המלים 'טעמא דר' יוחנן' במלה 'קסבר'. אבל במהדורת רפ"ח הנוסח 'בעי רבא מא קסבר'. לאור זאת מובן כי מגמת רש"ל היא הוספת הי"ד שנשמטה במהדורת רפ"ח.

השוואת הגהות רש"ל עם דפוס ראשון עלולה לייחס להן מגמה של השלמת קיצורים, בזמן שהן נעשו מסיבות אחרות.

בדף ח ע"ב נוסח דפוס ראשון: 'ולרב' דאמר זה כנגד זה'. בהגהת רש"ל נאמר 'ולרבה דאמר זה כנגד זה'. לכאורה נראה כאילו משלים רש"ל את הקיצור 'רב' לשם רבה. אבל במהדורת רפ"ח הנוסח: 'ולרבן דאמר זה כנגד זה'.

בדף ח ע"ב נוסח דפוס ראשון: '...ורשב"ל אמ' אסור'. בהגהת רש"ל נאמר: 'ורשב"ל אמרו אסור'. לכאורה נראה כאילו משלים רש"ל את הקיצור 'אמ' למלה אמרו. אבל במהדורת רפ"ח הנוסח: 'ורשב"ל אמר אסור'.

בדף לט ע"א נוסח דפוס ראשון: 'דיקא נמי מתנית' דקתני'. בהגהת רש"ל נאמר: 'דיקא נמי מתניתין דקתני'. לכאורה נראה כאילו משלים רש"ל את הקיצור 'מתנית' למלה מתניתין. אבל במהדורת רפ"ח הנוסח 'דיקא נמי מתניתא כדקתני'.

דוגמאות אלה לא ללמד על עצמן יצאו אלא על הכלל כולו. נודעת להן חשיבות רבה להערכה נכונה של הגהות רש"ל ולמניעת תדמית מוטעית העלולה להצטייר להן על-ידי התרשמות אקראית. במאמרו 'משהו לתולדות מהרש"ל'³¹ איפייך הר"ש אסף את הגהות רש"ל בתיאור זה:

הגהותיו של מהרש"ל הן ברובן הגדול למדניות, נוגעות להבנת גופו של התלמוד ומפרשיו... מהרש"ל שם לבו להגיה בעיקר כל מקום שהנוסחא המשובשת יכולה להטות את הלומד מן הדרך הישרה ולהטעותו, ולא חש ביותר לתקוני לשון וסגנון גרידא. ואילו הבי"ח שם לב גם לכל פגימה קלה שבקלות.

קרוב למאה הגהות רש"ל המובאות במאמר זה מראות כי חלק ניכר מהגהות רש"ל נועדו לתיקוני טעויות ושיבושי דפוס פשוטים שנפלו במהדורת התלמוד שהיתה לפניו. ייתכן כי

דברי הר"ש אסף נכתבו על סמך המהדורה הנפוצה של ח"ש ממנה נשמטו רוב הגהות רש"ל 'הקלות' המופיעות בדפוס ראשון בלבד (קראקא שמ"א). הקיצורים בח"ש נעשו לאחר שרוב ההגהות ממין זה תוקנו בגוף דפוס התלמוד.

יחס הגהות רש"ל לדפוס ונציה השלישי (רצ"ח-רצ"ט) במאמר על הדפסת התלמוד (עמ' מד) כתב רבינוביץ כי שש המסכתות שנדפסו אצל בומברג בשנות רצ"ח-רצ"ט נושאות שערס מזויפים, ולמעשה נדפסו קודם-לכן, בשנות רפ"ו-רצ"א, במסגרת מהדורת בומברג השנייה. זיוף השערס נעשה לדבריו מטעמים מסחריים, כדי להפגין פעילות בדפוס בומברג שהיה ב'שנות רוץ'³² באותה תקופה. לאחרונה הזים מ' שמלצר³³ את חשדו של רבינוביץ, בהביאו ראיה חותכת כי שש המסכתות הנ"ל ועוד אחרות אכן נדפסו מחדש בדפוס בומברג בשנות רצ"ח-רצ"ט³⁴.

שמלצר פירסם לראשונה קולופון של פירוש רש"י לתורה שנדפס אצל בומברג בשנת רצ"ט. הקולופון נכתב על-ידי המגיה יהודה קולפא מפרנקפורט ובו הוא מעיד על מסכתות שהדפיס באותה תקופה:

...ובכן אודה לאל אשר עד הנה הגיעני והחייני וקיימני... כן יהיה עוד בעזרי להגיה בתלמוד כאשר החילתי, ועד הנה נדפסו מסכתות ששה היינו: בבא קמא, בבא בתרא, שבועות, חגיגה, תענית, מגילה, ואגיע בע"ה להגיה עד תשעה ויהיו נקיות מכל טעות ורשעה...

ארבע מן המסכתות הנזכרות: בבא קמא, חגיגה, תענית ומגילה, הגיעו אלינו עם תאריכי שנת רצ"ח בשער או בקולופון. אבל בשתי האחרות, בבא בתרא ושבועות, לא מצאנו עותקים מתוארכים מתקופה זו. לפיכך הציע שמלצר לכלול במסגרת מהדורה זו את שני העותקים הבלתי-מתוארכים של מסכת בבא בתרא ושבועות, שעל שעריהן נאמר 'נדפס שנית'. חיזוק להשערתו ניתן למצוא באותיות העבות והכהות המצויות במסכתות אלה, האופייניות למסכתות מתקופה זו בלבד. נוסף לאלה נדפסו שתי מסכתות נוספות (אבות ומו"ק) בשנת רצ"ט³⁵. מעתה ברור כי הדפסה זו מהווה מהדורה שלישית של התלמוד בדפוס בומברג. מחקרנו העלה כי רש"ל הגיה שתי מסכתות ממהדורה זו: בבא קמא³⁶ ושבועות. להלן דוגמאות לשיבושים בדפוס התלמוד שלנו, שנוצרו עקב חוסר מודעות למהדורת רש"ל במסכת בבא קמא.

- 32 ראה א"מ הברמן, *המדפיס דניאל בומברג ורשימת ספרי בית דפוסו*, צפת תשל"ח, עמ' 21.
- 33 M. Schmelzer, 'Rashi's Commentary on the Pentateuch and on the Five Scrolls, Venice, Bomberg 1538', in: Ch. Berlin (ed.), *Studies in Jewish Bibliography, History and Literature in Honor of I. Edward Kiev*, New York 1971, pp. 429-430.
- 34 על מסכתות אלה נדון בפרוטרוט בחיבור שנקרא למהדורות התלמוד בדפוס בומברג.
- 35 בספרות הביבליוגרפית נרשמה גם מסכת מכות בשנת רצ"ט. ראה לאחרונה רוזנטל (להלן, הערה 59). ברם, מהדורה זו איננה קיימת, לא היתה ולא נבראה.
- 36 בספרו הנ"ל של הברמן [לעיל, הערה 32] רשומה מסכת בבא קמא משנת רצ"א (עמ' 65, מס' 143). ברם, מהדורה זו איננה קיימת. בכלל אין לסמוך על ספר זה בנוגע למהדורות התלמוד, מפני שהוא מטעה. ראה, למשל: עמ' 35, מס' 47; עמ' 35, מס' 49; עמ' 61, מס' 104; עמ' 64, מס' 129; שם מס' 135; שם מס' 144; עמ' 92 מס' 212. בכולם נרשמו מהדורות שאינן קיימות.

מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל

בדף צה ע"א מוקף ברש"י ד"ה 'ונפקא מינה' המשפט (היכא דליכא קנסא הכי נמי איכא שינוי ומשלם כמעיקרא) ונכתב בגיליון: 'רש"ל מוחק זה'. ברם, רובו של הקטע המוסגר חסר במהדורת רצ"ח שהיתה לפני רש"ל, ורש"ל לא מחקו. כוונת רש"ל בהגהה זו למחוק אות אחת בלבד, וא"ו החיבור מן המלה 'ומשלם', והוא גורס ברש"י 'משלם'.

דף קה ע"א, רש"י ד"ה 'דקאי באגם'. בדפוסים שלנו מוקפת בסוגרים המלה (תדע) ונכתב בגיליון: 'רש"ל מוחק זה'. ברם, המלה 'תדע' חסרה כבר במהדורת רצ"ח, ורש"ל לא מחקה. כוונת רש"ל בהגהה זו לחבר שני דיבורים ברש"י שנחלקו במהדורת רצ"ח, אחרי המלים 'נקיט ליה'. וכבר העיר שם דק"ס באות ז': 'ואם היה "תדע" לפני רש"ל, לא היה מוחקו'.

ולא מחיקת מלים בלבד. לפעמים מייחסים המדפיסים לרש"ל הוספת מלים, כמו בדוגמה הבאה:

דף קו ע"ב, רש"י ד"ה 'גנב הגנב'. בדפוסים שלנו מוקפות בסוגריים מרובעים המלים: 'לפינן לה כל דיני גניבה לרבות' ונכתב בגיליון כי נוספו על-פי רש"ל. ברם, כל המשפט נמצא כבר במהדורת רצ"ח ולא נוסף על-ידי רש"ל. כוונת רש"ל בהגהה זו לתקן מלה אחרת ברש"י, 'דאיתרבאי'. במהדורת רצ"ח נפלה טעות דפוס במלה זו, והיא נדפסה בעי"ן, 'דאיתרבאי', ורש"ל מחליפה באל"ף בהגהתו. יש לציין כי גם דק"ס (אות ג') טעה בכוונת רש"ל בהגהה זו, מפני שלא היתה לפניו מהדורת רצ"ח למסכת בבא קמא. לדבריו התכוון רש"ל להוסיף דל"ת למלה 'איתרבאי', הוספה שהיא מיותרת לחלוטין³⁷.

כל התקלות שהדגמנו יימנעו בעתיד, אם ישכילו הלומדים והמעיינים להשוות את הגהות רש"ל עם מהדורות התלמוד שהיו לפניו.

ניסיונות קודמים לזיהוי מהדורת רש"ל

הראשון שייחס חשיבות מרובה למהדורת התלמוד שהגיה רש"ל הוא רבי רפאל נתן רבינוביץ. בספרי דק"ס פזורות קרוב למאה הערות שבהן דן רנ"ר בזיהוי מהדורת רש"ל. במסכת עירובין לבדה מעיר רנ"ר לא פחות משמונה-עשרה פעם³⁸ כי במסכת זו הגיה רש"ל את דפוס ונציה השני רפ"ח.

כל ההערות הללו נבדקו בעיון ושאבנו מהן תועלת רבה. עם זאת, לא יכולנו להסתפק בקביעות רנ"ר, מפני שמצאנו בהן כמה חסרונות:

1. רבינוביץ לא זיהה את מהדורת רש"ל לכל המסכתות. לסדר נשים לא הופיע דק"ס, ואילו במסכת ברכות לא מזכיר דק"ס את מהדורת רש"ל. חסר לנו, איפוא, זיהוי לשבע מתוך תשע-עשרה מסכתות שהגיה רש"ל: ברכות, יבמות, כתובות, סוטה, גטין, קדושין, נדה.
2. בכמה מסכתות חסרו לרבינוביץ מהדורות ראשונות של התלמוד, ובהיעדרן הגיע למסקנות מוטעות ביחס למהדורת רש"ל. במסכת ביצה, למשל, חשב בעל דק"ס כי רש"ל מגיה את דפוס בומברג הראשון; ואילו במסכת בבא קמא, קבע דק"ס כי רש"ל מגיה את דפוס בומברג ש"ח. קביעות אלה אינן נכונות. בשתי המסכתות מצאנו כי רש"ל מגיה מהדורות של דפוס בומברג שלא היו לפני בעל דק"ס כפי שביררנו במקום אחר.

37 בח"ש השלם אמנם נדפס 'דאיתרבאי' בדל"ת, אבל מן הסתם זו טעות מעתיקים.

38 דף כ ע"א, אות ו; ד ע"א, אות ג; יג ע"ב, אות ש; יד ע"ב, אות ג; טז ע"ב, אות ע; יט ע"ב, אות א; כ ע"ב, אות ז; לח ע"ב, אות ת; נג ע"ב, אות כ; נט ע"ב, אות נ; עד ע"ב, אות כ; עה ע"א, אות ח; פ ע"א, אות ד; צב ע"ב, אות פ; צג ע"א, אות ז; צד ע"א, אות ו; צו ע"א, אות ת; קד ע"ב, אות ב.

3. לעתים מתגלות סתירות בהערות דק"ס ביחס למהדורת רש"ל, באותה מסכת עצמה. כך, למשל, במסכת בבא קמא, קובע דק"ס מספר פעמים³⁹ כי רש"ל הגיה במסכת זו את דפוס ונציה ש"ח. אבל במקום אחר באותה מסכת⁴⁰ הוא כותב כי לפני רש"ל במסכת זו היה דפוס ונציה הראשון! ואילו במקום אחר במסכת זו⁴¹ הוא כותב כי הגהת רש"ל מתייחסת לדפוס פיזרו!

כיוצא בזו מסכת עירובין, שבה כותב דק"ס עשרים פעם בקירוב כי במסכת זו הגיה רש"ל את דפוס ונציה השני רפ"ח. אבל במקום אחר באותה מסכת⁴² הוא קובע כי הגהת רש"ל מתייחסת לדפוס שונצינו.

4. יש מסכתות שבהן מודיע דק"ס במפורש כי לדעתו הגיה רש"ל באותן מסכתות שתי מהדורות של התלמוד! כך הוא במסכת סוכה, שבה כותב דק"ס את ההערה הבאה:

וכן הוא בדפוס ונציה רפ"א... והגיהו מהרש"ל... ואף על פי שנתברר לי מהרבה הגהות מהרש"ל, שהיה לפניו במסכת זו דפוס ונציה רפ"ו, כאן העמיד דבריו על טופס אחר⁴³!

ובמקום אחר במסכת סוכה כותב דק"ס:

ובדפוס פיזרו... ושבוש הוא, ואולי היה לפני המהרש"ל גמרא זו והגיהה⁴⁴.

כלומר, לדעת דק"ס הגיה רש"ל במסכת סוכה לא פחות משלוש מהדורות: דפוס פיזרו, דפוס ונציה הראשון רפ"א ודפוס ונציה השני רפ"ו. מובן כי השערות אלה אינן מתקבלות על הדעת. 5. ראיות דק"ס לזיהוי מהדורת רש"ל הן לעתים קלושות ובלתי-משכנעות. דק"ס מחליט כי רש"ל הגיה את דפוס בומברג השני גם במקומות שבהם נפל שיבוש בדפוס בומברג הראשון, והוא טעון תיקון מסיבה זו או אחרת.

בעירובין פא ע"ב מגיה רש"ל במשנה: 'שאין מערבין לאדם אלא מדעתו'. על כך מעיר דק"ס באות פ:

ובדפוס ונציה רפ"ח: לאדם שלא מדעתו... והמהרש"ל בדפוס ראשון הגיה כלפנינו.

ברם, גם בדפוס ונציה הראשון נדפס במשנה 'שלא', ובחינם ציין דק"ס לדפוס ונציה השני. כיוצא בזה עירובין עד ע"ב, שם כותב דק"ס בהערה זו את הדברים הבאים:

רש"י ד"ה אין מערבין ביתו של (ישראל) זה ליתא בכ"י ובדפוס שלוניקי ופיזרו, וכן ליתא בדפוס ונציה רפ"ח, והמהרש"ל שהיה לפניו דפוס זה הוסיפו בדפוס ראשון.

ברם, המלה 'ישראל' חסרה ברש"י גם בדפוס ונציה הראשון, ומכאן אין ראיה למהדורת רש"ל. במסכת סוכה לד ע"א נוסח דפוס ונציה הראשון: 'אביי אמר אף אנו נאמר... אמר רבא בר יוסף אף אנו נאמר'. רש"ל בהגהתו מחליף לשון רבים ללשון יחיד, והוא גורס בדברי שני

39 דף יח ע"ב, אות כ; כה ע"ב, אות ר; צה ע"א, אות מ; צה ע"ב, אות ד; קה ע"ב, אות צ; קה ע"ב, אות ז; קו ע"ב, אות ג; ועוד.

40 דק"ס לב"ק עד ע"ב, אות צ.

41 דק"ס לב"ק ה ע"ב, אות ט.

42 דק"ס לעירובין נה ע"א, אות ש.

43 דק"ס לסוכה מג ע"ב, אות ה.

44 דק"ס לסוכה לא ע"ב, אות מ.

מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל

החכמים: 'אף אני אומר'. על כך מעיר דק"ס: 'ובדפוס ונציה רפ"ו "אנן נאמר" והגיהו המהרש"ל⁴⁵. בדיקתנו העלתה כי במסכת סוכה אמנם השתמש רש"ל בדפוס ונציה השני רפ"ו; אלא שמכאן אין לכך ראיה, מפני שהגהת רש"ל נוגעת גם לדפוס ונציה הראשון, המנוסח אף הוא בלשון רבים.

כיוצא בזה מסכת שבת מו ע"א, שבה נוסח דפוס ונציה הראשון: 'אלא אמר רבי אבא בשל חוליות'. רש"ל בהגהתו גורס 'אביי' במקום 'רבי אבא'. על כך מעיר דק"ס: 'ובדפוס ונציה ר"צ, שהיתה לפני המהרש"ל, נשתבש ר' אבל, והגיה המהרש"ל בד"ר כלפנינו⁴⁶'. גם במסכת שבת מצאנו כי רש"ל אכן הגיה את דפוס ונציה השני ר"צ. אבל מפה אין לכך ראיה, מפני שהגהת רש"ל נוגעת גם לדפוס ראשון.

כיוצא באלו ראיות אחרות של דק"ס לזיהוי מהדורת רש"ל. לעומתן כל הראיות שלנו בנידון הן מוצקות וחד-משמיות.

6. בדרך כלל מזהה דק"ס את מהדורת רש"ל על-פי הגהותיו לרש"י. עיקר ראיותינו תבואנה מהגהות רש"ל לתלמוד.

7. מרבית העותקים שהיו לפני רבינוביץ בדפוס ונציה השני (רפ"ו-רצ"א) נשאו שערים מזויפים, ולמעשה נדפסו במהדורה מאוחרת יותר (ש"ג-ש"ט). לפיכך, גם כאשר זיהה נכונה את מהדורת רש"ל לא הכיר רבינוביץ את העותק האוטנטי של המהדורה ולכן טעה בהבנת הגהות רש"ל כמו שנדגים להלן, בפרק שנייחד לשערים מזויפים בדפוס בומברג. מובן שאין מקום לטענות כלפי בעל דק"ס. כבודו הגדול והנערץ במקומו מונח. רבינוביץ לא עסק בחקר רש"ל ולא התכוון לזהות את מהדורת רש"ל. כל הערותיו בנידון נאמרו דרך אגב בלבד. לפיכך אי-אפשר ללמוד מהן הלכה למעשה.

שיטות חדשות לזיהוי מהדורת רש"ל

לאור כל האמור, מצאנו לנכון לבדוק מחדש את הנושא בצורה יסודית ומקפת. את קביעתנו לזיהוי מהדורת רש"ל אנו מבססים על כמה סימנים מובהקים, כדלקמן.

נוסח פגום מפורש בח"ש

בדרך כלל מובא בח"ש נוסח חדש מתוקן כפי שהגיה רש"ל. ברם, לפעמים מצטטים עורכי ח"ש את הנוסח הישן והפגום, שאותו תיקן או מחק רש"ל. בחלק ממקומות אלה מצאנו כי השיבוש המתואר בח"ש אינו בדפוס בומברג הראשון אלא במהדורות הבאות. להלן שתי דוגמאות.

בסוכה טו ע"א מובאת בח"ש הגהת רש"ל הבאה:

לימא תיהוי תיובתא דרב הונא בריה דרב יהושע דאיתמר, ונמחק אמר.

בדפוס ונציה הראשון זהה נוסח הסוגיה להגהת רש"ל מלה במלה, ולא מובן איזו תיבת 'אמר' מוחק רש"ל. אבל בדפוס שני רפ"ו הנוסח: '...דרב הונא בריה דרב יהושע אמר דאיתמר כו'. במהדורה זו נדפס בטעות הנוסח 'אמר דאיתמר', ורש"ל מוחק תיבת 'אמר'. מכאן ברור כי רש"ל מגיה בסוגיה זו את דפוס ונציה השני. כיוצא בו מובאת בח"ש לגטין ל ע"א, הגהת

45 דק"ס לסוכה לד ע"א, אות ה.

46 דק"ס לשבת מו ע"א, אות ה.

רש"ל הבאה: 'תקרבא צריך להיות תרקבא'. והנה בדפוס ונציה הראשון רפ"א נדפס פעמיים בסוגיה הנוסח 'תקרבא דדינרי', כפי שמגיה רש"ל. אבל בדפוס שני רפ"ו נפל פעמיים השיבוש 'תקרבא', ומכאן שהגהת רש"ל מתייחסת למהדורה זו.

חילופי נוסח בין מהדורות התלמוד

כידוע, ישנם חילופי נוסח בין מהדורות התלמוד בדפוס בומברג. לדעת רבינוביץ נעשו שינויים אלה על-פי כתבי-יד של התלמוד ומפרשיו (את דבריו בנושא זה נביא בהמשך, בפרק 'הפניות וציונים'). כתוצאה מכך, ישנן הגהות רש"ל המתייחסות לטקסטים שאינם מופיעים כלל בדפוס ונציה הראשון. והרי שתי דוגמאות.

בח"ש לבבא קמא סג ע"א נאמר בהגהת רש"ל: 'כלל ופרט למה לי למהדר כו' כצ"ל'. משפט זה אינו מופיע כלל בדפוס ראשון רפ"א והגהת רש"ל סתומה ובלתי-מובנת. הצירוף 'כלל ופרט' חוזר מספר פעמים בעמוד במהדורה זו, אבל המלים: 'למה לי למהדר' חסרות מן הספר. והנה במהדורת רצ"ח נמצא באותו עמוד הקטע הבא:

נכתוב רחמנא להני פרטי גבי האיך כלל ופרט
דלמה לי למהדר למכתב כללא אחרינא
על כל דבר פשע למה לי, שמע מינה וכו'.

המשפט שבשורה השנייה חסר בדפוס ונציה הראשון, ועליו נסבה הגהת רש"ל. רש"ל מוחק דל"ת מתחילת המלה 'דלמה' ועל כרחך נעשתה הגהתו במהדורה זו. כיוצא בזה הגהת רש"ל בהמשך המסכת. בדף קה ע"ב נאמר בהגהת רש"ל ברש"י:

מן ד"ה מלווה על פה, עד ד"ה רב הונא — נמחק. ונ"ב: זהו לפי גרסת הספרים, ולפי הנראה שאינו מפרוש רש"י אלא הוגה בפנים מן הגליונות, והוא מפרוש אחרים, וכן פרשו תוספות.

בדפוס ונציה הראשון רפ"א אין ברש"י דיבור המתחיל 'מלווה על פה' ולא ברור מה מוחק רש"ל בהגהתו הביקורתית, שעוד נדון בה א"ה במקום אחר. אבל במהדורת רצ"ח נמצאים בראש העמוד שני דיבורים ברש"י. וזה לשונם:

מלווה על פה אינה גובה. ואע"ג דפסקי' הלכה פרק גט פשוט, דגובה מן היורשים, דוקא במלווה עסקינן, וטעמא כדי שלא תנעול דלת בפני לוי. אבל בשאר חוב דלא מלווה לא. כשעמד בדין. אחר שכפר ונשבע העמידוהו בדין, ובאו עדים שגזל וחייבו ב"ד לקרן, והוי ליה כמלווה בשטר. ומיהו חומש לא מחייב אשבועתיה, שהרי לא הודה אפילו כשבאו עדים.

לדעת רש"ל, פיסקה זו היא הוספה מאוחרת שחדרה לתוך פירוש רש"י, ולכן הוא מוחקה. מובן שהגהת רש"ל נעשתה במהדורה זו, שבה נמצאים שני הדיבורים ברש"י, ולא בדפוס ראשון, שם אינם.

הגהות זהות לנוסח הדפוסים

פעמים רבות אתה מוצא שהגהת רש"ל זהה לנוסח דפוס ונציה הראשון. עיון במהדורות הבאות מראה כי באותו מקום נפל שיבוש שאותו מתקן רש"ל בהגהתו. גם כאן נסתפק בדוגמאות אחדות.

במסכת שבת ג ע"א, נאמר בהגהת רש"ל: 'בבא דרישא פטור ומותר לא קתני'.
 דפוס ונציה הראשון ר"פ זהה להגהת רש"ל מלה במלה. אבל בדפוס ונציה השני ר"צ נמצא
 בסוגיה הנוסח: 'בבא דסיפא פטור ומותר כו', ועליו נסבה הגהת רש"ל.
 בגדה ח ע"ב מגיה רש"ל: 'ת"ר נישאת וראתה דם'. נוסח זה נמצא בד"ו הראשון ר"פ. אבל
 בד"ו השני ר"צ הנוסח: 'נישאל וראתה דם', ומובן כי אותו תיקן רש"ל בהגהתו.
 בשבועות ו ע"ב מגיה רש"ל: 'ודין הוא הואיל'. נוסח זה נמצא בדפוס ראשון רפ"א. אבל
 במהדורת רצ"ח נשמטה המלה 'הוא', ורש"ל מחזירה למקומה.
 בחולין ז ע"ב גורס רש"ל: 'אין אדם נוקף אצבעו מלמטה אלא אם כו'.
 נוסח זה נמצא גם בדפוס ראשון רפ"א. אבל בדפוס ונציה השני רפ"ו נפלה טעות במלה
 'מלמטה', והיא נדפסה בשיבוש: 'מלמטה'. ברור כי בהגהת זו התכוון רש"ל למחוק למ"ד
 יתירה שנוספה במהדורה השנייה.
 ולא שיבושי מלים בלבד. לעתים מוסיף רש"ל בגמרא קטע שלם שכבר נמצא לפנינו בדפוס
 ונציה הראשון. בעירובין צא ע"א נאמר בהגהת רש"ל:
 ולא גזרו דילמא אתי לאפוקי מאני דהא חצר להא חצר, הכי נמי לא גזרו דילמא
 אתי לאפוקי מאני דבתים.
 בדפוס ונציה הראשון רפ"ב נמצא בסוגיה נוסח זהה להגהת רש"ל, מלה במלה. אבל בדפוס
 ונציה השני רפ"ח דילגו על כל הקטע המודגש, על-ידי המלים הדומות 'אתי לאפוקי מאני'.
 רש"ל בהגהתו מתקן השמטה זו. כיוצא בו בהגהת רש"ל לברכות מד ע"ב, שבה נאמר:
 מאי תקנתיה נלעסיה ונשדיה. כרישין קשין לשינים ויפין לבני מעים. מאי
 תקנתיה נשלקיניהו ונבלעיניהו.
 בדפוס ונציה הראשון ר"פ נוסח הסוגיה זהה להגהת רש"ל. אבל בדפוס ונציה השני רפ"ט
 דילגו על כל הקטע המודגש, על-ידי המלים הדומות 'מאי תקנתיה'. רש"ל בהגהתו מחזיר
 שורה זו למקומה. המסקנות שנביא להלן לקביעת מהדורת רש"ל מבוססות בעיקר על ראיות
 ממין זה, שמצאנו במאות סוגיות.
 קיימת גם תופעה הפוכה. ישנן הגהות רש"ל שנוסחן זהה לדפוסים בומברג המאוחרים, והן
 מתייחסות דווקא לדפוס בומברג הראשון ולא למהדורה אחרת.
 במסכת בבא בתרא נח ע"א, נאמר בהגהת רש"ל: 'ומפקין מיניה ממונא בדין — נמחק'.
 רש"ל מוחק משפט זה כאן מפני שמקומו במסקנת הסוגיה, בעמוד ב. בעמוד א מופיע
 המשפט בדפוס ראשון בלבד, אבל הוא חסר במהדורת רצ"ח.
 כיוצא בזה הגהת רש"ל לבבא בתרא קל ע"א:

לענין מהדר קא אמרינן כו' עד מתניתין — כל זה נמחק, ונ"ב: כל זה אינו מלשון
 הגמרא, אלא לשון המפרשים הוא, וק"ל.

הגהת רש"ל נוגעת לדפוס ונציה הראשון רפ"א שם נמצא הקטע הבא:

לענין מהדר קא אמרינן, דאיבעי למהדר הדר, לבר מקדושין, דאי בעי למהדר בתר
 דקדיש או היא או הוא לא יכלין, ואף על פי שעוסקין באותו ענין, אף על גב דקימין
 עידיה. ותקרובת עבודה זרה נמי, כיון דאיתפיס דבר עבודה זרה לאלתר דאי יהיב ליה
 אסור בהנאה.

קטע זה נמצא ככתבו וכלשונו באוצר הגאונים למסכת נדרים, עמ' 63, סי' קנז, בשם רב נטרונאי גאון. מקורו בשו"ת הגאונים שערי צדק, מהדורת סלניקי, סי' מז. הקטע מובא גם בערוך ערך 'תך', תחת הכותרת: 'פרוש' (ערוך השלם, ח, עמ' רכג). רש"ל מרבה להשתמש בערוך, ומסתמא עליו מבוססת הערתו. תוכן הקטע נמצא בראשונים לבבא בתרא בפירוש רשב"ם ובמיוחס לרבנו גרשם בסוגיה. תוספות בד"ה 'חוק' חולקים על פירוש זה, ומכאן שאינו מגוף התלמוד. מכל מקום במהדורת רצ"ח חסר כל הקטע, כפי שמגיה רש"ל. מסימנים אלה אתה למד כי במסכת זו לא הגיה רש"ל את מהדורת רצ"ח, אלא את דפוס ונציה הראשון.

ביקורת רש"ל על דפוס לובלין במקום אחר עסקנו בביקורת רש"ל על התלמוד בדפוס לובלין. גם מהשגות רש"ל על דפוס לובלין ניתן ללמוד על המהדורה שהיתה לפניו. בשתי סוגיות שבהן תוקף רש"ל בחריפות יתירה את נוסח דפוס לובלין התברר לנו כי רש"ל לא ראה את נוסח דפוס ונציה הראשון באותן מסכתות, ולכן ייחס בטעות את הנוסח המותקף למדפיסי לובלין. בסנהדרין ס ע"ב, מצויה הגהת רש"ל ברש"י ד"ה 'אבל המגפף', וזה לשונה:

עובר בלא תעשה, דלא תעבדם יתירה כתיב, חד בדברות ראשונות ואחרונות כו' כצ"ל. ונ"ב, כאשר הגהתי כן הוא עיקר, ואל תשגיח בהמדפיס המשובש בלובלין שכתב 'תרי תעבדם יתירא כתיבי'. ועיין לקמן בדף ס"ג בפרוש רש"י.

רש"ל מגיה ברש"י 'דלא' תעבדם יתירא, במקום 'תרי' תעבדם יתירא, מפני שלדעתו יש רק פסוק 'לא תעבדם' מיותר אחד, ולא שני פסוקים, כפי שמשמע מן הנוסח 'תרי' ברש"י, שאותו הוא דוחה. הוא מביא ראיה לדבריו מרש"י לקמן סג ע"א, ד"ה 'שלוש השתחוואות', ממנו משמע לכאורה כדבריו. (אבל עיין במהרש"א ומהר"ם לובלין, שחולקים על רש"ל וסוברים כי לדעת רש"י אכן ישנם שני פסוקי 'לא תעבדם' מיותרים.) מכל מקום, הנוסח 'תרי' ברש"י, שאותו מגנה רש"ל, נמצא גם בדפוס ונציה הראשון ר"פ באותו לשון:

תרי תעבדם יתירא כתיבי וכו'.

נמצאנו למדים כי רש"ל טעה בייחוס נוסח זה למדפיסי לובלין, שלא חידשו דבר במהדורתם אלא הדפיסו על-פי דפוס ונציה הראשון. מכאן יוצא כי רש"ל לא ראה את דפוס ונציה הראשון למסכת סנהדרין; אחרת לא היה מייחס נוסח זה למדפיס המשובש בלובלין. יש לציין כי כבר מהרש"א עמד על כך שהנוסח המיוחס על-ידי רש"ל לדפוס לובלין נמצא קודם-לכן בדפוסים ישנים, וזה לשונו:

כן הוא (תרי) בכל פרושים של פרוש רש"י הישנים, ומהרש"ל כתב כי טעות הוא זה, ותלה את הטעות בדפוס לובלין.

כיוצא בזה תוספות לעירובין מו ע"א, ד"ה 'לסמוך עליו בשעת הדחק'. להלן דברי תוספות במלואם, בדפוסים שלנו:

פירוש הקונטרס, בשנת בצורת הוה, ואיכא הפסד טהרות. ואי אפשר לומר כן, דבדחק כהאי גוונא, אפילו רבנן מודים. כדאמר בפ"ק דנדה (ט ע"ב). אין שעת הדחק ראייה.

ומפרש התם, מאי שעת הדחק, שנת בצורת הוה. ואיכא דאמרי, דטהרות אפיש ועבוד, וחשו רבנן להפסד טהרות.

בסוגיה זו מסופר, כי רבי פסק הלכה כרבי אלעזר, בנוגע לצעירה שלא ראתה שלוש עונות. לאחר שנזכר כי חכמים חולקים על ר"א, אמר רבי: 'כדאי הוא ר"א לסמוך עליו בשעת הדחק'. רש"י לפנינו מפרש 'שעת הדחק' — שנת בצורת. התוספות חולקים עליו, כי במסכת נדה ט ע"ב משמע שגם חכמים מקילים בשנת בצורת, ולפיכך יש לפרש באופן אחר את הביטוי 'שעת הדחק', בסוגיה שלנו. על רקע זה נבין את הגהת רש"ל, שזה לשונה:

פירוש, אם כן שעת הדחק של רבי היה בענין אחר, שלא היה בה חשש הפסד טהרות, אלא דחק אחר, איזה שהיה, ודוק. ובפרק קמא דנדה, פרשו התוספות שעת הדחק בענין אחר, עיין שם. שוב ראיתי בספרים שנדפסו מקרוב, שהוגה במקום 'איכא דאמרי' — 'ויש לומר' כו', ולפי חסרון שכלו הגיה כן, גם לא ראה הסוגיא דלשם כל עיקר.

ביקורת רש"ל על המגיה בדפוס לובלין היא נוקבת וצודקת. הנוסח 'ויש לומר' בתוספות הוא משובש, וצריך להיות 'איכא דאמרי', מפני שהכל המשך של ציטוט הסוגיה בנדה ט ע"ב, שזה לשונה:

מאי שעת הדחק? איכא דאמרי שני בצורת הוו, איכא דאמרי טהרות אפיש לעבידא, וחשו רבנן להפסד טהרות.

כפי שכותב רש"ל, ניכר שהגורס בתוספות 'ויש לומר' הוא בור ועם הארץ, שלא הכיר את הסוגיה בנדה ולא ידע שהכל ציטוט אחד. אבל אחרי בדיקת מהדורות התלמוד מתברר כי הנוסח הפגום 'ויש לומר' בתוספות נמצא כבר בדפוס ראשון (רפ"ב)! ובחינם יצא קצפו של רש"ל על מדפיסי לובלין, שלא חידשו דבר במהדורתם אלא הדפיסו על-פי ד"ו הראשון. מכאן יוצא שרש"ל לא ראה את דפוס ונציה הראשון למסכת עירובין. מאידך גיסא, הנוסח שהיה לפני רש"ל בתוספות — 'איכא דאמרי' — נמצא בתוספות בדפוס ונציה השני רפ"ח, ומכאן שרש"ל הגיה מהדורה זו. יש להוסיף כי מהרש"א בחידושו נמשך אחרי רש"ל, וגם הוא מייחס למדפיסי לובלין את השיבוש בתוספות:

ובספרים חדשים הגיהו 'ויש לומר' בטהרות כו', וטעות הוא למעיין שם, וכמו שכתב המהרש"ל וק"ל.

מכאן משמע, שגם מהרש"א לא ראה את דפוס ונציה הראשון למסכת עירובין.

ביקורת רש"ל על מהדורות אחרות
רש"ל אינו משיג רק על דפוס לובלין. בהגהותיו הוא מותח ביקורת גם על מהדורות אחרות של דפוס התלמוד, כפי שביררנו במקום אחר. הדוגמאות שהבאנו לעיל מדפוס לובלין לזיהוי מהדורת רש"ל היו במידה מסוימת על דרך השלילה, בחינת לאו בפירוש איתמר אלא מכללא איתמר. בדוגמה הבאה מודיע רש"ל בפירוש איזה נוסח נמצא בטופס שלפניו.

בגטין לד ע"א נמצא בתוספות ד"ה 'התם' הנוסח הבא, בדפוס ונציה הראשון רפ"א:

...ויש לומר, דרב נחמן דאמר הלכה כרבי בשתיהן, הוא דמפליג בין איסורא לממונא,
אע"ג דרב נחמן גופיה לא מפליג בין איסורא לממונא היכא דטעו...

בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר:

בד"ה התם כו'. אע"ג דרבי גופיה לא מפליג כו'. נ"ב: הכי פרושו, אע"ג דלא מצינו בשום דוכתא שרבי מחלק בין ממון לאיסור, לענין מה כח בית דין יפה ואם כן נימא... ויש שרוצים להגיה במקום 'רבי' — 'רב נחמן', והכי קאמר: אע"פ דרב נחמן גופיה לא מפליג בין איסורא לממונא ופירוש... ולא נהירא כלל, חדא, דאם כן... ועוד, מנ"ל דרב נחמן לא מפליג בין איסורא לממונא, שמא אף הוא מפליג וסבירא ליה... ולפי מה שפרשתי הכל מתישב שפיר, גם ריהטא דלישנא למעין בו, לא יתחוויר אלא לפי מה שפרשתי.

בהגהה זו מגן רש"ל בלהט על נוסח התוספות שלפניו, והוא דוחה בתוקף את 'יש שרוצים להגיה' בנוסח התוספות. מדברי רש"ל ברור כי בטופס שלו היתה בתוספות הגירסה: 'דרבי גופיה לא מפליג'. רש"ל מפרש ומסביר נוסח זה ותוקף באריכות את הרוצים להגיה בתוספות: 'דרב נחמן גופיה לא מפליג', במקום 'דרבי'. כפי שאנו רואים, הנוסח 'דרב נחמן גופיה' שאותו תוקף רש"ל נמצא לפנינו בדפוס ונציה הראשון רפ"א. מאידך גיסא הנוסח 'דרבי גופיה', שהיה לפני רש"ל בתוספות, נמצא בדפוס ונציה השני רפ"ו וכן הוא בדפוסים שלנו. לפנינו, איפוא, עדות ישירה מדברי רש"ל עצמו על מהדורת התלמוד שהיתה לפניו⁴⁷.

פרשנות רש"ל לתלמוד

ספר חכמת שלמה מכיל כידוע הערות פרשניות של רש"ל לתלמוד, בנוסף על הגהותיו לתיקון הנוסח. הערות אלה כוללות פירושים מקוריים של רש"ל, שבהם טמונים לעתים חידושים מתודולוגיים חשובים. לאלה נקדיש דיון מיוחד במקום אחר. גם מפירושי רש"ל ניתן ללמוד על מהדורת התלמוד שהיתה לפניו. לפנינו דוגמה מאלפת לכך. בכתובות כב ע"ב — כג ע"א נמצאת הסוגיה הבאה:

א"ר יוחנן: שנים אומרים מת ושנים אומרים לא מת, הרי זו לא תנשא, ואם נשאת לא תצא. שנים אומרים נתגרשה ושנים אומרים לא נתגרשה, הרי זו לא תנשא, ואם נשאת תצא. מאי שנא רישא ומאי שנא סיפא? אמר אביי תרגמה בעד אחד... רבא אמר: לעולם תרי ותרי נינהו וראה רבי יוחנן... רב אסי אמר: כגון דאמרי עדים: 'עכשיו מת', 'עכשיו נתגרשה', מיתה ליכא לברורה, גירושין איכא לברורה... תנו רבנן: שנים אומרים נתקדשה ושנים אומרים לא נתקדשה, הרי זו לא תנשא ואם נשאת לא תצא. שנים אומרים נתגרשה ושנים אומרים לא נתגרשה, הרי זו לא תנשא ואם נשאת תצא. מאי שנא רישא ומאי שנא סיפא? אמר אביי תרגמה בעד אחד... רב אשי אמר: לעולם תרי

47 למעשה יש לנו בהגהה זו עדות כפולה על מהדורת רש"ל. הראשונה מתיאור עורכי ח"ש, המצטטים את התוספות בנוסח 'דרבי גופיה', ללא מינוח של הגהה, כגון 'כצ"ל'; והשנייה מדברי רש"ל עצמו, המובאים תחת הכותרת 'ונ"ב'.

ותרי, ואיפוך: שנים אומרים ראינוה שנתקדשה ושנים אומרים לא ראינוה שנתקדשה, הרי זו לא תנשא, ואם נשאת תצא...

נוסח זה נמצא בדפוס ונציה הראשון רפ"א והוא מופיע גם בדפוסים שלנו, פרט לשם: 'רבה', שנדפס לפנינו בה"א, שלא על-פי מהרש"ל.

בהגהת רש"ל שלפנינו אין תיקון נוסח אלא הערה פרשנית לסוגיה, וזה לשונה:

רב אשי אמר לעולם תרי ותרי כו'. נ"ב: פירוש, אף רב אשי ידע שיכול לתרץ הברייתא כמו שתירץ לעיל בדברי ר' יוחנן דאיירי 'האי שעתה קדשה והאי שעתה גרשה', אלא שקבלה היתה בידו שברייתא הפוכה נשנית, ומשום הכי מגיה נמי הברייתא דאיירי באמרי: 'ראינו'. נראה לי.

רש"ל מקשה, מדוע מתרץ רב אשי את ההבדל בין ההלכות בסיפא באופן שונה מתירוצו לאותה בעיה ברישא. הסברו של רש"ל טומן בחובו חידוש מתודולוגי חשוב: לדבריו, יכול אמורא להפוך ולהגיה ברייתא גם ללא סיבה עניינית, בזמן שיש קבלה בידו שהברייתא הפוכה. פרשנות זו של רש"ל מבוססת על כפילות הנוסח: רב אשי ברישא ובסיפא. ברם, בדפוס ונציה הראשון נוסח הרישא: רב אשי בסמ"ך, ובסיפא: רב אשי בשי"ן, וכן נוסח הדפוסים שלנו. לפי זה אין מקום להערת רש"ל, כיוון שמדובר בשני חכמים שונים. וכבר עמד על כך מהרש"א, וזה לשונו:

כתב מהרש"ל: אף רב אשי ידע לתרץ כדלעיל בדברי ר' יוחנן, דאיירי היתה שעתה קדשה כו'. אלא שקבלה היתה בידו כו', עכ"ל. ולפי נוסחת גמרות שלנו, דגרסין לעיל: רב אשי בסמ"ך, לא קשה מידי!

מפירוש רש"ל ברור שבטופס שלו היה הנוסח 'רב אשי', בשי"ן, גם ברישא. ואמנם בדפוס ונציה השני רפ"ז נמצא הנוסח רב אשי בשי"ן גם ברישא⁴⁸. מכאן שרש"ל פירש מהדורה זו במסכת כתובות. לעומת זאת היה לפני מהרש"א דפוס ונציה הראשון במסכת זו, כפי שעולה מדבריו.

הפניות וצינונים

בחיבור מיוחד שיוקדש לדפוס התלמוד של בומברג עמדנו על שינויי העימוד כסימן אבחנה חדש בין המהדורות. מלבד התועלת הביבליוגרפית לאיבחון המהדורות, יש לשינויי העימוד ערך רב לזיהוי טופסי חכמים. כידוע, ישנם שינויי נוסח מרובים בין שתי מהדורות התלמוד של בומברג, כמו שכתב רבינוביץ:

ובמסכתות אחדות, גרעו והוסיפו ושינו המהדירים הרבה, בגמרא רש"י ותוספות, מנוסח ר"פ, על פי כתבי יד. כגון מסכת ערובין שהיא משונה מאד בהרבה מקומות מנוסח הרפ"א... וכן במסכת פסחים יש שינויים גדולים מדפוס ר"פ... ובמסכת שקלים וסוכה

48 נוסח 'רב אשי' ברישא נמצא בכ"מ, בארבעת כת"י וטיקן ובדפוס שונציו. אין להניח כי רש"ל הגיה את דפוס שונציו, מפני סימנים מובהקים הקושרים אותו לד"י השני רפ"ז כמו שנתבאר בדיון על מס' כתובות שיפורסם בנפרד. תירץ אחר לקושת רש"ל כתב מהר"ם שיף בחידושו למסכת.

איני צריך להביא ראיה לדבר, כי שונות הן מדפוס ר"פ כמעט בכל שורה... ובמסכת שבועות נדפסה בשנת רפ"ו... ויש שם שינויים גדולים מדפוס רפ"א⁴⁹.

בדורות האחרונים אתה מוצא פוסקים ופרשני תלמוד המצטטים את התלמוד בנוסח שונה מן הדפוסים שלנו. ולא עוד אלא שהנוסח שלהם שונה גם מדפוס ונציה הראשון, והמבוכה רבה. ואל יעלה על דעתך שהיו לפנייהם כתבי-יד של התלמוד, שהרי הם מצינים לדפי ועמודי הדפוס. כאשר בודקים באופן שיטתי את כל הפניותיהם מתברר, לאחר ניפוי טעויות הדפוס, כי ציוני הדפים של אותם חכמים אינם תואמים תמיד לדפוסים שלנו, המסודרים בדרך כלל על-פי העימוד של דפוס ונציה הראשון. מכאן אתה למד שלפני אותם חכמים היתה מהדורה אחרת של התלמוד. כדי לזהותה צריכים אנו למצוא מהדורה המתאימה בדיוק לכל ההפניות. בדרך זו זיהינו את מהדורת רש"ל. בדקנו באופן שיטתי ויסודי את מאות הציונים של רש"ל בח"ש⁵⁰, ומצאנו הפניות המתאימות אך ורק לדפוס בומברג השני, כמו שנראה בדוגמאות הבאות. מסכת ברכות היא היחידה שיש בה הפרש במספר דפים בין דפוס בומברג הראשון (ר"פ) לדפוס שני (רפ"ט). דפוס ראשון מכיל שני דפים יותר מהשני, והוא מסתיים בדף סו ע"א. דפוס שני מסתיים בדף סד ע"א, כמו שהוא בדפוסים שלנו. כל הפניות רש"ל למסכת ברכות מתאימות לעימוד של דפוס שני, אבל אינן מתאימות לדפוס ראשון בגלל העימוד השונה שלו. בהגהת רש"ל לברכות לח א, תוספות ד"ה 'לחם', נאמר: 'נ"ב: עיין לקמן בתוספות דף מב, בד"ה לחמניות'.

בדפוס ונציה השני נמצא תוספות ד"ה 'לחמניות' בדף מב ע"א, כפי שציין רש"ל. אבל בד"ו הראשון נמצא אותו דיבור בדף מג ע"ב, בהתאם לעימוד של מהדורה זו. יתירה מזו, בדף מב ע"א חוזר רש"ל על הפניותו ומציין לתוספות הקודם. בהגהתו לתוספות ד"ה 'לחמניות' נאמר: 'נ"ב: העיקר לעיל בדף לח, בד"ה לחם'. תוספות ד"ה 'לחם העשוי לכותח' מתחיל בד"ו השני בדף לו ע"ב וממשיך בדף לח ע"א, ושם נמצא החלק הנידון בהגהת רש"ל, העוסק בסעודת פורים שנקבעה על מיני עוגות. בד"ו הראשון מתחיל דיבור זה בדף לט ע"א והחלק הודן כפורים נמצא בדף לט ע"ב. לפיכך, ציוני רש"ל אינם מתאימים למהדורה זו. כיוצא באלה הגהת רש"ל לברכות מב ע"א, על רש"י ד"ה 'מעשה קדרה'. בה נאמר: 'נ"ב: לעיל דף לו, עיין בפרוש רש"י'. רש"י מפרש כאן את הביטוי 'מעשה קדרה' במשנה במלים: 'חילקא, טריגיס, וטיסני'. מינים אלה נזכרים בברייתא לעיל: 'והתניא אלו הן מעשה קדרה: חילקא, טריגיס וכו'. רש"י מפרש שם את טיבם של דגנים אלו, ואליו מכוונת הפניית רש"ל. בד"ו השני נמצאים הברייתא ופירושה רש"י שעליה בדף לו ע"א, כפי הפניית רש"ל. אבל בד"ו הראשון נמצאים הברייתא ופירושה רש"י בדף לח ע"ב, שלא בהתאם לציון רש"ל. בהגהת רש"ל לברכות כט ע"א נאמר 'מי לא תנן כו' נ"ב לקמן דף ל"ג'. רש"ל בהגהתו מראה מקום למשנה הנידונה בסוגיה: 'מי לא תנן ר"ע אומר אומרה בברכה רביעית' וכו'. בדפוס ראשון נמצאת המשנה בדף לד ע"ב ואינה מתאימה לציון רש"ל. אבל בדפוס שני היא בדף לג ע"ב, ואליו מכוון ציון רש"ל.

49 מאמר על הדפסת התלמוד, עמ' מה-מו והערה 3 שם.

50 מובן שמדובר בהפניות רש"ל עצמו ולא בהוספות עורכים. רש"ל בהגהותיו מפנה גם לדפוסים של ספרי הראשונים בציוני דפים. מהפניות אלה ניתן ללמוד על מהדורותיו בספרות הראשונים. על כך נדון במקום אחר.

בדף מה ע"א נאמר בתוספות ד"ה 'דחנקתיה' כדאמרין לעיל ואע"ג דלרפואה בעי ברוכי'. בהגהת רש"ל לתוספות נאמר: 'כדאמרין לעיל — נ"ב דף לו'. רש"ל מראה מקום לסוגיה הנידונה בתוספות: 'כיון דאית ליה הנאה מיניה בעי ברוכי'. בדפוס ראשון נמצאת סוגיה זו בדף לו ע"ב ואינה מתאימה לציון רש"ל. אבל בדפוס שני היא בדף לו ע"א, ועליו נסב ציון רש"ל. לפי דרכנו למדנו שהגהות רש"ל כוללות בין היתר ציונים ומראי מקומות לגפ"ת, מלבד תיקוני הנוסח וטעויות הדפוס.

יש לציין כי העימוד של מסכת ברכות בדפוס שני רפ"ט הועתק בדפוס יוסטיניאן ש"ו ובדפוס בומברג ש"ח. לכן אין בראיות האחרונות הוכחה מכרעת לזיהוי מהדורת רש"ל, פרט להוצאת דפוס ראשון מכלל חשבון. לפיכך נביא כאן דוגמה נוספת מסוג זה, ממסכת אחרת. במסכת ביצה לח ע"ב מפרש רש"י את הביטוי 'משה שפיר קאמרת' במלים אלה: 'ביקרא דמשה קא משתבע'. על כך מעיר רש"ל בהגהתו:

אבל בפרק לולב הגזול דף ל"ח, פירש רש"י משה — גדול הדור, וכן בחולין פרק גיד הנשה פירש: משה — תלמיד חכם.

רש"ל מעיר על פירושים שונים ברש"י לביטוי 'משה שפיר קאמרת', השגור בפי רב ספרא. בסוגיה זו במסכת ביצה מפרש רש"י את הביטוי במוכח שבועה, בעוד שבמסכת סוכה וחולין הוא מפרש את הביטוי כלשון הערצה. בדפוס ונציה הראשון רפ"א ובדפוסים שלנו המעומדים כמותו, נמצא פירוש רש"י שאליו מפנה רש"ל במסכת סוכה דף לט ע"א. שם תאמר שנפלה טעות בהעתקה או בהדפסה וצריך להיות בח"ש דף לט במקום לח? לא כי, מפני שגם במקום אחר מפנה רש"ל לאותו פירוש רש"י בסוכה, ובציון זהה. בהגהתו לחולין צג ע"א כתב רש"ל:

כי האי גוונא בגמרא בסוף ביצה, אמר רב ספרא משה, ולשם פירש רש"י, ביקרא דמשה קא משתבע. אבל בפרק לולב הגזול, פירש רש"י דף לח משה — גדול הדור, והיינו כפירושא דהכא.

במסכת חולין חזר רש"ל על הערתו, וגם כאן הוא מפנה לרש"י בסוכה דף לח, במקום שהוא דף לט בדפוס ראשון ובדפוסים שלנו. אבל אם נעיין בדפוס ונציה השני לסוכה רפ"ו, נמצא כי במקום זה ישנו שינוי בעימוד בין שתי מהדורות התלמוד של בומברג. כל הסוגיה נמצאת בדפוס ונציה השני בדף לח ע"ב, וגם פירוש רש"י למלים 'משה שפיר קאמרת' נמצא באותו עמוד. מעתה ברור כי רש"ל הגיה במסכת סוכה את דפוס ונציה השני רפ"ו. הנה כי כן, לפנינו עדות ישירה של רש"ל על מהדורת התלמוד שהיתה לפניו.

יש להוסיף כי בהגהתו למסכת סוכה חזר רש"ל בשלישית על הערתו ומציין לפירוש שונה ברש"י במסכת ביצה. הגהה זו, וכן שאר הגהות רש"ל לאותה סוגיה במסכת סוכה, מסודרות בח"ש על דף לח ע"ב! עובדה זו מלמדת כי העורכים סידרו את הגהות רש"ל בח"ש בהתאם למהדורת התלמוד שלו שהיתה מונחת לפנייהם. נרחיב על כך את הדיבור להלן, בפרק 'סימני עריכה'.

שינויים טכניים

מלבד הפניות וציוני דפים שרשם רש"ל בהגהותיו, ישנן דרכים נוספות לזיהוי מהדורת רש"ל על יסוד שינויי העימוד בין המהדורות בדפוס בומברג. חלק מהגהות רש"ל אינן עוסקות

בתיקוני נוסח, אלא בשינויים טכניים במבנה דף התלמוד. כאשר בודקים הגהות אלה מתברר כי לעתים הן מתאימות למהדורה אחת בלבד. להלן מבחר דוגמאות ממין זה.

כותרות 'מתניתין' ו'גמרא'

כמה מהגהות רש"ל עוסקות בכותרות 'מתניתין' ו'גמרא' ושיבוצן במקומן הראוי בגמרא ורש"י. עורכי ח"ש רגילים לתאר פעולה זו במונחים: 'נרשם מתניתין', 'נרשם גמרא'. ראה, למשל, הגהות רש"ל לברכות י ע"א, ברש"י ד"ה 'ורגליהם'; שם מד ע"א, ברש"י ד"ה 'אפילו אכל'; עירובין קא ע"א, ברש"י ד"ה 'מחצלת'; סוטה יח ע"ב, ברש"י ד"ה 'ולא אחר'; קדושין נג ע"ב, בגמרא; מכות יב ע"ב, בגמרא; יבמות כד ע"א, בגמרא; ועוד. לעתים מתברר כי שינויים אלה מתאימים למהדורה אחת בלבד, כמו שנראה בדוגמאות הבאות.

בגטין סה ע"ב מוסיף רש"ל את הכותרת 'גמרא' לאחר המשנה 'האומר כתבו גט ותנו לאשתי'. בדפוס ראשון (רפ"א) ישנה כותרת 'גמרא' לאחר סיום המשנה, 'ולא אמר כלום'. אבל בדפוס שני (רפ"ו) חסרה כותרת זו בסוף המשנה, ועליו נסבה הגהת רש"ל. בהגהת רש"ל לכתובות קי ע"ב נאמר:

נשא אשה בארץ ישראל כו', נרשם: 'מתניתין' עד 'הא גופא קשיא', ושם נרשם: 'גמרא'.

בדפוס ונציה הראשון רפ"א נמצאת בעמוד זה המשנה האחרונה של מסכת כתובות (יג:יא) בשלמותה, מן 'הכל מעלין' עד 'נשא אשה בקפוטקיא, נותן לה ממעות קפוטקיא'. אחרי המשנה באה הסוגיה: 'הכל מעלין לאתויי מאי וכו'. אחריה באה פיסקה בת שתי מלים: 'נשא אשה', כפי שהוא בדפוסים שלנו. אחר כך מתחילה סוגיה חדשה: 'הא גופא קשיא' וכו'. כאשר משווים את הגהת רש"ל הנ"ל עם דפוס ונציה הראשון (והדפוסים שלנו, המעומדים כמותו), קשה להבין את כוונתו. בפשטות נראה כאילו מוסיף רש"ל את הכותרות 'משנה' ו'גמרא' סביב הפיסקה, וזה תמוה מאד. צורה זו של כותרות 'משנה' ו'גמרא' לפני פסקאות ואחריהן שכיחה בכתבי-יד של התלמוד. לדעת רי"ן אפשטיין, זוהי 'הצורה הקדומה של המשנה שבבבלי' — פיסקה קטנה עם ציון 'מתניתין'⁵¹. צורה זו התאימה לכתבי-יד, שבהם נמצאה (או נוספה) המשנה בתחילת כל פרק. לאחר חלוקת המשניות בתוך הפרקים בדפוס התלמוד אין מקום לכותרות אלה סביב הפסקאות. שריד לצורה הישנה נשמר במסכת יבמות דפוס פיזורו. בשמונת הפרקים הראשונים של מסכת זו צוינו הפסקאות בכותרות 'מתניתין' ו'גמרא' סביבן⁵². בדפוס ונציה תיקנו כפילות זו והסירו את הכותרות מן הפסקאות. בדרך הילוכם הסירו המדפיסים כותרות גם ממשניות, כמו בדף כד ע"א: 'מצוה בגדול ליבם, ואם קדם הקטן זכה'. מדפיסי ונציה חשבוה לפיסקה, מפני שהיא קצרה ומכילה משפט אחד בלבד. רש"ל בהגהתו לסוגיה החזיר למשנה את כותרותיה, שהוסרו בטעות. כיוצא בה המשנה בדף כה ע"ב: 'החכם שאסר את האשה' וכו'. וגם לה השיב רש"ל את כותרותיה⁵³. לפי זה, קשה להעלות על הדעת שרש"ל יחזיר שבשתא ליושנה ויוסיף כותרות 'משנה'

51 ראה י"ג אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ח, עמ' 921 ואילך.

52 שם, עמ' 923. מאמר על הדפסת התלמוד, עמ' כא.

53 לחילופים אלה אין זכר בשינויי הנוסחאות של דק"ס השלם ליבמות, והוא הדין בהגהות רש"ל, שאינן נזכרות כלל.

ו'גמרא' לפיסקה שלפנינו. יתר על-כן, בהגהות רש"ל מצינו מגמה הפוכה: רש"ל מוחק כותרות כאלו שנדפסו סביב הפיסקאות. ביבמות כח ע"ב מוחק רש"ל את הכותרת 'גמרא' שנדפסה אחרי הפיסקה: 'היתה אחת מהן' בדפוס ונציה. בקדושין גג ע"ב, מוחק רש"ל כותרות 'משנה' ו'גמרא', שנדפסו בדפוס ונציה סביב הפיסקה הבאה:

ובהקדש — במזיד קידש, בשוגג לא קידש. דברי רבי מאיר. רבי יהודה אומר: בשוגג לא קידש.

פיסקה זו היא סיפא של משנה ח, שנדפסה לעיל בדף נב ע"ב, ושם נדפסה המשנה במלואה עם כותרות לפניה ואחריה. לאור כל האמור, לא ייתכן שרש"ל יוסיף אצלנו כותרות 'מתניתין' ו'גמרא' לפיסקה בת שתי מלים.

פתרון לתעלומה זו מצוי בדפוס ונציה השני למסכת כתובות (רפ"ז). במהדורה זו חולקה המשנה האחרונה של המסכת לשני חלקים: בראש העמוד נדפסה הרישא של המשנה: 'הכל מעלין' וכו' עד 'אחד האנשים ואחד הנשים', ותו לא. באמצע העמוד, במקום שבו ישנה פיסקה בד"ו הראשון, נדפסה הסיפא של המשנה בשלמותה, מן: 'נשא אשה בארץ ישראל' וכו' ועד סוף הפרק. אלא שכאן חסרות הכותרות 'משנה' ו'גמרא' סביב המשנה, ורש"ל מוסיף לפניה ואחריה. הגהת רש"ל מתאימה, איפוא, למהדורה זו בלבד.

מחיקת משנה כפולה

בדפוסי ונציה קיימת תופעה של הדפסת משנה אחת פעמיים, בדפים סמוכים. רש"ל בהגהותיו מתקן כפילות זו ומוחק משנה אחת מיותרת. והרי מספר דוגמאות לכך. בהגהתו לברכות מ ע"ב מוחק רש"ל את המשנה: 'ברך על היין' וכו', שנדפסה שם בדפוסי ונציה, מפני שהיא שנויה פעם נוספת בדף מב ע"א. בהגהתו לשבת קכה ע"א מוחק רש"ל את המשנה: 'כל כסויי כלים' וכו', שנדפסה שם בדפוסי ונציה, מפני שהיא שנויה פעם נוספת בדף קכו ע"ב. בהגהתו לב"ק נא ע"א מוחק רש"ל את המשנה: 'כסוהו הראשון' וכו', שנדפסה שם בדפוסי ונציה, מפני שהיא שנויה פעם נוספת בדף נב ע"א. בהגהתו לסנהדרין מט ע"ב מוחק רש"ל את המשנה: 'מצות הנשרפין' וכו', שנדפסה שם בדפוסי ונציה, מפני שהיא שנויה פעם נוספת בדף נב ע"א. והנה לעתים מתברר כי המשנה שמוחק רש"ל נכפלה במהדורה אחת בלבד, כמו במקרה דלהלן. בהגהת רש"ל לחולין קמא ע"א נאמר:

הנוטל האם על הבנים כו', נמחק הכל עד סוף המשנה. ואחר-כך בפסקה נרשם: 'מתניתין'.

בדפוס ונציה הראשון רפ"א נדפסו בעמוד זה שתי משניות. בראש העמוד נמצאת הסיפא של משנה ג: 'שלחה וחזרה' כו' עד 'פטור מלשלח'. בתחתית העמוד נמצאת משנה ד: 'הנוטל אם על הבנים' כו' עד 'אין לוקין עליה'. לפי עימוד זה, אין הגהת רש"ל מובנת כלל: א. מדוע מוחק רש"ל משנה שלמה בתחתית העמוד? ב. רש"ל בהגהותיו אינו מוסיף כותרות 'משנה' לפיסקאות אלא להיפך — הוא מסירן, כמו שראינו לעיל. ובכלל לא ברור באיזו פיסקה מדובר, שהרי באותו עמוד אין פיסקאות כלל בדפוס ונציה הראשון.

כל התמיהות מסתלקות לאחר עיון בדפוס ונציה השני רפ"ו. במהדורה זו נכפלה משנה ד פעמיים באותו עמוד. תחילה נדפסה כהמשך למשנה הראשונה בראש העמוד, ושוב נדפסה שנית בתחתית העמוד, כמו בד"ו הראשון. אלא שכאן חסרה לפני הכותרת 'מתניתין'. לאור זאת מובנת היטב הגהת רש"ל: רש"ל מוחק את משנה ד מראש העמוד, ומוסיף ל'פסקה' בתחתית העמוד את הכותרת 'מתניתין'. נמצאנו למדים כי הגהה זו הולמת את דפוס ונציה השני בלבד.

חיבור דיבורים ברש"י ותוספות והפרדתם

בהגהותיו לרש"י ותוספות נוהג רש"ל לעתים להפריד דיבור אחד לכמה דיבורים. עורכי ח"ש רגילים להשתמש במונח 'הוא סוף דבור' לתיאור חלוקה זו. לפעמים מגיה רש"ל בצורה הפוכה והוא מחבר שני דיבורים או יותר לדיבור אחד. אזי משתמשים העורכים במונח 'הכל דבור אחד'. גם שינויים אלה מלמדים על מהדורת רש"ל מפני שלעתים הם מתאימים למהדורה אחת בלבד, כפי שנראה בשתי הדוגמאות הבאות. בהגהת רש"ל לרש"י בכתובות יז ע"א נאמר:

בד"ה טורמיסין — 'לא איתפרש', והוא סוף דבור. והדבור שאחריו המתחיל 'טורמיסין' עד 'ריקנין', נכתב בצדו 'הגה"ה'.

בדפוס ונציה הראשון רפ"א יש כאן שני דיבורים רצופים ברש"י, המתחילים במלה 'טורמיסין'. ביניהם נדפסו נקודתיים ואין צורך להפרידם. אבל בדפוס ונציה השני רפ"ז אין הפרדה ביניהם ושניהם מחוברים בדיבור אחד. צורה זו בלתי-אפשרית, כיוון שיש בתוכה סתירה פנימית. ברישא אומר רש"י שאינו יודע לפרש את המונח: 'טורמיסין'. ואילו בסיפא מפרש רש"י מונח זה עצמו. לפיכך מתבקש הצורך בחלוקת הדיבור לשנים, כפי שמגיה רש"ל. רש"ל מוסיף ומעיר כי לדעתו הפירוש השני אינו מדברי רש"י, אלא הוספה מאוחרת, בחינת 'הגהה'.

בהגהת רש"ל לרש"י בשבת יד ע"ב נאמר:

ד"ה לשריפה — 'עליהן' הוא סוף דבור, ואחר כך צ"ל הדבור: 'שלמה גזר'.

בד"ו הראשון ר"פ נדפסו נקודתיים אחרי המלה 'עליהן', והדיבור הבא ברש"י מתחיל במלים 'שלמה גזר', בדיוק כפי שמגיה רש"ל. אבל בד"ו השני ר"צ נדפס רש"י בנוסח זה: 'לשריפה — שהיו שורפין תרומה עליהן שלמה גזר כו'.

במהדורה זו אין הפרדה בין שני הדיבורים והם מחוברים יחד בשי"ן הסיבה, המקשרת בין חלקי המשפט. רש"ל בהגהתו מוחק את שי"ן הסיבה מן המלה 'שלמה', ומחלק את פירוש רש"י לשני דיבורים. מובן שהגהתו מתאימה לעימוד של מהדורה זו בלבד.

העברת דיבורים ברש"י ותוספות מעמוד לעמוד

בהגהותיו לרש"י ותוספות נוהג רש"ל, בין היתר, להעביר דיבורים ברש"י ותוספות מעמוד אחד למשנהו. העברה זו נועדה להתאים את החומר הפרשני לטקסט התלמודי שבאותו עמוד. העברת דיבורי תוספות: ראה, למשל, הגהות רש"ל לברכות ו ע"א, תוד"ה 'אחורי'. שם כד ע"ב, תוד"ה 'בחבלי'. שם מב ע"א, תוד"ה 'ואע"פ'. שם מג ע"א, תוד"ה 'בא להם'. פסחים סט ע"א, תוד"ה 'מדקאמר' וד"ה 'שוחטין'. ב"ב סח ע"א, תוד"ה 'אמר תנא קמא'. שם קיח ע"א,

תוד"ה 'ולמאן דאמר לבאי הארץ'. שם קסט ע"ב, תוד"ה 'רשב"ג'. שם קעב ע"ב, תוד"ה 'והכא צריך'. סנהדרין כד ע"א, תוד"ה 'אמר רבא'.
העברת דיבורים ברש"י: ראה, למשל, הגהות רש"ל לברכות כב ע"א, ד"ה 'משמשת'.
יבמות קא ע"א, ד"ה 'הא מיעוטה', ב"ב קכח ע"ב, רשב"ם ד"ה 'בפסלות'. סנהדרין יג ע"ב, ד"ה 'איכא בינייהו'. סנהדרין לג ע"א, ד"ה 'זכות גרידתא'. שבועות ד ע"ב, ד"ה 'ונעלם'.
והנה מתברר כי העברת הדיבורים איננה מתאימה תמיד לעימוד בכל המהדורות. לעתים נחוצה העברת הדיבור במהדורה אחת והיא מיותרת בשאר המהדורות מפני שבהן מונח הדיבור במקומו, בצד הסוגיה הנדונה. והרי דוגמה אחת. בהגהות למכות יח ע"א כותב רש"ל כי תוספות ד"ה 'ואמר ליה' 'שייך לעמוד השני'. העברת התוספות לעמוד ב מלמדת כי בטופס רש"ל היה התוספות בעמוד א. והנה בדפוס ונציה הראשון ר"פ איננו מוצאים את תוד"ה 'ואמר ליה' בעמוד א, אלא בעמוד ב כפי שמגיה רש"ל. אבל בדפוס ונציה השני ר"צ נמצא התוספות ד"ה 'ואמר ליה' בעמוד א! מכאן ברור כי רש"ל הגיה מהדורה זו במסכת מכות. יצוין כי במסכת מכות רבים שינויי העימוד בין שתי המהדורות, עד שכמעט מרובה הפרוץ על העומד. מסכת זו מכילה ארבעים ושישה עמודים. מחציתם, דהיינו עשרים ושלושה מהם, מתחילים במלים שונות בדפוס שני ר"צ.

סימני עריכה

ספר חכמת שלמה עבר, כידוע, עריכה לדפוס, אותה תיארו לעיל בפרק קודם. גם ממבנה עריכת הספר ניתן לזהות את מהדורת התלמוד שהגיה רש"ל.

עימוד דפי התלמוד בח"ש

הגהות רש"ל מסודרות בח"ש לפי דפי ועמודי התלמוד המודפס. פעמים רבות אתה מוצא כי הגהות רש"ל בח"ש נמצאות כביכול במקום לא נכון, שאינו מתאים למיקום הסוגיה בדפוסים שלנו. לשון אחר: עימוד התלמוד בח"ש שונה מן העימוד בתלמוד שלנו, הבנוי על דפוס ונציה הראשון. בדיקת מקומות אלה מראה כי עמודי התלמוד בח"ש צוינו על-פי מהדורות מאוחרות בדפוס בומברג. והרי מבחר דוגמאות.
במסכת ברכות, למשל, שונה לחלוטין העימוד בין דפוס ראשון ושני, בגלל הפרשי הדפים ביניהם. כל הגהות רש"ל לברכות מסודרות בח"ש לפי העימוד של דפוס ונציה השני רפ"ט, שעל-פיו סודרו גם הדפוסים שלנו. לעומת זאת, במסכת שבת יש רק שני הבדלי עימוד בין מהדורת בומברג הראשונה למהדורה השנייה. דף מז ע"ב מתחיל בדפוס ראשון במלים 'מיטה גללניתה', ובדפוס שני במלים 'רבן שמעון בן גמליאל'. דף קמג ע"א מתחיל בדפוס ראשון במלים 'התם כיון דמסכת' ובדפוס שני במלים 'הא לא חזי'. שלוש מאות ועשרה העמודים האחרים במסכת שבת מתחילים במלים זהות בשתי המהדורות. והנה הבדל זעיר זה דיו כדי לזהות את מהדורת רש"ל. בדף קמג ע"א מובאת בח"ש הגהת רש"ל: 'והאמר רבא לשמעה'. משפט זה מופיע בדפוס ראשון (ר"פ) בדף קמב ע"ב, כמו שהוא בדפוסים שלנו. אבל בדפוס שני (ר"צ) נמצא המשפט בדף קמג ע"א ובהתאם לו סודר בח"ש.
בח"ש לסוכה לח ע"ב נמצאות הגהות רש"ל הבאות:

אמר ליה רב ספרא משה שפיר קאמרת אלא התם והכא אסוקי מילתא היא ולית לן בה — כל זה נמחק ונ"ב: נ"ל דלא גרסינן, ולפי זה מיושב שפיר 'התם והכא' דקאמר רב ספרא, ודוק.

שם ואמר רבא לא לימא כו'.
שפיר קאמרת אלא כו', כן צריך להיות.

הטקסטים המתוקנים בהגהות אלה נמצאים בדפוס ראשון בדף לט ע"א. אבל בדפוס שני הם בדף לח ע"ב ובהתאם לו סודרו בח"ש. מעניין לציין שכל הגהות רש"ל המסודרות בח"ש על דף לח ע"ב שייכות לדף הבא לפי העימוד של דפוס ראשון. על-פי מהדורה זו אין שום הגהת רש"ל (בגמ') בדף לח ע"ב! בהמשך המסכת מובאת בדף מא ע"ב הגהת רש"ל: 'לשקיעת החמה רב נחמן בר יצחק אמר רבן יוחנן'. בדפוס ראשון נמצא המשפט בדף מא ע"א, אבל בדפוס שני הוא בדף מא ע"ב ובהתאם לו סודר בח"ש. יושם לב כי בדוגמה האחרונה נמצא הקטע המוגה בעמוד מאוחר בדפוס שני (מא ע"ב) לעומת מיקומו המוקדם (מא ע"א) בדפוס ראשון. ואילו בדוגמה שלפניה שהובאה מאותה מסכת (סוכה) נמצאו הקטעים המוגהים בעמוד מאוחר בדפוס ראשון (לט ע"א) לעומת מיקומם המוקדם (לח ע"ב) בדפוס שני. בכל מקרה, סידור הקטעים בח"ש תואם לעולם את העימוד של דפוס ונציה השני.

בח"ש לכתובות מג ע"ב מובאת הגהת רש"ל בגמ':

ואימא בפיתוי הבת, קנסות וחבלות הכתוב מדבר, וכן תני רב חנינא בפיתוי הבת, קנסות וחבלות הכתוב מדבר, חבלות צערא דגופא נינהו, אמר רבי יוסי בר חנינא, שפצעה בפניה.

בדפוס ונציה הראשון רפ"א נמצא כל הקטע בדף מג ע"א, כפי שהוא בדפוסים שלנו. לכאורה סודר הקטע בח"ש שלא במקומו, אבל בדפוס ונציה השני רפ"ז נמצא כל הקטע הנ"ל בדף מג ע"ב, ובהתאם לו סודר בח"ש.

להלן דוגמאות נוספות להתאמת סידור הקטעים בח"ש לעימוד של דפוס ונציה השני:

מיקום הקטע (דף ועמוד)

מסכת	הגהות רש"ל	חכמת שלמה	ד"ר ראשון	ד"ר שני
כתובות	אלא כתיב כאן נערה	מא א	מ ב	מא א
כתובות	ערטילאי וסיים מסאני	סה א	סה ב	סה א
כתובות	בסדינא בי רבי מיאשה	פה א	פה ב	פה א
גטין	אל ישיאו את אשתו	כח ב	כט א	כח ב
גטין	ליורשיו ואמאי הכי נמי	מב א	מב ב	מב א
מכות	בגלעד שכיחי רוצחים	י א	ט ב	י א
מכות	עוסקים בתורה ואמר ר"י	י ב	י א	י ב
שבועות	ביטוי שחייבין על	כא ב	כא א	כא ב
שבועות	מפקדון דמזיד דלאו כשוגג	לה א	לד ב	לה א
שבועות	והרי סוטה	לו ב	לו א	לו ב
שבועות	תובעין אותו ואמרו לו	לח ב	לח א	לח ב
חולין	בחולין שנעשו על טהרת תרומה וכו'	לד א	לד ב	לד א

בח"ש לעירובין צג ע"ב מובאות שלוש הגהות רש"ל רצופות:

מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל

וקיטרו ביה והיכי עביד שמואל הכי והא אמר כו', ורב אי סבירא ליה דאסיר כו', כצ"ל, שם דלא נימרו כו', נ"ב: ס"א, הדר ביה רב משמעתייה. ולא נהירא, דהא רב לא אמר שמעתתא מימיה אלא מהאי עובדא שמיע לן, וק"ל.

בד"ו הראשון רפ"ב נמצאים שלושת המשפטים הללו בדף צד ע"א, אבל בד"ו השני רפ"ח נמצאים משפטים אלה בדף צג ע"ב, ובהתאם לו סודרו בנ"ש. יש לציין כי הגהות אלה נותרו בנ"ש קצר, אלא ששם הן סודרו במקומן 'הנכון', בדף צד ע"א, בהתאם לעימוד של דפוסי התלמוד המאוחרים, שהם כאמור מעומדים על-פי דפוס ונציה הראשון. לסיכום: עורכי ח"ש, שהעתיקו את הגהות רש"ל מתוך הטופס האישי שלו, סידרו את ההגהות בהתאם לעימוד התלמוד בטופס רש"ל שהיה מונח לפנייהם. על-ידי כך גילו לנו בעקיפין איזו מהדורת תלמוד הגיה רש"ל.

'הגהות' ו'גליונות'

עדות נוספת למהדורת רש"ל מוסרים לנו עורכי ח"ש בלשונות העריכה שהוסיפו להגהות רש"ל כדי לעשותן מובנות ללומד. לשם ציון מקום הקטע שעליו נסבה הגהת רש"ל, משתמשים העורכים במונחים קבועים, כגון: 'במתניתין', 'בגמרא', 'ברש"י', 'בתוספות', 'בפיסקא', וכו'. כמרכן נוהגים העורכים להשתמש במונח 'גליון' או 'בהגהה', שנועד לציין כי הגהת רש"ל נעשתה בקטע אשר סומן בדפוס התלמוד כ'הגהה' או 'גליון' לפירוש רש"י או לתוספות. והנה, לעתים מתברר כי בדפוס ונציה הראשון אין שום הגהה או גליון באותו מקום, והיא קיימת רק במהדורות הבאות. והרי מבחר דוגמאות. בנ"ש לבכא קמא ה ע"ב נמצאת בתוספות הגהת רש"ל הבאה:

אחר דבור המתחיל 'שכן מועדין' כו' צריך להיות דבור המתחיל 'ומתניתין לא קתני'. ואחר כך דבור המתחיל 'להלכותיה', נמחק כל הגליון עד סוף הדבור, ונכתב בצדו: בספרים אחרים, ובג' תוספות ראיתי שאינו, וכן נראה לי ודוק.

לפנינו הגהת רש"ל מעניינת, ועוד נדון בה לגופה במקום אחר. לענייננו נוגע המשפט 'נמחק כל הגליון' וכו'. בדפוס ונציה הראשון רפ"א אין שום גליון באותו עמוד, ולא ברור למה הכוונה. אבל במהדורת רצ"ח מופיעה כותרת 'גליון' לפני ד"ה 'להלכותיה', ובאמצע אותו דיבור נדפסו המלים 'ע"כ', לציין סיום הגליון, לפני המשפט 'ומתניתין לא קתני' וכו'. עובדה זו פותרת את החידה ובלעדיה אי-אפשר להבין את כוונת רש"ל. כיוצא בזה ח"ש ליבמות ט ע"א, שם נמצאת בתוספות ד"ה 'מה עבודה זרה' הגהת רש"ל הבאה:

דלא אשכחן בהו לאו כצ"ל, והוא סוף דיבור, והשאר הג"ה, עד כאן גליון.

בדפוס ונציה הראשון רפ"ב (וכן בדפוסים שלנו), מסתיים התוספות במלים 'דלא אשכחן בהו לאו', כפי שנאמר בנ"ש, וזהו אכן סוף הדיבור ואין שום 'שאר'! הסיפא של הגהת רש"ל: 'והשאר הג"ה', עד כאן גליון', נראית כחידה סתומה ובלתי מובנת. אבל בדפוס ונציה השני רפ"ח יש המשך לתוספות, וזה לשונו:

ורבנן לית להו כרת בפורק עול, ומפר ברית, ומגלה פנים, אלא מוקמי שלש כריתות בעבודה זרה, בסוף פרק ד מיתות, עד כאן גליון.

לאור הוספה זאת, מובנת הגהת רש"ל היטב. רש"ל הוסיף את הכותרת 'הגה"ה' לקטע שנספח לתוספות בד"ו השני, הקטע המסתיים במלים 'עד כאן גליון'. תופעה זו של גיליונות והגהות הנמצאים בדפוס ונציה השני בלבד בולטת במיוחד במסכת עירובין. להלן מבחר דוגמאות ממסכת זו. **בז"ש** לעירובין לד ע"א נאמר בהגהת רש"ל:

בהג"ה צריך להיות אמת כו' נ"ב: פירוש, שאף רש"י גם כן מוכרח לומר דאירי ששכיתו במקום רשות היחיד כו' ודוק. עוד בהגה"ה, צריך ד' אמות — נמחק ד' אמות.

המונחים 'בהגה"ה' ו'עוד בהגה"ה' נרשמו על-ידי העורכים לשם ציון מקום הגהת רש"ל. והנה, בדפוס ונציה הראשון של מסכת עירובין (רפ"ב) אין באותו עמוד שום הגה"ה. גם המשפט 'צריך להיות אמת', שאותו מפרש רש"ל, והמשפט 'צריך ד' אמות', שממנו מוחק רש"ל את שתי המלים האחרונות, אינם מופיעים כלל באותו עמוד. אבל בדפוס ונציה השני רפ"ח נמצאת הגהה לייד תוספות ד"ה 'ואמאי', וזה לשונה:

אבל כששכיתו ברה"ר, לא יצטרך להוליכו עד מקום השכיתה, וע"כ כן צריך להיות האמת, לפרוש הקונטרס. דאי לעולם צריך ד' אמות להוליכו עד מקום השכיתה, א"כ תיקשי ליה מרבי, ולא יוכל לתרץ מה שמתרץ, גזירה אטו יו"ט שלאחר שבת ע"כ.

בהגה"ה זו מופיעים שני המשפטים שבהם עוסק רש"ל בהגהתו, וברור כי רש"ל הגיה מהדורה זו.

קיימת גם תופעה נוספת. לעתים מתברר כי הקטע שאותו מגיה רש"ל אמנם נמצא בדפוס ונציה הראשון; אלא ששם הוא חלק מדברי התוספות. אבל **בז"ש** נרשמה הגהת רש"ל תחת הכותרת 'בגליון', ובאמת בדפוס ונציה השני מסומן אותו קטע כגיליון תוספות. בעירובין ה ע"א נמצא בדפוס ונציה הראשון המשפט הבא, בסוף תוספות ד"ה 'דפתח ליה': 'והנה עינינו רואות, שאין האלכסון של שלושה על אחד מגיע לאלכסון של טפח על טפח'. רש"ל מוסיף לקטע זה את המלים 'לחי אפילו' אחרי המלה 'מגיע', והוא גורס את הנוסח 'מגיע לחי אפילו לאלכסון של טפח' וכו'. הגהה זו מתאימה גם לדפוס ראשון. אלא שבז"ש מובאת הגהת רש"ל בלשון: 'בגליון והנה עינינו כו' מגיע לחי אפילו לאלכסון כו' כן צריך להיות'. והנה בדפוס ונציה השני רפ"ח מסומן כל הקטע 'והנה עינינו' תחת הכותרת 'גליון'. בעוד שבד"ו הראשון הקטע הוא חלק בלתי-נפרד מדברי התוספות ד"ה 'דפתח'. מכאן אתה למד על מהדורת רש"ל.

כיוצא בזה תוספות לעירובין לח ע"ב ד"ה 'הא קא מכין', שם נמצא בדפוס ראשון הקטע: 'והא דקא מייתי מלתיה דרב יהודה, לפי שהיתה ידועה להם'. רש"ל מגיה כאן: 'שלא היתה ידועה להם'. הוספת המלה 'שלא'⁵⁴ מתאימה גם לדפוס ראשון, אלא שבז"ש מובאת הגהת רש"ל בלשון: 'בגליון, לפי שלא היתה ידועה כו' כצ"ל'. ואכן, בדפוס ונציה השני מסומן כל הקטע הנ"ל בשם 'גליון', עם הכותרת 'גליון' בראשו ו'עד כאן' בסופו; אבל בדפוס ראשון (ובדפוסים שלנו) נמצא כל הקטע באמצע תוספות ד"ה 'הא קא מכין' ומהווה חלק בלתי-נפרד ממנו. מכאן אתה למד שרש"ל הגיה את המהדורה השנייה.

54 עיין מהרש"א, החולק על הוספה זו, ובספר *צוהר לבני* לר"מ זוננשיין, פרסבורג ת"ר, על אתר.

את הדוגמה השלישית אנו מביאים מעירובין ד ע"א, שבו נמצאת בח"ש הגהת רש"ל הבאה:

בגליון, דמשערין ביין שהוא כו', כן צריך להיות.
באותו דיבור, שמפיל ביצה ומחצה מן המים. נכתב בצדו: בדפוס החדש הנדפס
לובלין כתוב: 'מן היין', ובודאי מן גמרא מוגהה נדפס, ואותו המגיה לא הבין הפשט,
כי בודאי במים איירי...

לפנינו שתי הגהות רש"ל באותו 'גליון'. בראשונה מגיה רש"ל: 'דמשערין ביין שהוא',
ובשנייה הוא תומך בנוסח הדפוס שלפניו: 'מן המים' כנגד 'מן היין' שבדפוס לובלין. סוגיה זו
נפרש בדיון שיוקדש לביקורת רש"ל על דפוס לובלין. והנה בדפוס ראשון רפ"ב אין באותו
עמוד 'גליון', אלא קטע שנדפס תחת הכותרת 'הגה"ה'. באותה הגה"ה נמצאים שני המשפטים
שבהם עוסק רש"ל בהגהתו. בראשון נפלה טעות דפוס במלה 'משערין', שנדפסה בשיבוש:
'דמשכרין', ורש"ל מחליף את הכ"ף בעי"ן. ואילו במשפט השני נמצא הנוסח 'מן המים' כפי
שהיה לפני רש"ל. לכאורה, מתאימה הגהת רש"ל לדפוס ראשון, ורק העורכים טעו קלות
בהפניה בציינם 'בגליון' במקום 'בהגה"ה'. אבל עיון בדפוס ונציה השני רפ"ח מגלה כי
במהדורה זו נדפס אותו קטע בנוסח זהה לדפוס הראשון, לרבות שגיאת הדפוס 'דמשכרין';
אלא שבראשו נרשמה הכותרת 'גליון' ובסופו הסיום 'עד כאן גליון'. מכאן אתה למד כי רש"ל
הגיה מהדורה זו.

לשונות עורכים

בדוגמאות הבאות נראה לשונות עורכים מסוג אחר.

ביבמות מה ע"א מסופר על רב שהכשיר לנישואין אדם שנוולד לישראלית ונוכרי. רב סירב
לתת את בתו לאשה לאותו אדם, אפילו היה גדול כיהושע בן נון. על כך העיר לרב רב שימי בר
חייא, בנוסח דפוס ונציה הראשון רפ"ב:

אמר ליה: יהושע בן נון, אימר לא יהיב ליה, אחריני יהבי ליה. האי, אי מר לא יהיב
ליה, אחריני לא יהבי ליה.

בח"ש נמצאת כאן הגהת רש"ל הבאה:

אמר ליה יהושע בן נון אי מר לא כו', וכן אחר כך: אי מר לא יהיב ליה כו', כצ"ל. ונ"ב:
פירוש, אי הוה גדול כיהושע בן נון, לא הוה חושש במה שאין אתה נותן בתך, שאפילו
אם אין אתה מר נותן לו, יהיה הרבה והרבה אחרים שיקפצו עליו ויתנו לו, אבל האי
פלוגי, שאינו גדול ואינו חשוב, אי מר לא תתן לו, שום אחר לא יהיב ליה⁵⁵.

רש"ל בהגהתו מתקן 'אי מר' בשתי מלים נפרדות, ובהתאם לכך מפרש את הסוגיה בהערתו.
בדפוס ונציה הראשון נתחברו שתי מלים אלה לתיבה אחת — 'אימר' — ברישא, אבל בפעם
השנייה הן נדפסו כהוגן: 'אי מר', כשתי מלים. ברם, מלשון העורכים משמע שרש"ל הגיה

55 *מדק"ס השלם* ליבמות (ח"ב, עמ' קנז) לא הובנה כוונת רש"ל, אף-על-פי שהיא מבוארת היטב בפירושו.
במקומה יוחסה לרש"ל הגהה מדומה בהערה 96. פירוש רש"ל מובא בסתם (הערה 93), מבלי להזכיר את
שם אומרו.

פעמיים 'אי מר' בסוגיה: קודם ברישא 'וכן אחר כך'. תיאור זה הוא מדברי העורכים ונועד להראות את מקום הגהת רש"ל. ואמנם, בדפוס ונציה השני רפ"ח נדפס 'אימר' במלה אחת גם בסיפא, ומכאן ראייה למהדורת רש"ל.

בהגהת רש"ל לברכות ד ע"א נאמר: 'בריש העמוד — בניהו בן יהוידע זה סנהדרין כו'. בדפוס ראשון ר"פ נמצא הקטע באותו עמוד אבל לא בראשו. ואילו בדפוס שני רפ"ט הוא בשורה הראשונה, ועליו נסב ציון העורכים.

והרי דוגמה נוספת לחשיבות הדיוק בלשונות ההבאה של העורכים. בח"ש לבבא קמא ה ע"ב נמצאת בתוספות הגהת רש"ל: 'דבור המתחיל לרב, נכתב בצדו: שייך על עמוד השני'. והנה בדפוס ראשון רפ"א מתחיל אותו דיבור בתוספות במלים 'אי לרב', כמו שהוא בדפוסים שלנו. לכאורה היה מקום לחשוב כי המלה 'אי' נשמטה בטעות מח"ש; אבל במהדורת רצ"ח מתחיל אותו דיבור בתוספות במלה 'לרב' (בלי 'אי'), ומכאן עדות על מהדורת רש"ל.

ברוב הדוגמאות שהבאנו בסעיף זה לא יכולנו להסיק מעצם הגהת רש"ל ומתוכנה על המהדורה שהיתה לפניו, כפי שעשינו בסעיפים קודמים. ברם, המינוח של עורכי ח"ש ודרכי ההפניה שלהם הם שגילו לנו בעקיפין את מהדורת רש"ל. נמצאנו למדים כי אפילו שיחת חולין של מדפיסים צריכה לימוד. פרטים שוליים, בעלי אופי טכני מובהק, סייעו לנו בזיהוי מהדורת רש"ל.

שערים מזויפים בתלמוד דפוס בומברג

כמה ביבליוגרפים העירו על שערים מזויפים במהדורות התלמוד בדפוס בומברג. רוב השערים המזויפים נושאים תאריך של מהדורת בומברג השנייה רפ"ו-רצ"א. הראשון שהעיר על כך היה רנ"ן רבינוביץ. במאמר על הדפסת התלמוד ציין רבינוביץ שתי מסכתות הנושאות שערים מזויפים⁵⁶. אחריו עסק בנושא זה יצחק ריבקינד, שפרסם חמש מסכתות נוספות מסוג זה⁵⁷. משה מארכס פיתח בהרחבה נושא זה, ואף נתן סימני היכר לאבחנה בין המהדורות. בספרו *Annalen des Hebräischen Buchdruckers*⁵⁸, הוסיף מארכס תשע מסכתות 'מזויפות' אחרות בדפוס בומברג. בעקבותיו סיכם לאחרונה את הנושא א' רזונטל ורשם בסך הכל 19 מסכתות בעלות שערים מזויפים בדפוס בומברג⁵⁹. במהלך מחקר זה לא הסתמכנו על הרשימות הנ"ל, המבוססות על סימנים טיפוגרפיים חיצוניים גרידא⁶⁰, אלא בדקנו אישית את כל עותקי המהדורות בדפוס בומברג. מצאנו סימני אבחנה פנימיים בין המהדורה המקורית והמזויפת, הבאים לידי ביטוי בשינויי נוסחאות בין העותקים. בתוכם גם כאלה הנוגעים להגהות רש"ל.

התברר לנו כי הגהות רש"ל בכל מסכת ומסכת הולמות את המהדורה האותנטית בלבד.

56 מאמר על הדפסת התלמוד, עמ' נג-נד הערה 1, ביחס לשער מזויף במסכת מעילה, קינים, תמיד וכו'; שם, עמ' מה הערה 1, ביחס לשער מזויף במסכת קדושין בעמ' מד הביע רבינוביץ את חשדו כי כל השערים המתוארכים בשנות רצ"ח-רצ"ט הם מזויפים. ברם, מ' שמלצר כבר הזים [לעיל הערה 33] את חשדו.

57 במאמרו 'דקדוקי ספרים' בספר היוכל לאלכסנדר מארכס, ניר-יורק תשי"ז, עמ' תא ואילך.
58 הספר עוררו בכתב-יד וראיתו בסינטינאטי. מיקרופילם ממנו מצוי במכון לתצלומי כתבי היד העבריים בירושלים, ומספרו 40463. תודתי למר יצחק יודלוב, שהפנה את תשומת לבי לסרט זה.

59 'Daniel Bomberg and his Talmud Editions', in: G. Cozzi (ed.), *Gli Ebrei e Venezia*, Milano 1987, pp. 391-400. לאלה יש להוסיף ביצה וגטין שגילית.

60 פרט לרנ"ן רבינוביץ, שמסתמך כדרכו על שינויי נוסחאות.

עותקים הנושאים שערים מזויפים של אותה מהדורה אינם הולמים את הגהות רש"ל, דבר שכלעצמו מעיד על 'זיופים'. בכך הוספנו מימד חדש לאיבחון מהדורות התלמוד בדפוס בומברג על-פי התאמתן להגהות רש"ל. נושא זה יורחב בחיבורנו המקיף על מהדורות התלמוד בדפוס בומברג.

חוסר מודעות לאבחנה זו גרם פרשנות מוטעית להגהות רש"ל. רנ"ן רבינוביץ זיהה נכונה את מהדורת רש"ל למסכתות אחדות, אבל לא הכיר את העותק האותנטי של אותה המהדורה, מפני שהיה לפניו עותק מאוחר, הנושא שער מזויף. כתוצאה מכך נכשל רבינוביץ בפרשנות הגהות רש"ל, כפי שנמחיש בדוגמה הבאה.

במסכת בבא מציעא רצ"א תיאר ר' ריבקינד שני עותקים שונים בעלי שער זהה הנמצאים בביהמ"ד לרבנים באמריקה: עותק אחד מגנזי הסמינר ועותק שני מאוסף ענלאו. לדעתו, עותק ענלאו הוא מהדורת בומברג השנייה, ועותק הסמינר הוא מהדורת בומברג האחרונה⁶¹. בהיותי בני-יורק בדקתי עותקים אלה ומצאתי כי ההיפך הוא הנכון. בעותק ענלאו מצויים כל הסימנים הטיפוגרפיים האופייניים למהדורה האחרונה⁶². מלבד השינויים הטיפוגרפיים מצאתי בן העותקים שינויי נוסח הנוגעים להגהות רש"ל. התברר לי (כפי שיפורט בדיון על המסכת שיפורסם במקום אחר) כי הגהות רש"ל לבבא מציעא הולמות בדיוק את עותק הסמינר, אבל אינן הולמות תמיד את עותק ענלאו, משום שיש בו נוסח יותר מוגה⁶³.

בהערותיו לבבא מציעא כותב רבינוביץ בדק"ס כי הגהות רש"ל במסכת נוגעות לדפוס ונציה השני רצ"א: 'וכתב המהרש"ל... והיינו שבדפוס ונציה רצ"א נשתבש...'⁶⁴ זיהוי מהדורת רש"ל בדק"ס נכון בעיקרו, אלא שרבינוביץ לא הכיר עותק אותנטי של מהדורת רצ"א. כאשר בדקתי את כל המובאות של דפוס ונציה רצ"א בדק"ס, מצאתי שכולן מתאימות לעותק ענלאו. אבל חלקן אינו מתאים למהדורת רצ"א האותנטית. והרי דוגמה אחת. בדף מז ע"א נמצא בדפוס ראשון רפ"א הנוסח:

'רב אבא אמר רב הונא מכור לי באלו קנה'.

על כך מעיר דק"ס באות צ:

ובדפוס ונציה רצ"א: 'רבי אבא'. וכבר כתבתי במקום אחר כי הני רבנן דסלקי מבבל לארץ ישראל: ר' זירא, ר' ירמיה, ר' אבא, רחב"א, היו נקראים בבבל בשם: 'רב', ובארץ ישראל נסמכו ב'רבי'.

והנה בעותק הסמינר של מהדורת רצ"א נמצא בסוגיה הנוסח 'רב אבא', כמו בד"ו הראשון; אבל בעותק ענלאו הנוסח 'רבי אבא', כמו שמצטט דק"ס, ומכאן שהיה לפניו עותק מסוג זה. נמצאו למדים כי כל הציטטות של דפוס ונציה השני (רצ"א) בדק"ס לבבא מציעא אינן נמסרות בשמן הנכון. למעשה, אלו מובאות ממהדורת בומברג האחרונה (ש"ג-ש"ט),

61 ריבקינד [לעיל, הערה 57], עמ' תיד, מס' 15. ריבקינד כותב שעותק ענלאו הוא מהדורה 'שלישית', אבל כוונתו למהדורה שנדפסה אחרי שנת ש', שהיא למעשה הרביעית בדפוס בומברג.

62 על סימנים אלה נדון בחיבורנו על מהדורות התלמוד בדפוס בומברג.

63 בניגוד לדברי ריבקינד, שקבע כי עותק ענלאו הוא 'הוצאה משובשת', בעוד שעותק הסמינר הוא לדבריו 'הוצאה מתוקנת'. מחקרנו העלה כי ההיפך הוא הנכון, כפי שנפרט בדיון על המסכת שיפורסם במקום אחר. דברי ריבקינד נאמרו על-סמך התרשמות שטחית בלבד.

64 דק"ס לדף קר ע"ב אות ה. וראה שם, לח ע"ב אות ב, צ ע"ב אות ע.

שנרפסה עם שער מזויף של מהדורת רצ"א. העותק האוטנטי של מהדורת בומברג השנייה (רצ"א) לא היה לפני רבינוביץ, ובהיעדרו טעה בהבנת הגהות רש"ל למסכת, כדלקמן: בדף כח ע"ב נמצא נוסח זהה במהדורת בומברג הראשונה (רפ"א) והאחרונה (ענלאו) בסוגיה זו:

תנו רבנן: 'והשבותו לו' ראה היאך תשיבנו לו. שלא יאכיל עגל לעגלים. וסיח לסייחין. אוז לאוזין ותרנגול לתרנגולין.

בהגהת רש"ל לסוגיה נאמר: 'וסיח לסייחין אוזא לאוזין כו' כצ"ל'. השוואת הגהת רש"ל עם מהדורות אלה מצביעה על החלפת המלה העברית 'אוז' במלה הארמית 'אוזא'. לתיקון זה אין טעם וריח, כפי שמעיר דק"ס באות ס:

אוזא — בכתבי יד... ובדפוסים הישנים עד בנכנישתי: 'אוז'. שוב ראיתי שהמרש"ל בדפוס ראשון הגיה כן, ואיני יודע למה. וכן הוא בכבא קמא נה א: 'אוז ואוז הבר', ובברכות נז א: 'הרואה אוז בחלום'. ושם לא הגיה וכן הוא בכל הראשונים.

תמיהת דק"ס על רש"ל נראית לכאורה מוצדקת ביותר. אבל במהדורת רצ"א האוטנטית שהיתה לפני רש"ל נפלה טעות במלה 'לסייחין', ונכפלה בה האות ח"ת 'לחייחין' במקום סמ"ך. לאור גירסה זו, הגהת רש"ל פשוטה וברורה, ובחינם התאמץ דק"ס להוכיח כי המלה 'אוז' נזכרת בתלמוד בעברית ואסף ראיות כנגד הגהת רש"ל מדומה, שלא היתה ולא נבראה. הנוסח הארמי 'אוזא' בח"ש אינו מדברי רש"ל אלא ממלות קישור שהוסיפו העורכים להגהות כדרכם בכל מקום, כמו שביארנו לעיל. יש לציין כי השיבוש 'אוזא' נשאר בכל דפוסי התלמוד עד ימינו לרבות מהדורת שטיינזלץ. שיבוש זה נוצר, כאמור, על-ידי טעות בהבנת הגהת רש"ל, עקב זיהוי לא מדויק למהדורת רש"ל. מן הראוי לתקן שיבוש זה ואחרים כיצאים בו במהדורות הבאות של התלמוד.

מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל
מהדורת התלמוד שהגיה מהרש"ל^א

מסכת	מהדורת בומברג	שנת הדפוס	מקום העותק (האותנטי) ^ב
ברכות	2	רפ"ט	בהמ"ד לרבנים בניו-יורק
שבת	2	ר"צ	ספריה לאומית ירושלים
עירובין	2	רפ"ח	ספריה לאומית ירושלים
פסחים	1	ר"פ	ספריה לאומית ירושלים
סוכה	2	רפ"ו	ספריית שוקן ירושלים
ביצה	2	ר"צ	ספריה לאומית ירושלים
יבמות	2	רפ"ח	ספריה לאומית ירושלים
כתובות	2	רפ"ז	בהמ"ד לרבנים בניו-יורק
סוטה	1	ר"פ	ספריה לאומית ירושלים
גטין	2	רפ"ו	אוסף יסלזון ניו-יורק
קדושין	1	ר"פ	ספריה לאומית ירושלים
בבא קמא	3	רצ"ח	ספריה לאומית ירושלים
בבא מציעא	2	רצ"א	בהמ"ד לרבנים בניו-יורק
בבא בתרא	1	רפ"א	ספריה לאומית ירושלים
סנהדרין ^ג	1	ר"פ	ספריה לאומית ירושלים
מכות	2	ר"צ	ספריה לאומית ירושלים
שבועות	3	רצ"ח	ספריה לאומית ירושלים
חולין	2	רפ"ו	ספריה לאומית ירושלים
נדה	2	ר"צ	ספריה לאומית ירושלים

- א טבלה זו מבוססת על מסקנות שהגענו אליהן בתום דיון ממצה על הגהות רש"ל לכל מסכת ומסכת. דיון זה יפורסם במלואו במסגרת נפרדת.
- ב במונח 'עותק אותנטי' הכוונה למהדורה המקורית (ההולמת את הגהות רש"ל), בניגוד לדפוסים מאוחרים הנושאים שערים מזויפים של אותה מהדורה. מיקום עותקים בחו"ל נרשם במידה שאינם נמצאים בארץ. רוב עותקי ירושלים נמצאים גם בספריית בית המדרש לרבנים בניו-יורק, שבה האוסף הגדול ביותר בעולם של מהדורות התלמוד בדפוס בומברג. אוסף זה מוין וקוטלג מחדש על-ידי בקיין תשמ"ח על-פי מימצאי המחקר האחרונים. עדכון דומה ערכתי בספריה הלאומית בירושלים בסתו תשמ"ט.
- ג זיהוי מהדורת רש"ל בסנהדרין איננו ודאי, מפני שישנם נתונים סותרים למסקנה זו, כפי שהצגנו אותם לעיל (עמ' 86). דפוס ראשון הולם את הגהות רש"ל יותר מכל מהדורה אחרת.

מסכת סוכה עם פירוש רשי ותוספות

ופיסקי תוספות ופירוש המשניות ורבינו אשר נדפס שנית עם
רב העינין על ידי דניאל יצחק בן קרניאל בומבירני ז"ל
מאנדרשט בשנת רפ"ו לפ"ק פה

ויניציאה

בפירות עכמ: ופרי עכמ פרי הראשון
אסור להוביב חול לא קדושת פכשית עליו
מתחלל ממשע דרך חילול בפריה ולא
במקח וממכר: סמא יגדל מהם יסיהם
אכלו לגדל ולרות וממא משהא מעשרותיו
והתורה אמרה פנה פנה ואכלת ואם פנה
ראשול ופניה סוף חייב בטליתות לבשר כל
מעשרותיו בפל פליסית מן הבית ולהתדות
וגב פכשית כהנה מהן להעשפר והתורה
אמרה ולא לסחורה אלא להפקיד ולבשר
בכשעית עד פלא תכלה לחיה מן העדה
הוא זמן בעוד לפיכך ולרמיה: בזכרים

ונכנס יין לקח בין שמן יצא יין ונכנס שמן הא
כיצד אחרון אחרון נכנס בשביעי ופרי עצמו
אסור מרקתני לקח אלא דרך מקח אין
דרך חילול לא תניא כוותיה דרבי יוחנן אחד
שביעית ואחד מעשר שני מתחללין על בהמה
חיה ועוף בין חיים בין שחושין דברי רבי מאיר
וחכמים אומרים על שחושין מתחללין על חיה
אין מתחללין גורה שמא יגדל מהן עוררים אמר
רבא מחלוקת בזכרים

שכא יגדל מהם עורר בפרי האדם
מקדש רשית אין לקחין ב
בהמה במשע מעשר מן פירם פס דקנט
סמא תכחיש ולא היה לו לפירם פס אלא כ
כרמפרס טעמא סמא יגדל עדרים ואפילו
דמ לא פליג אלא בזכרים אבל בקבוצות לא
כדקאמרין הכא ומפרס בירום רבזכרים
פליגי אי גורין זכרים אטו קבוצות ותמה
דרבנן דהתם דאמרי ואם לקח בסוג יחזרו
דמים למקומן במזיד תעלה ותכל בתקום
סמא רבי יהודה התם כמה דברים אמרי
ביתבין ולקחו מתחלתו לסם פלמים ראו
דלא גורין דעבר סמא יגדל ולא דיקא
לקחו לסם פלמים דאפילו בסתם ממי כיון
סמא תמימין דהא לא מענט אלא דיקא מתבין להוציא משע מעשר מן לחולין אבל בעלי מומין קמי רבי יהודה בספא כזוספא בין בסוג בין במזיד יחזרו דמים
למקומן וכולה ברייתא דקדושין ר' יהודה היא דאפילו למאן דאמר בפרי זה בודר אחת ר' יהודה לסם ובמה לחולין היינו רומיין דבמה לחולין ומכל מקום דומיין
נקי

למקומן וכולה ברייתא דקדושין ר' יהודה היא דאפילו למאן דאמר בפרי זה בודר אחת ר' יהודה לסם ובמה לחולין היינו רומיין דבמה לחולין ומכל מקום דומיין
נקי

מסכת סוכה עם פירוש רשי ותוספות

ופיסקי תוספות ופירוש המשניות ורבינו אשר נדפס שנית עם
רב העינין על ידי דניאל בן קרניאל בומבירני ז"ל
מאנדרשט בשנת רפ"ו לפ"ק פה

ויניציאה

פריה ברמים כל קדש לא כתיבתיה לא
בפירות עכמ: וכרי עכמ פרי הראשון
אסור להוביב חול לא קדושת פכשית עליו
מתחלל ממשע דרך חילול בפריה ולא
במקח וממכר: סמא יגדל מהם יסיהם
אכלו לגדל ולרות וממא משהא מעשרותיו
והתורה אמרה פנה פנה ואכלת ואם פנה
ראשול ופניה סוף חייב בטליתות לבשר כל
מעשרותיו בפל פליסית מן הבית ולהתדות
וגב פכשית כהנה מהן להעשפר והתורה
אמרה ולא לסחורה אלא להפקיד ולבשר
בכשעית עד פלא תכלה לחיה מן העדה
הוא זמן בעוד לפיכך ולרמיה: בזכרים

ונכנס יין לקח בין שמן יצא יין ונכנס שמן הא
כיצד אחרון אחרון נכנס בשביעי ופרי עצמו
אסור מרקתני לקח אלא דרך מקח אין
דרך חילול לא תניא כוותיה דרבי יוחנן אחד
שביעית ואחד מעשר שני מתחללין על בהמה
חיה ועוף בין חיים בין שחושין דברי רבי מאיר
וחכמים אומרים על שחושין מתחללין על חיה
אין מתחללין גורה שמא יגדל מהן עוררים אמר
רבא מחלוקת בזכרים

שכא יגדל מהם עורר בפרי האדם
מקדש רשית אין לקחין ב
בהמה במשע מעשר מן פירם פס דקנט
סמא תכחיש ולא היה לו לפירם פס אלא כ
כרמפרס טעמא סמא יגדל עדרים ואפילו
דמ לא פליג אלא בזכרים אבל בקבוצות לא
כדקאמרין הכא ומפרס בירום רבזכרים
פליגי אי גורין זכרים אטו קבוצות ותמה
דרבנן דהתם דאמרי ואם לקח בסוג יחזרו
דמים למקומן במזיד תעלה ותכל בתקום
סמא רבי יהודה התם כמה דברים אמרי
ביתבין ולקחו מתחלתו לסם פלמים ראו
דלא גורין דעבר סמא יגדל ולא דיקא
לקחו לסם פלמים דאפילו בסתם ממי כיון
סמא תמימין דהא לא מענט אלא דיקא מתבין להוציא משע מעשר מן לחולין אבל בעלי מומין קמי רבי יהודה בספא כזוספא בין בסוג בין במזיד יחזרו דמים
למקומן וכולה ברייתא דקדושין ר' יהודה היא דאפילו למאן דאמר בפרי זה בודר אחת ר' יהודה לסם ובמה לחולין היינו רומיין דבמה לחולין ומכל מקום דומיין
נקי

למקומן וכולה ברייתא דקדושין ר' יהודה היא דאפילו למאן דאמר בפרי זה בודר אחת ר' יהודה לסם ובמה לחולין היינו רומיין דבמה לחולין ומכל מקום דומיין
נקי

העלין: שער וקטע מדף מ ע"ב מן המהדורה האותנטית של דפוס בומבירני השני משנת רפ"ו (השיבוש 'לה' תוקן
בהגהות מהרש"ל). תחתון: שער וקטע מדף מ ע"ב מן המהדורה 'המוזיפת' של דפוס בומבירני השני משנת
רפ"ו (ובאמת נדפסה בשנים ש"ג-ש"ט, ראה עמ' 100-101)

יוסף תבורי

פרקים נבחרים מביבליוגרפיה לעולם התפילה

מבוא

המחקר בתולדות התפילה התקדם בדורות האחרונים בעיקר במאמרי מחקר שהתפרסמו בכמות שונות. הספר המסכם האחרון בעל רמה מדעית הוא ספרו של אלבוגן, שהופיע לראשונה ב-1913 ומהדורתו הגרמנית האחרונה בשנת 1935. חשיבותו של ספר זה מודגשת בעובדה שכבר בשנת 1924 התחילו לתרגם אותו לעברית. תרגום זה, מעשה ידי ברוך קרוא (קרופניק), לא הושלם והוא כלל רק חלק קטן מן הספר. בזמן האחרון הוכנה מהדורה חדשה, שעודכנה על ידי י" היינמן ז"ל, בהשתתפותם של חכמים נכבדים אחרים¹. מהדורה זו כוללת גם עדכונים ביבליוגרפיים לנושא התפילה בימינו. אולם גם מהדורה זאת אינה נותנת בידי הקורא את הממצאים האחרונים והמסקנות האחרונות בעניינים רבים שבתחום התפילה. מבחינה זאת, ניסיון זה לעדכן ספר ישן לדרישות הקורא המודרני היה פחות מוצלח מן הניסיון המקביל להשלים את ספרו של צונץ *הדורות בישראל*. כל הבא לעסוק בתחום התפילה מוצא עדיין שהחומר המרובה מפוזר בכתבי-עת ובספרי יובל. לא זו בלבד שהלומד אינו יודע מה נכתב בתחום שבו הוא רוצה לעסוק, אלא שאף בזכרו כי העניין נדון, הוא מתקשה לזכור היכן מקום הדיון. על-כן ראיתי לנחוץ להכין ביבליוגרפיה שתכלול את מאמרי המחקר העוסקים בתפילה ובתולדותיה ושנתחברו בדורות האחרונים.

הפרק המוצג בזה הוא פרק אחד מתוך עבודה כוללת. המטרה של הצעת פרק זה כאן היא כפולה: (1) הצעת החומר היא חשובה בפני עצמה; (2) אני מקווה לקבל תגובות מהציבור על החומר ודרך הצגתו, לקראת פרסום הפרקים הבאים.

כדי שהמעיין ידע מה הוא עשוי למצוא ברשימה זאת, חושבני שמן הראוי לתאר לפניו את דרך עבודתי. התחלת עבודתי בביבליוגרפיה היתה בניסיון לאסוף ולמייין את כל החומר שנרשם במדור השביעי 'תפילה'. מחזור השנה ומנהגיו' שבדשימת מאמרים כמדעי היהדות (להלן: דמב"י). כפי שמעידה הכותרת, כללו עורכי דמב"י במדור אחד את המאמרים העוסקים בתפילה ואת המאמרים העוסקים בענייני החגים. המדור הזה אמנם חולק לשני מדורי משנה: 'תפילה' ו'מחזור השנה ומנהגיו', אך העורכים נתקלו כאן בבעיית רישום מאמרים העוסקים בתפילות החגים ולא נהגו בזה אחידות גמורה. אציין רק שתי דוגמאות מן הכרך השביעי של דמב"י. מאמר הנושא את הכותרת 'שני פיוטים לראש השנה' נרשם במדור 'מחזור השנה ומנהגיו', ומאמר אחר, הנושא את הכותרת 'עבודת ראש השנה לפי מחזור נוסח רומא', נרשם במדור 'תפילה'. אכן, חומר העניין אינו מאפשר פתרון פשוט. ראיתי שאם אקפיד לרשום רק

1 י"מ אלבוגן, *התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית* (תרגם על-פי המדורה הגרמנית השלישית: י"מ עמיר; ערך והשלים: י" היינמן), תל-אביב תשל"ב.

ענייני תפילה ממש, עשוי חומר חשוב להישמט מרשימתי. לכן רשמתי ממדור זה גם את כל המאמרים העוסקים בחגים, בין אם הם עוסקים בתפילות החגים ובין אם הם עוסקים בשאר ענייני החגים. כעיקרון, אם-כן, כוללת רשימה זו את כל החומר הנמצא במדור הנ"ל שבעשרים ושניים הכרכים הראשונים של *דמכ"י* – פרט לחומר שלגמרי אינו שייך לעניין². עברתי על רשימות ביבליוגרפיות נוספות³. ביבליוגרפיות שנמצא בהן מספר מאמרים ניכר הן המפתחות לספרי יובל וספרי זכרון⁴ ומפתח המאמרים היוצא מטעם אוניברסיטת חיפה והמרכז לספריות ציבוריות. במפתח של אוניברסיטת חיפה השתמשתי בסיכום המופץ במיקרופיש, ובו רשימה של כל המאמרים שפורסמו משנת 1977 עד אמצע שנת 1984. מפתח זה אמנם כולל את החומר העברי של *דמכ"י*, אך, שלא כ*דמכ"י*, הוא כולל גם מאמרים שהם פחות 'מדעיים' ואף מאמרים בעלי תוכן הלכתי. עברתי על הערך 'תפילה' שבמפתח זה והכנסתי את מאמריו לרשימתי. מלבד מפתחות אלה, עברתי על רשימות נוספות שנמצאות בהן תוספת מעטה לענייננו⁵.

השלב הבא בסדר עבודתי היה איסוף מאמרים על-ידי בדיקה שיטתית בכתבי-עת. כתבי-עת

2 המקרה היחיד מסוג זה שנרשם בטעות ב*דמכ"י* הוא מאמרו של י' זקוביץ, 'נוסחת הסיום הכפולה לסיפורי שמשון ומשמעותה לגבי עריכת המחזור', *חקר ועיון*, תשל"ו, עמ' 95–102, הנזכר ב*דמכ"י*, יא (תשל"ז), עמ' 45.

3 מובן שנבדק ספרו של ש' שונמי, *מפתח המפתחות: ביבליוגרפיה של ביבליוגרפיות כל-ישראליות*, ירושלים תשכ"ה, עמ' 187–193, 798–799; *מפתח המפתחות*... תוספת למהדורה שנייה מורחבת תשכ"ה, ירושלים תשל"ב, עמ' 45–49, 317–318.

4 נבדק שני מפתחות. בראשון (J.R. Marcus & A.T. Billgray, *Index to Jewish Festschriften*, Cincinnati 1937) נמצא במדור התפילה מאמר אחד שאינו עניין לתפילה אך יש בו עניין לחג הפסח, והוא נרשם שם (S. Krauss, 'חידושי תורה', *Festschrift zum achtzigsten Geburtstag ... Dr. Wolf*); בראשון (Charles Berlin, *Index to Festschriften*, Feichtenfeld, Pleschenschirm 1907, pp. 16–21) נמצא מאמר אחד שאינו עניין לרשימתנו הביבליוגרפית כלל (Bernard Heller, 'Egyptian Elements in the Haggadah', *Festschrift I*, Goldziher, Budapest 1948, pp. 412–418).

5 ידידיה דינרי, 'ביבליוגרפיה לפי נושאים', בתוך: הנ"ל, *חכמי אשכנז כשלהי ימי הביניים*, ירושלים תשמ"ד, עמ' 321–422; אברהם הטל ויוסף טובי, 'יהודי המזרח וצפון אפריקה; ביבליוגרפיה מוערת, תשל"ד–תשל"ר, ספונות, טז (תשמ"מ), עמ' 401–495; י' רצהבי, 'חקר יהדות תימן; ביבליוגרפיה לשנים 1976–1981 (כולל מילואים לשנים 1935–1975)', *קריית ספר*, נז, ג (תשמ"א), עמ' 497–528; טובי, יוסף, 'יהדות תימן – ביבליוגרפיה, ירושלים תשמ"ה'; R. Marcus, 'A Selected Bibliography (1920–1945) of the Jews in the Hellenistic-Roman Period', *PAAJR*, 16 (1947); H. Mielztziner, *Introduction to the Talmud*, with a New Bibliography 1925–1967 by Alexander Guttman, New York 1968; U. Rappaport, 'Bibliography of Works on Jewish History in the Hellenistic and Roman Periods, 1946–1970', *Studies in the History of the Jewish People and the Land of Israel*, 2 (1972), pp. 247–321; U. Rappaport & M. Mor, *Bibliography of Works on Jewish History in the Hellenistic and Roman Periods, 1971–1975*, Institute for Advanced Studies, Jerusalem 1976; U. Rappaport and M. Mor, *Bibliography of Works on Jewish History in the Hellenistic and Roman Periods, 1976–1980*, Zalman Shazar Center, Jerusalem 1982; Bibliographie Générale (de Liturgie), (כרך יג); *Bulletin National de Liturgie*, 10, 55 (1976), pp. 62 ff. אך לא הצלחתי למצוא אותו בספריה הלאומית. רק בעזרת ספרן מהספריה הלאומית במונטריאל, Jean Claire, הצלחתי לזהות את כתב-העת הנ"ל, היוצא במונטריאל, אך לא ראיתי עדיין.

שיש להם מפתחות נבדקו על-פי מפתחותיהם⁶, ואילו יתר כתבי-העת נבדקו על-פי תוכן העניינים. עברתי תחילה על מספר כתבי-עת שרוב ענייניהם הוקדש לענייני התפילה והחגים⁷, ואחר-כך על מספר כתבי-עת כלליים למדעי היהדות, שראיתי בהם חשיבות מיוחדת לעניין⁸. היות שמגמתי הראשונה היתה לרשום מאמרים שיש להם ערך היסטורי-מדעי, לא עברתי בשלב זה על כתבי-עת שרוב עיסוקם בעניינים הלכתיים. המעיין מופנה בזה למפתחותיו של ר' מאיר וונדר לספרות זאת⁹. יוצאים מכלל זה הם כתבי-העת *אור המזרח והדרום*. בכתבי-עת אלה יש לפעמים חומר בעל ערך מדעי. היות שלשניהם מפתחות, עברתי עליהם ורשמתי כל מה ששייך לעניין, גם אם אין לו ערך מדעי-היסטורי.

כאמור, לא ראיתי צורך לכלול בביבליוגרפיה זאת ספרים העוסקים בעניין התפילה, משום שניתן למצוא אותן בקלות יחסית בעזרת הקטלוגים הממוינים שבספריות השונות. אולם ישנם מספר ספרים שכל עניינם תפילה, אך אינם מונוגרפיות אלא אוספי מאמרים, ורק לעתים יש להם מכנה משותף המקשר את כולם יחד. ספרים אלה הם משני סוגים: סוג אחד הוא אוסף של מאמרי חוקר אחד שהקדיש את רוב עיסוקו לעולם התפילה¹⁰. סוג שני הוא אוסף מאמרים של מחברים שונים¹¹. הואיל והלומד לעתים אינו זוכר שיש באוספים כגון אלה מאמר העוסק

6 לרשימת כתבי-עת שיש להם מפתחות ראה: מיכאל ריגלר, 'מפתח לכתבי-עת ושנתונים עבריים' — רשימה בביבליוגרפית, *יד לקודא*, יט (תשמ"מ-תשמ"א), עמ' 57-68. מפתחות נוספים שהשתמשתי בהם, שפורסמו אחרי רשימת ריגלר, מוזכרים לקמן.

7 *ארשת*, א (תשמ"מ) — ד (תשמ"ד); *בית הכנסת*, א (ער"ה תש"ו) — ג (ער"ה תש"ט); *טורי ישורון*, א [א] (סיון תשכ"ו) — י [מז] (אב תשל"ה).

8 רשימת כתבי-העת שנבדקו על-פי מפתחותיהם או על-פי תוכן ענייניהם: *אור המזרח*, א (תשי"ד) — ג (תשמ"ה); *בית המדרש*, תרכ"ה; *בית התלמוד*, א (תרמ"א) — ה (תרמ"ו); *בר-אילן*, א (תשכ"ג) — טו (תשל"ח); *דברי הקונגרס העולמי למדעי היהדות*, א (תש"ז) — ח (תשמ"א); *הגורן*, א (תרנ"ח) — י (תרפ"ח); *הדרום*, א (תשי"ז) — מב (תשל"ו); *לשוננו*, א (תרפ"ט) — לה (תשל"א); *מחניים*, א — ק; *סיני*, א (תרצ"ו) — מ (תשי"ז); *פעמים*, 1 (תשל"ט) — 18 (תשמ"ד); *הצופה לחכמת ישראל*, א (תרע"א) — טו (תרצ"א); *קרית ספר*, א (תרפ"ד) — מ (תשכ"ה); *תרכיץ*, א (תר"ץ) — ל (תשכ"א); *Jewish Quarterly Review* (O.S.), 1 (1889) — 20 (1908); *Hebrew Union College Annual*, 1 (1924) — 45 (1974); *MGWJ*, 1 (1851) — 83 (1939); *REJ*, 1 (1880) — 135 (1976); *Rivista Israelitica*, 1 (1915) — (1904).

9 מאיר וונדר, *מאיר עיניים*; מפתח מואר למבחר מאמרים שהופיעו בכתבי עת תורניים, בני-ברק תשכ"ח-תשל"ב (שלושה כרכים, המקיפים את השנים תשכ"ז-תשכ"ט); *הנ"ל*, מאיר לציון; על ארבעה חלקי שולחן ערוך, ירושלים תשל"ג (כולל את המאמרים שהופיעו בכתבי-עת תורניים בשנים תשל"א-תשל"ב); *הנ"ל*, מאיר לציון, אשדוד תשד"מ (כולל את המאמרים שפורסמו בשנים תשל"ג-תשל"ט); *הנ"ל*, מאיר לציון, *תחומין*, ג (תשמ"ב), עמ' 490-514 (כולל את המאמרים שפורסמו במשך שנת תש"ם); שם, ד (תשמ"ג), עמ' 507-543 (כולל את המאמרים שפורסמו בשנת תשמ"א).

10 דניאל גולדשמידט, *מחקרי תפילה ופיוט*, ירושלים תשל"ט; יוסף היינמן, *עיוני תפילה*, ירושלים תשמ"א.

11 *שיח יצחק* (ערך: י' שביב), ירושלים תש"ם; Daniel Derovan, *Prayer* (Yavneh Studies 3), New York 1970; *Essays on Jewish Worship*, Commission on Worship of the Union of American Hebrew Congregations and the Central Conference of American Rabbis, New York 1976; J. Gutman, *Beauty in Holiness: Studies in Jewish Customs and Ceremonial Art*, New York 1970; idem, *The Synagogue: Studies in Origin, Archaeology and Architecture*, New York 1975; Jakob Petuchowski, *Contributions to the Scientific Study of Jewish Liturgy*, New York

בנושא הספציפי שבו הוא מעוניין, ראיתי לנכון לכלול מאמרים אלה ברשימה הביבליוגרפית הנוכחית. בסוג השני הייתי בדרך יותר, ואותם הספרים שיש בהם באמת מכנה משותף, כגון *התפילה היהודית: המשך וחידוש* (ערך: ג"ח כהן), ירושלים 1978, לא ראיתי צורך לרשום במסגרת הזאת.

מלבד החומר שהגיע לידי באיסוף שיטתי, כללתי ברשימה גם חומר רב שמצאתי תוך כדי קריאה ולימוד. הנושא 'תפילה' נתפס על-ידי כמובנו הרחב ביותר, ולכן כללתי חומר רב הנוגע לעולם התפילה וחלק ממנו מוצע בזה לפני הקורא.

חלוקת החומר ומיונו נוצרו מתוך החומר. הביבליוגרפיה המקיפה מחולקת לחמישה מדורים: א) עולם התפילה; ב) תולדות התפילה לתקופותיה ולעדויותיה; ג) תפילות החול ותולדותיהן; ד) תפילות לעת מצוא; ה) המועדים ותפילותיהם. המדורים מחולקים לנושאים משנה. החומר המוצע בזה הוא מתוך המדור הראשון. במדור הראשון יש פרקים נוספים על קריאת התורה; ניגון ומוסיקה; בית-הכנסת; ותשמישי קדושה.

הסדר הפנימי של הרישום הוא בדרך כלל לפי סדר אלפביתי של המחברים – תחילה מאמרים בעברית ואחר-כך מאמרים בלועזית. אף מאמרי ביקורת על ספרים סודרו על-פי שם כותב הביקורת, אלא אם היו מאמרים שונים על-אודות ספר אחד. במקרה זה סידרתי ערך לספר עצמו וכללתי בו את כל מאמרי הביקורת.

השתדלתי לרשום מאמרים שפורסמו בשתי שפות במקום אחד ולרכז יחד מאמרים המהווים דיון סביב נושא אחד. אולם לא נהגתי בזה בעקיבות גמורה.

צורת הרישום היא לפי הכללים להכנת מאמרים לעלי ספר. פרט אחד הוספתי שאינו נזכר שם. לחלק קטן מכתבי-העת יש מספר סידורי לגיליון, שהוא מספר רץ מהתחלת הופעת הכרך עד היום. בכתבי-עת אחדים, כגון *טיני*, אין למספר הזה היום שום משמעות. אולם יש כתבי-עת שסימון מספר זה מועיל למחפש, ולכן ציינתי אותו בין סוגריים מרובעים, בין מספר הכרך לבין שנת ההופעה.

עלי לציין עוד שלגבי שמות מחברים וחוקרים שאינם מופיעים בראשית ערך או שאינם מסודרים לפי סדר אלפביתי, נהגתי לרשום תחילה את השם הפרטי ואחר-כך את שם המשפחה.

צורת הכתיב הנהוגה בכתבי-עת אינה אחידה ולכן אין אחידות בנקודה זו ברשימתנו. לא ראיתי לנכון לכתוב שמות פרטיים תמיד בקיצור, מכיוון שעל-פי דעתי הקורא מעוניין לדעת גם את שמו הפרטי המלא של כותב מאמר. מאידך גיסא, אין טעם לכתוב אותו באופן מלא בכל פעם, ולכן בחרתי שלא לנהוג אחידות בעניין זה. אף ברישום שמות משפחה אין אחידות, מכיוון שאותו שם נכתב בצורה שונה בכתבי-עת שונים. אולם במקום שאותו שם מופיע יותר מפעם אחת במדור אחד, השתדלתי לתת לו צורה אחידה, אף-על-פי שהוא נכתב בצורה שונה במקור. מטעם זה, אין גם אחידות בנוהג של השימוש באותיות גדולות בכותרות מאמרים לועזיים. מטעמים טכניים היה קשה לי לשמור על שימוש עקיב בסימנים הדיאקריטיים בשפות לועזיות.

1970; idem, *Understanding Jewish Prayer*, New York 1976; J. Petuchowski & M. Brocke, *The Lord's Prayer and Jewish Liturgy*, New York 1978 (a revised edition, with additions and omissions, of *Das Vaterunser: Gemeinsames im Beten von Juden und Christen*, Freiburg 1974).

פרקים נבחרים מביבליוגרפיה לעולם התפילה

לעתים הוספתי אחרי רישום הערך הערות לתוכן המאמרים או מראי מקומות נוספים. הערות אלה, הבאות בין סוגריים מזווים, הן בדרך כלל בעברית. לפעמים, כאשר הערך המואר היה בלועזית, כתבתי את הערותי באנגלית.

ברור לי שלא הגעתי לשלמות בעבודה זאת. בדעתי, בע"ה, לעבור על כתבי־עת נוספים ולאסוף גם את עמיריהם לגורני. ברור לי גם שאף לא הגעתי לדיוק מרבי בכל הפרטים הרשומים כאן. אני משוכנע שגם במיין טעיתי, אם משום טעמים טכניים ואם משום חוסר עיון מספיק. למרות זאת, הרשימה המוצעת בזה מהווה לדעתי כלי חשוב בחקר התפילה, ולא ראיתי סיבה למנוע אותה מן הציבור במשך תקופה ארוכה כדי להשלים ולתקן, במידת־מה, עניינים אלה.

אינני מצפה לברכת תודה על מלאכתי. אני מודע לכך שאין אנשים מזכירים רשימות ביבליוגרפיות או מציינים להן אלא כשנמצא בהן טעות או חסרון, אך אני תקווה שירבו המשתמשים ברשימה שיצינו את טעויותיה וחסרונותיה, כדי שנוכל להוציא בכוא הזמן מהדורה מלאה יותר ומדויקת יותר. תודתי נתונה לאנשים שונים שעזרו שוחחתי בעניין זה ושתרמו לי מעצתם ומבינתם. מבקש אני לציין במיוחד את הרב מנחם בורשטיין, הרב מנחם וויינשטיין, ד"ר משה ווייס ומר מאיר רפלד. גב' סוזי כהן עזרה לי באיתור כתבי־עת בספריה הלאומית שבירושלים ונתנה לי לעיין בעלי הגהה של דמכ"י. כן נתונה תודתי לגב' יעל לוי, שעברה על כתב־היד, תיקנה טעויות ועזרה לשוות לביבליוגרפיה צורה אחידה. ברכה מיוחדת למר אברהם אביגד, שעבר בעיון על כל הרשימה והסב את תשומת־לבי להרבה עניינים עקרוניים ואחרים, שתוקנו בעקבות הערותיו. לא בכל מקום קיבלתי את עצת ידידי ויש לזקוף לחשבון זה את המגרעות שיימצאו בביבליוגרפיה הזאת.

קיצורים לשמות כתבי־עת

JJML = *Journal of Jewish Music and Liturgy*

JJS = *Journal of Jewish Studies*

JQR = *Jewish Quarterly Review*

MGWJ = *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums*

PAAJR = *Proceedings of the American Academy for Jewish Research*

REJ = *Revue des études juives*

א. עולם התפילה

1. משמעות התפילה, כוונת המתפלל

- בוק, יעקב, 'התפלה במשנתו של ר' נחמן מברסלב', *טורי ישורון*, ד [לא] (שבועות תשל"ב), עמ' 22
ביק, א', 'עיוני תפילה במשנת הרב', *פתחים*, 11 (תש"ל), עמ' 17–19 <עיון במשנת הרב קוק>
בנטואין, יוסף, 'על הברכה "מחיה מתים" ועל התפילה בכלל', *פתחים*, ג–ד [43–44] (1978), עמ' 66–67
בר־שואל, א', 'תפילה ולב', *מענוות*, ח (תשכ"ד), עמ' 60–64
ברגמן, שמואל הוגו, 'על הברכה', *מחניים*, כח (ערב פסח תשט"ז), עמ' 35–37 <הברכה מרוממת את עשיית האדם לידי שיתוף פעולה במימוש האלוהי של מעשי העולם>
ברגמן, ש"ה, 'התפילה', *מחניים*, כט (ערב שבועות תשי"ז), עמ' 21–25

בגמג, ש"ה, 'תפילה, כוונה ורבקות', *מחניים*, מ (ער"ה תש"ך), עמ' 39–44
 בגמג, ש"ה, 'התפילה וקבלת התפילה לפי הרב קוק', *מחניים*, ס (ער"ה תשכ"ב), עמ' 16–17
 ברון, לייב, 'מהותן של מצוות תפילה ותלמוד תורה', *אור המזרח*, עמ' 8–10
 גירשט, יהודה ליב, 'התפילה במחשבת ישראל', *מחניים*, מ (ער"ה תש"ך), עמ' 65–74
 גפן, דוד, 'מהות השמחה בתפילה', *ארשת*, ד (תשמ"ד), עמ' 36–44
 הכהן, מרדכי, 'מהות התפילה בחז"ל', *מחניים*, מ (ער"ה תש"ך), עמ' 29–38
 הלוי, חיים ש', 'הכוונה בתפילה', *טורי ישורון*, ג [כד] (ער"ה תשל"ב), עמ' 22–23 >על תפילות הקשורות
 בירושלים לאור התמורות המדיניות; וראה עוד: אהרן ב"ר, 'ירושלים השלמה', *טורי ישורון*, ד [כה]
 (חשון תשל"ב), עמ' 25, 27 <
 הרן, מנחם, 'המערך הפולחני הפנימי ומשמעותו הסמלית', *ספר היוכל ליחזקאל קויפמן*, ירושלים תשכ"א, עמ'
 20–42
 השל, אברהם יהושע, 'על מהות התפילה', *בצרון*, ב (תש"א), עמ' 346–352
 השל, א"י, 'פרוש על התפילות', *קובץ מדעי לזכר משה שור*, ניו יורק תש"ה, עמ' 113–126 >פרק מתוך כ"י אדלר
 1110 הכולל פירוש לתפילות <
 ווילר, משה חיים, 'התפילה', *פתחים*, 42/41 (תשל"ח), עמ' 22–25
 ויזל, א', 'על התפילה', *דעות*, מה (תשל"ו), עמ' 317–333 (= *התפילה היהודית, המשך וחידוש* [ערך: ג"ח כהן],
 ירושלים תשל"ח, עמ' 13–25)
 חמיאל, חיים, 'גורמים כלליים ולאומיים בהנעת האדם לתפילה', *ספר יוכל לכבוד יוסף דב הלוי סולובייצ'יק*,
 ירושלים–ניוירוק תשמ"ד, עמ' עב–פח
 טבאק, י', 'עבודה שבלב במשנתו של הרב קוק', *אור המזרח*, ח, א–ב (נט–ל) (טבת תשכ"א), עמ' 53–56
 כץ, א"י, 'הפולמוס סביב אמירת פיוטים וקנינות אצל משכילי רוסיה', *תלפיות*, ח (תשכ"א), עמ' 459–483
 לביא, יצחק ז"ל, 'מהות התפילה', *שיח יצחק לזכר יצחק לביא* (ערך: יהודה שביב), ירושלים תש"מ, עמ' 21–23
 לוין, חיים יצחק, 'אם אין דיעה – תפילה מניין', *טורי ישורון*, ג [כד] (ער"ה תשל"ב), עמ' 19–21
 ליפשיץ, חיים, 'התפילה במשנת הרב', *מחניים*, מט (ער"ה תשכ"א), עמ' 154–156
 לגדוי, בצלאל, 'התפילה בספרות החסידיה', *מחניים*, מ (ער"ה תש"ך), עמ' 95–106
 לגדוי, בצלאל, 'התפילה בתורת החסידות', *אור המזרח*, ז, ג–ד [כו–כח] (אלול תש"ך), עמ' 51–61
 לגדא, בצלאל, 'התפילה בתורת החסידות', *ארשת*, ה (תשמ"ה), עמ' 15–31
 מיקלישנסקי, י"ק, 'למהותה של התפילה', *הדאר*, נ (תשל"ב), עמ' 704–705
 סולובייצ'יק, יוסף דב, 'רעיונות על התפילה', *הדרום*, מז (תשרי תשל"ט), עמ' 84–106
 סולובייצ'יק, י"ד, 'רעיונות על התפילה', *ארשת*, ה (תשמ"ה), עמ' 9–14
 סולובייצ'יק, י"ד, 'תפילתם של יהודים', *מענות*, ח (תשכ"ד), עמ' 9–11 > *ארשת*, א (תשמ"ג), עמ' 37–38 <
 עתידה, משה, 'בין אדם למקום: היכול אדם מודרני להתפלל?', *פתחים*, ג–ד [43–44] (1978), עמ' 63–66
 פטוחובסקי, יעקב, 'היכול אדם מודרני להתפלל?', *פתחים*, א–ב [41–42] (1978), עמ' 3–6
 פירון, מרדכי, 'התפילה לעומת המעשה', *מחניים*, מ (ער"ה תש"ך), עמ' 57–64
 פישמן, גבריאל, 'עיון תפילה', *סיני*, ו (ת"ש), עמ' רעג
 פלאי, פינחס, 'גלוי וכסוי בלשון התפילה', *מבוע*, ח (תשל"א), עמ' 153–169 >בעקבות המתח בין דרישת הכוונה
 לבין דרישת הנוסח הקבוע בוחן המחבר את כוחן של המלים בתפילה <
 פלאי, פ', 'בדרך לתפילה', *טורי ישורון*, ד [לב] (אב תשל"ב), עמ' 13–15
 פלוסר, דוד, 'התפילה כמעשה דת', *מחניים*, מ (ער"ה תש"ך), עמ' 75–80
 צביאלי, בנימין, 'תפילה טבעית ותפילה קבועה', *מענות*, ח (תשכ"ד), עמ' 334–342
 צורף, א', 'התפילה והאדם במשנת הרב קוק', *מחניים*, קט (תשכ"ז), עמ' 71–74
 קופרמן, יהודה, "ואל מעלת אבותם ישבו"; עיון וחקר בסוגית מצוות תפילה דרבנן, הנלמדות מפרשת חיי
 האבות בספר בראשית, וענינים שונים המסתעפים מסוגיא זאת, *המעין*, כג, א (תשמ"ג), עמ' 12–38
 קוק, אברהם יצחק הכהן, 'אורות התפילה (לוקטו וסודרו על ידי משה צבי נריה)', *שיח יצחק לזכר יצחק לביא*
 (ערך: יהודה שביב), ירושלים תש"מ, עמ' 147–248 >פורסם גם כחוברת נפרדת בשנת תשל"ט <
 קוק, אברהם יצחק הכהן, 'עניני תפילה (הוספות ל"אורות התפילה")', *פרי הארץ*, ח (תשמ"ד), עמ' 92–101
 קוק, שמחה הכהן, 'גדרי חיוב תפילה ומקורן', *שיח יצחק לזכר יצחק לביא* (ערך: יהודה שביב), ירושלים תש"מ,
 עמ' 80–84

פרקים נבחרים מביבליוגרפיה לעולם התפילה

- ראגיל, מ', 'ביצו צום כסא הכבוד', *אידישער קעמפער*, 58, 2212 (1978), עמ' 3-8
 רוטשילד, יעקב, 'עבודה שכלב ותפילה קבע (מחזור שיחות עם בני נוער)', *מעינות*, ח (תשכ"ד), עמ' 294-302
 רפל, דב, 'על הגישה לתפילה', *מעינות*, ח (תשכ"ד), עמ' 12-17
 רפל, ד', 'מקור התפילה', *מעינות*, ח (תשכ"ד), עמ' 18-20
 רפל, ד', 'הכוונה', *מעינות*, ח (תשכ"ד), עמ' 21-25
 רפל, ד', 'כוחה של תפילה', *מעינות*, ח (תשכ"ד), עמ' 26-28
 שביד, א', 'המיחלים לתפילה', *מאזניים*, לו (תשל"ז), עמ' 397-402 >חידוש התפילה תיתכן רק כשתתחדש עדת המתפללים<
 שפירא, דוד, 'קריאת שמע ותפילה', *הדדום*, י (תשרי תש"ך), עמ' 104-109; יא (ניסן תש"ך), עמ' 151-163; יב (תשרי תשכ"א), עמ' 137-144; יט (ניסן תשכ"ד), עמ' 153-159 >הסעיפים הראשונים דנים בחובת ק"ש והחלק האחרון דן בחובת התפילה ובעית הכוונה<
 Abrahams, I., 'Some Rabbinic Ideas on Prayer', *JQR* (OS), 20 (1908), pp. 272-293 <repr. in: *Understanding the Talmud* (ed. A. Corré), New York 1975, pp. 360-372, 462-463>
 Bergman, Samuel Hugo, 'Prayer in the Thought of Rav Kuk', *Conservative Judaism*, 20 (1966), pp. 29-34
 Bindler, P.R., 'A Psychological Analysis of "Kavannah" in Prayer', *Proceedings of the Association of Orthodox Jewish Scientists*, 3-4 (1976), pp. 133-143
 Bindler, P.R., 'Meditative Prayer and Rabbinic Perspectives on the Psychology of Consciousness: Environmental, Physiological and Attentional Variables', *Journal of Psychology and Judaism*, 4,4 (1980), pp. 228-248
 Blidstein, G., 'The Limitations of Prayer', *Judaism*, 15 (1966), pp. 164-170 <repr. in *Understanding Jewish Prayer* (ed. J. Petuchowski), New York 1976, pp. 112-120>
 Blidstein, G., 'Kaddish and other Accidents', *Tradition*, 14, 3 (Spring 1974), pp. 80-85
 >הבנת התפילה חלילה במחקר פנומנולוגי יותר מאשר במחקר היסטורי<
 Bonfil, R., 'Il profondo significato delle preghiere ebraiche per gli ammalati', *Rassegna Mensile di Israel*, 35 (1969), pp. 396-402
 Cronbach, Abraham, 'The Social Implications of Prayer', *HUCA*, Jubilee Volume (1875-1925), Cincinnati 1925, pp. 483-512.
 Dresner, S.H., 'Prayer and the Rabbi of Berditchev', *Journal of the Central Conference of American Rabbis*, 13 (1966), pp. 42-52
 Feldman, E., 'Kavannah and Tefilah', *Jewish Life*, 21 (July-August 1963), pp. 45-46
 Fendel, Z., 'The Desperation Factor in Tefillah', *Jewish Observer*, 9 (1974), pp. 15-17
 Gilbert, Maurice, 'La prière des Sages d'Israël', *L'Expérience de la prière dans les grandes religions*; actes du Colloque de Louvain-la-Neuve et Liège (ed. Henri Limet & Julien Ries), Louvain-la-Neuve 1980, pp. 227-243
 Guedemann, Moritz, 'Die Liebe, die Grundlage des hebräischen Gebetes', *MGWJ*, 59 (1915), pp. 145-155
 Heilman, Samuel C., 'Prayer in the Orthodox Synagogue; an Analysis of Ritual Display', *Contemporary Jewry*, 6,1, (1982), pp. 2-17
 Heschel, Abraham, 'Das Gebet als Äusserung und Einfühlung', *MGWJ*, 83 (1939), pp. 562-567
 Heschel, A.J., 'On Prayer', *Conservative Judaism*, 25, 1 (1970), pp. 1-12 <repr. in *Understanding Jewish Prayer* (ed. J. Petuchowski), New York 1976, pp. 69-83>
 Jacobs, D., 'Prayer: Realistic or Not?', *Jewish Life*, 34 (May-June 1967), pp. 23-32
 Kaufman, M., 'The Concept of Kavannah in Prayer', *Petach*, 1 (1974), pp. 25-28
 Kravitz, L., 'The Problem of Prayer', *Journal of the Central Conference of American Rabbis*, 13 (1965), pp. 25-29
 Lehrer, P.M., 'Meditation, Relaxation and Jewish Practice', *Journal of Reform Judaism*, 30, 4 (1983), pp. 40-54

- Luckens, Michael, 'Meeting Jew's Liturgical Needs', *Raayonot*, 3, 2 (1983), pp. 12-18
- Montague, Lily, 'The Conception of Prayer', *Aspects of Progressive Jewish Thought ... Dedicated to Leo Baeck*, London 1954, pp. 94-98
- Riskin, S., 'Structure and Spontaneity in Prayer', *Judaism*, 21 (1972), pp. 328-332
- Roseman, K.D., 'Is Prayer Possible: A Suggestion for Liberal Religionists', *Journal of Reform Judaism*, 28, 4 (1981), pp. 32-38
- Sarason, R.S., 'Religion and Worship', *Take Judaism, for Example; Studies toward the Comparison of Religions* (ed. J. Neusner), Chicago 1983, pp. 49-65
- Silberman, Charles E., 'Myth, Metaphor and Prayer', *Raayonot*, 3, 2 (1983), pp. 4-11
- Simon, E., 'On the Meaning of Prayer', *Tradition and Contemporary Experience* (ed. A. Jospe), New York 1970, pp. 269-279
- Stössel, David, 'Eine Talmudische Studie über Wiederholung des Gebets und Ersatzgebete', *MGWJ*, 56 (1912), pp. 581-596, 700-715
על התפילה ותפילת חזרה
<בחינת עניין הכוונה לאור ההלכות הדרושות חזרה>
- Synan, Edward A., 'Abraham Heschel and Prayer', *The Bridge: A Yearbook of Judaeo-Christian Studies*, 1 (1955), pp. 256-265
- Walkenfield, Cecil, 'On the Significance of Articulation in Prayer', *JJML*, 6 (1983-1984), pp. 31-36
- Weiss, J.G., 'The Kavannoth of Prayer in Early Hassidism', *JJS*, 9 (1958), pp. 163-192
- Wiesel, Elie, 'One Man's Prayer,' *Rabbi Joseph H. Lookstein Memorial Volume*, New York 1980, pp. 357-366
- Wilhelm, Kurt, 'Abraham Isaak Kuk über das ständige Gebet der Seele', *Abraham unser Vater: Festschrift ... Otto Michel*, Leiden 1963, pp. 478-483

2. רעיונות בסידור ובפיוט

- אביטל, מ', 'רעיון הגאולה בתפילה', *אור המזרח*, כד (תשל"ה), עמ' 89-94
- אלינר, א', 'יחס האדם לבואר בסידור התפילה', *חינוך האדם ויעודו*, תשכ"ד, עמ' 309-319
- גוטהולד, ז', 'תרבות השלום בתפילות ישראל', *מחניים*, קכא (תשכ"ט), עמ' 68-89
- הברמן, א"מ, 'קריעת ים סוף בפיוט', *מחניים*, סח (ניסן תשכ"ג), עמ' 118-121; קיח (ניסן תשכ"ח), עמ' כח-כז
=> הנ"ל, *קבוצי יחד*, ירושלים תש"מ, עמ' 91-95
- הברמן, א"מ, 'שעבוד וגאולה בפיוט הקדום', *מחניים*, פ (ניסן תשכ"ג), עמ' 38-39
- הברמן, א"מ, 'התנין המצרי בפיוטים', *מחניים*, קה (ניסן-אייר תשכ"ו), עמ' קיב-קטו
- הברמן, א"מ, 'ארבעה פיוטים על השלום', *מחניים*, קכא (אדר תשכ"ט), עמ' צ-צה
- הברמן, א"מ, 'אותות השמיים בפי פייטנים ומשוררים', *מחניים*, קכה (ער"ה תשל"ב), עמ' 20-21
- היינמן, י', 'הטבע וביטוי בתפילתנו', *מחניים*, סה (שבט תשכ"ג), עמ' 46-47
- ויינפלד, משה, 'הציפייה למלכות אלוהים במקרא והשתקפותה בליטורגיה היהודית' — למהותו של רעיון יום ה', *משיחיות ואסכטולוגיה* (ערך: צבי ברס), ירושלים תשמ"ד, עמ' 73-96
- חגי, שמואל, 'סודות הבריה בשירה ובפיוט', *מחניים*, פד (ער"ה תשכ"ד), עמ' 66-70
- יעקבסון, יששכר, 'ממסכת הרעיונות של הסידור', *מענוות*, ח (תשכ"ד), עמ' 65-91
- כהן, אמרן, 'סודות הטבע בתפילות', *מחניים*, מ (ער"ה תש"ד), עמ' 91-94
- כהן, אמרן, 'ברית העולם בתפילה', *מחניים*, פד (ער"ה תשכ"ד), עמ' 98-100
- ליכריץ, א"י, 'השבת בסידור התפילה', *ספר היוכל של הדואר*, ניריורק תשי"ב, עמ' 257-262
- סולובייצ'יק, יוסף דב, 'תפילה וגאולה', *אדשת*, ג (תשמ"ד), עמ' 39-41 <על הצד הרעיוני-ההגותי של סמיכת גאולה לתפילה>

פרקים נבחרים מביבליוגרפיה לעולם התפילה

- צימלס, י', 'על החתימה בשלום של ברכות ותפילות', *סיני*, כ (תש"ז), עמ' מט-נה
- קשאני, ראובן, 'משה – גואלם של ישראל בפיוטי יהודי אפגניסטן', *מחניים*, פ (ניסן תשכ"ג), עמ' 122–123
- רבינוביץ, צבי מאיר, 'שבת בפיוטי יוני', *מחניים*, פה-פו (תשרי-חשון תשכ"ד), עמ' 190–192
- רצהבי, יהודה, 'פיוט תימני על בריאת העולם', *מחניים*, פד (עריה תשכ"ד), עמ' 118–123
- שפרן, יוסף, 'רעיון הגאולה בתפילה', *בית הכנסת*, ג, ג (כסלו תש"ח), עמ' 127
- שפרן, י', 'רעיון הגאולה בתפילה', *הדאר*, מח (תשכ"ט), עמ' 156–157 >= *ארשת*, ג (תשמ"ד), עמ' 42–46
- Artom, M.E., 'La Posizion della donna ebrea in campo liturgica', *Rassegna Mensile di Israel*, 40 (1977), pp. 67-75
- Caspi, M.M., 'Redemption and Prayer in the Hebrew Yemenite Poetry', *Hebrew Abstracts*, 16 (1975), pp. 44-48
- Chinitz, Jacob, 'The Idea of Exile in American Prayerbooks', *Reconstructionist*, 45, 10 (1980), pp. 137-140
- Eisenberg Sasso, Sandy, 'Some Working Notes on the Gender of Prayer', *Raayonot*, 3, 2, (1983), pp. 31-35
- Feuchtwang, David, 'Der Tierkreis in der Tradition und im Synagogenritus', *MGWJ*, 59 (1915), pp. 241-267
- Harlow, Jules, 'Peace in Traditional Jewish Experience', *Liturgical Foundations of Social Policy in the Catholic and Jewish Traditions*, (ed. Joseph P. Schultz), Notre Dame 1983, pp. 98-116
- Holtz, A., 'The Concept of Kiddush Hashem in the Jewish Prayer Book', *Harvard Theological Review*, 57 (1964), pp. 137-140
- Pavoncello, Nello, 'Il sacrificio di Isaaco nella liturgia ebraica', *Rivista Biblica*, 16 (1968), pp. 557-566
- Pavoncello, N., 'Il profeta Elia nella liturgia ebraica', *Rivista Biblica*, 29, 314 (1981), pp. 393-404
- Petuchowski, J.J., 'The Creation in Jewish Liturgy', *Judaism*, 28 (1979), pp. 309-315
- Petuchowski, J.J., 'Theology and Poetry in the Liturgy of the Synagogue', *Standing Before God: Studies on Prayer in Scripture and in Tradition with Essays in Honor of M. Oesterreicher* <הפלורליזם שבמחשבת היהדות מתבטא בפיוט> (ed. A. Finkel and Lawrence Frizzel), New York 1980, pp. 223-232.
- Plaskow, Judith, 'Language, God and Liturgy: A Feminist Perspective', *Response*, 13, 4 (1983), pp. 3-14
- Weinberg, Leon J., 'Some Beliefs and Opinions in the Romaniote Liturgy', *Hebrew Studies*, 19 (1978), pp. 77-81
- Wensinck, A.G., 'Animismus und Dämonenglaube im Untergrunde des jüdischen und islamischen rituellen Gebets', *Der Islam*, 4 (1913), pp. 219-235

3. התפילה כחינוך והחינוך לתפילה

- אויצרבך, שמואל, 'התפילה בבתי-הספר ובמנין לנוער', *כשדה חמ"ד*, כ (1977), עמ' 212–216
- אורון, יהודה, 'הוראת התפילה', *נתיבות*, 13 (תשל"ה), עמ' 77–94
- אנוך, ח"צ, 'על הוראת "עיון תפילה"', *מענוות*, ח (תשכ"ד), עמ' 255–262
- בן-דב, זהבה, 'שושנת עקב: או איך ללמד קטעי תפילה בשיעורי עברית בבית"ס הממ"ד', *כשדה חמ"ד*, כג (1980), עמ' 228–229
- בר חמא, שמעון, 'על הוראת התפילת בעזרת "משנה תורה" לרמב"ם', *ספר דוד נייגר*, ירושלים תשי"ט, עמ' 364–363

עלי ספר

היינמן, יוסף, 'קווים לשיעורי חזרה בהוראת התפילה', *מענוות*, ח (תשכ"ד), עמ' 53–59
 זלקין, אברהם, 'על התפילה והחינוך לתפילה', *מכתם לדוד*, רמת-גן תשל"ח, עמ' 265–273 => *כשדה חמ"ד*, כג (תשמ"ז), עמ' 132–139
 כהנא, אלכסנדר, 'מתפילת שיגרה לחוויה רוחנית לסטודנט', *הליכות*, 91/90 (תשמ"א), עמ' 40–42 >להתחלת בניית בית-כנסת מרכזי באוניברסיטת בראילן
 למסקנסקי, שרה, 'הוראת תפילה וברכות בגן הילדים', *מענוות*, ח (תשכ"ד), עמ' 351–353
 מוריאל, יהודה, 'חינוך לעבודה שבלב', *מענוות*, ח (תשכ"ד), עמ' 326–333
 סימון, אוריאל, 'לימוד הסידור כתרומה לתקנת התפילה', *כשדה חמ"ד*, כב, ד (תשל"ט), עמ' 210–215 => *דעות*, מה (תשל"ו), עמ' 328–332
 סלוטקי, יהודה, 'הוראת התפילה', *מענוות*, ח (תשכ"ד), עמ' 359–364
 עזריה, א', 'התפילה בגן הילדים', *כשדה חמ"ד*, כג (1980), עמ' 210–214
 עמנואל, יונה, 'האב המחנך את בנו לתפילה בציבור', *המעין*, יז, ג (תשל"ז), עמ' 3–6
 קאטר, ר', 'השימוש בקריטריונים של בקורת ספרותית ללימוד ספרי תפילה', *החינוך*, נג, ג/ד (תשמ"א), עמ' 261
 רבי, יעקב, 'האם יהיה המחזור כספר חתום? (לשאלת לימוד התפילה בביה"ס החילוני)', *אגרת לחנוך*, 56 (1978), עמ' 55–58
 שולמן, מ', 'תפילה בבית הספר הדתי', *מענוות*, ח (תשכ"ד), עמ' 354–358
 שטיינזלץ, עדין, 'החינוך לתפילה', *כשדה חמ"ד*, כב, 3 (תשל"ט), עמ' 203–209
 תא-שבע, ישראל, 'הוראת הסידור בבית הספר היסודי', *טורי ישורון*, ב [ט] (שכט תשכ"ז), עמ' 9–12 >וראה עוד:
 מ"י פרת, *טורי ישורון*, ב [ן] (אדר ב תשכ"ז), עמ' 26
 Scheftelowitch, I., 'Ist das überlieferte Judentum eine Religion ohne Dogmen', *MGWJ*, 70 (1926), pp. 72 >מראה שיש אמונות ודיעות ביהדות (ברכת המינים!) ושחלקן מוצא ביטוי בתפילה (תחיית המתים!)

4. לשון התפילה וסגנונה

אבינרי, עידו, 'נקודים בעייתיים בתפילה', *סיני*, צח (תשמ"ו), עמ' [צב]
 אור, מאיר, 'מארמית לעברית', *מחניים*, כז (ער"ה תשט"ז), עמ' 160 >מכתב למערכת בדבר הצורך לתרגם תפילות מארמית לעברית
 אלדר, א', 'להשלמת הנמצא במילונים מפיוטי המחזור המאשנז', *לשונו לעם*, כט, ב (תשל"ח), עמ' 50–58; שם,
 כט, ד-ה (תשל"ח), עמ' 118–127; שם, לא, א (תשמ"ז), עמ' יא-כב
 בר-אשר, משה, 'על מסורתם הלשונית של בני עדות המזרח והספרדים בסידור התפילה', *לשונו לעם*, כז (תשל"ו), עמ' 271–281
 היינמן, יוסף, 'לפשוטן של משניות מספר בסדר מועד: ב. לשון "אתם" בתפילה', *תרכיץ*, כט (תש"ך), עמ' 25–29 => 'הנ"ל עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א, עמ' 99–102
 היינמן, י', 'דפוסים צורניים של בית-המשפט בתפילות ישראל', *דברי הקונגרס העולמי השלישי למדעי היהדות*, ירושלים תשכ"ה, עמ' 135–136 >השווה מאמרו, *JJS*, 5 (1960), 'Prayers of Beth Midrash Origin', pp. 264–280
 >השווה עוד הנ"ל, *התפילה בתקופת התנאים והאמוראים*, ירושלים תשכ"ו, עמ' 121–137
 היינמן, י', 'על דפוס פיוטי קדום', *בר-אילן*, ד-ה (תשכ"ז), עמ' 132–137 => 'הנ"ל עיוני תפילה, ירושלים תשמ"א, עמ' 129–134; מטבעות מתפילות הקבע נושאות אופי פיוטי
 זיידמן, ישראל איסר, 'מטבעות לשון התפילה', *מחניים*, מ (ער"ה תש"ך), עמ' 107–112
 זיידמן, י"א, 'לשון סידור התפילה', *מענוות*, ח (תשכ"ד), עמ' 372–382
 זיידמן, י"א, 'לשונות תפילה ועברית חיה', *מענוות*, ח (תשכ"ד), עמ' 383–387
 ילון, ח', 'במקרה ובסידור: מלות היחס "על"="ב", *לשונו*, לא (תשכ"ז), עמ' 283–286 => 'הנ"ל, פרקי לשון, ירושלים תשל"א, עמ' 341–345

פרקים נבחרים מביבליוגרפיה לעולם התפילה

- כהן, חיים, 'על התורה ועל העבודה', *טורי ישורון*, ו [לט] (חשון-כסלו-טבת תשל"ד), עמ' 20-22 <דוגמאות לטעויות שגורות בפיטוק בתפילות ובקריאת התורה>
- מהרשן, י', 'שביבים: ג. תיבת "סלה" בסידור', *הצפה לחכמת ישראל*, ט (תר"צ), עמ' 30-31
- פדרכוש, ש', 'מורשת דורות או יהדות תרגום?', *שנה בשנה*, תשכ"ז, עמ' 203-209 <על איסור התפילה בלועזית בראשית ימי הרפורמה>
- פדרכוש, ש', 'גדולי ישראל מגינים לשון העברית בתפילה', *אור המזרח*, טו (תשכ"ז), עמ' 105-111
- פרי (פלאוס), חיים, 'התפילה והפיטוק בלשון לעז בימי הביניים', *תרכיץ*, כד (תשט"ו), 440-426
- פרי (פלאוס), ח', 'פיטוקים מהמחזור בצרפתית עתיקה', *תרכיץ*, כה (תשט"ז), 154-182
- קאפח, יוסף, 'תרגומים ערביים של תפילות "שמונה-עשרה"', *תרכיץ*, כו (תשי"ז), עמ' 197-208 <הערה למאמרו של רצהבי בתרכיץ, כה; ראה למטה>
- קוק, ש"ח, 'על לשון התפילה', *עיונים ומחקרים*, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 337
- רבין, חיים, 'לשון התפילות', *מחניים*, מ (ער"ה תש"ך), עמ' 45-50
- רבין, ח', 'עיסוק בלשני בלשון התפילה', *מחקרים באגדה, תרגומים ותפילות ישראל לזכר יוסף היינמן*, ירושלים תשמ"א, עמ' קסג-קצא
- רצהבי, יהודה, 'על תרגומי תפילות עבריות לערבית', *תרכיץ*, כה (תשט"ז), 101
- רצהבי, י', 'למעמד הלשון הערבית בבית-הכנסת התימני', *תרכיץ*, כו (תשי"ז), עמ' 332-335 <למאמרו של קאפח; ראה לעיל>
- חמר, ד', 'טעויות בתפילות ובפיטוקים', *ידיעות אחרונות*, 1.10.76, עמ' 2
- Baneth, E., 'Textkritische Bemerkungen', *MGWJ*, 70 (1926), pp. 50-56, 123-129, <see Pessen, *ibid.*, 71 (1927), pp. 133-138>
- Bolle, M.E., 'Iets over de litteraire vorm van onze gebeden', *Opstellen opperrabbijn L. Vorst aangeboden ter gelegenheid van zijn installatie*, Rotterdam 1959, pp. 5-8
- Colofni, V., 'L'uso del greco nella liturgia del giudaismo ellenistica e la Novella 146 di Giustiniano', *Annali di storia del diritto*, 18 (1964), pp. 19-80
- Elbogen, I., 'Bemerkungen zur alten jüdische Liturgie', *Studies in honor of Kaufmann Kohler*, Berlin 1913, pp. 74-81
- Elbogen, I., 'La Preghiera nell'ebraismo', *In Memoria de S.H. Margulies*, Rome 1935, pp. 75-92
- Hirschfeld, H., 'Jewish Arabic Liturgies', *JQR* (O.S.), 6 (1894), pp. 119-135; 7 (1895), pp. 418-427 <includes kinah for 9th of Av about Hanna and her sons and a piyyut for havdalah>
- Mishcon, Arthur, 'Disputed Phrasings in the Siddur', *JQR* (N.S.), 7, (1916/1917), pp. 529-552 <= *Journal of Synagogue Music*, 2, 1 (1969), pp. 11-41; discusses incorrect breaks in prayer>
- Mittwoch, Eugene, 'Some Observations on the Language of the Prayers, the Benedictions and the Mishna', *Essays in honor of ... J.H. Hertz*, London 1944, pp. 325-330
- Mittwoch, E., 'Wordstress in the Prayerbook', *Journal of the Central Conference of American Rabbis*, 15, 4 (1968), pp. 67-75
- Orenstein, Walter, 'Notes on the Liturgy', *JJML*, 1, 1 (1976), pp. 22-26
- Perles, F., 'Critiques sur le texte de la liturgie juive', *REJ*, 80 (1925), pp. 98-105
- Pool, David de Sola, 'The Use of Portuguese and Spanish in the Historic Shearith Israel Congregation in New York', *Studies in Honor of M.J. Bernadette*, New York 1965, pp. 359-362
- Salomon, H.P., 'Was there a Traditional Spanish Translation of Sephardi Prayers before 1552?', *American Sephardi*, 6 (1973), pp. 78-90
- Sephiha, Haim Vidal, 'El Ladino, lengua liturgica de los judios espanoles', *El Olivo*, 9 (1979), pp. 87-91
- Silverman, Morris, 'Comments on the Text of the Siddur', *JJML*, 2, 1 (1977-1978), pp. 18-33
- Spanier, A., 'Zur Formengeschichte des altjüdischen Gebetes', *MGWJ*, 78 (1934), pp. 438-447
- Spanier, A., 'Stilkritisches zum jüdischen Gebet', *MGWJ*, 80 (1936), pp. 339-350

עלי ספר

- Spanier, A., 'Dubletten in Gebetstexten', *MGWJ*, 83 (1939), pp. 142-149
Weinberg, W., 'Wordstress in the Prayerbook', *Journal of the Central Conference of American Rabbis*, 15, 4 (1968), pp. 67-75

5. תהילים בסידור

- אדרת, אברהם, 'התפילה ודבריה בספר תהלים', *פתחים*, 42/41 (תשל"ח), עמ' 28-34.
היינמן, יוסף, 'ספר תהילים כמקור לנוסח התפילה', *דוכן*, ה (תשכ"ד), עמ' 35-43 (= *עינוי תפילה*, ירושלים תשמ"א, עמ' 176-179).
מלמד, עזרא ציון, 'מקומו של ספר תהלים בעבודת ה' בכל ימות השנה', *דוכן*, ה (תשכ"ד), עמ' 7-34.
Beaucamp, E., 'Le Psautier, Repertoire des Chants Liturgiques d'Israël', *Science et Esprit*, 23 (1971), pp. 153-166, 343-366
Kohler, Kaufmann, 'The Psalms in the Liturgy', *Gratz College Publications*, 1 (1897) <= idem, *Studies, Addresses and Personal Papers*, New York 1931, pp. 122-148>
Pavoncello, N., 'I Salmi nella Liturgia Ebraica', *Rivista Biblica*, 15 (1967), pp. 497-525
Rabinowitz, L.I., 'The Psalms in Jewish Liturgy', *Historia Judaica*, 6 (1944), pp. 109-122

6. תפילת הציבור

- בר-שואל, אלימלך, 'תפלת הציבור', *בית הכנסת*, ג, ב (חשון תש"ח), עמ' 94-95 <פרק מתוך המאמר 'עיוני תפלה': הפרקים הראשונים פורסמו בקובץ *שילה*, תש"ז>
בת עמי, מ', 'ערכה של תפילת הציבור', *מתניים*, קט (תשרי תשכ"ז), עמ' נג-סב
היינמן, י', 'יחיד וציבור בתפילה', *דוכן*, ט (תשל"ב), עמ' 7-10 => *הנ"ל*, *עיוני תפילה*, ירושלים תשמ"א, עמ' 171-172
עמיטל, יהודה, 'תשובה בעניין תפילה', *שיח יצחק לזכר יצחק לביא* (ערך: יהודה שביב), ירושלים תשמ"ב, עמ' 111-114 <בעניין צירוף למנין כששכיל מפסיק>
פלאי, פנחס, 'על בעיית ה"יחיד" בתפילה: עיון לדוגמא ברינאמיקה של מערכת יחסים שבין הלכה ומטא-הלכה', *Proceedings of the Rabbinical Assembly*, 42 (1980), עמ' 319-332
פריד, נתן, 'למקורותיו של הרמב"ם', *בית הכנסת*, ג, ד-ה (טבת-שבט תש"ח), עמ' 197 <מקור לחשיבות תפילת הציבור>
פריד, נ', 'הארה בהלכות תפילה להרמב"ם ז"ל', *טורי ישורון*, ג [טו] (מרחשון תשל"א), עמ' 27-28 <על ערך תפילת הציבור ביד החזקה>
קוק, ש"ח, 'עשרת הראשונים בבית הכנסת', *בית הכנסת*, ג, ח-י (אייר-מנחם אב תש"ח), עמ' 322-324 => *הנ"ל*, *עיונים ומחקרים*, כך א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 338-342
Blidstein, G., 'Personal and Public Prayer', *Tradition*, 10, 4 (1969), pp. 22-28
Haag, Herberg, 'Die biblischen Wurzeln des Minyan', *Festschrift für Otto Michel*, Leiden 1963, pp. 235-242
Liber, M., 'Sur les origines de la prière publique dans le judaïsme', *Trait d'Union*, V (1957), pp. 3-12
Rosenthal, Ludwig, 'Liturgisches', *MGWJ*, 68 (1924), pp. 161-164, 289-290
<הבדלים בין תפילת היחיד לתפילת הציבור בימים הנוראים ובתעניות>
Schachter, H., 'Halakhot and Minhagim for the Shatz and Congregation', *JJML*, 5 (1982-1983), pp. 11-23
Sigal, P., 'Women in a Prayer Quorum', *Judaism*, 23 (1974), pp. 174-182

פרקים נבחרים מביבליוגרפיה לעולם התפילה

7. שליחי הציבור ופקידיו

- אופנהיימר, יהודה, 'על תלבושת החזן', *בית הכנסת*, ג, ד-ה (טבת-שבט תש"ח), עמ' 196
בלומנפלד, מאיר, 'בדבר חזנים הבאים מארץ ישראל לחוץ לארץ להתפלל', *הדרום*, כד (תשרי תשכ"ז), עמ' 107-105
- בן-חן, מרדכי, 'שליחותו של חזן', *בית הכנסת: מאמרים ומסות*, ירושלים תשט"ו, עמ' צג-ק
דישון, י', 'החזן במקאמה העברית בספרד', סיני, עד (תשל"ד), עמ' 251-242
הברמן, א"מ, 'כרוז נגד חזנים באמשטרדם', *קבוצי יחוד*, ירושלים תשמ"מ, עמ' 283-279
וינגרטן, שמואל הכהן, 'תלבושת חזן', *בית הכנסת*, ג, ב (חשוון תש"ח), עמ' 100-98
ורהפטיג, שילם, 'מעמדו המשפטי של שמש בספרות החשובות', *טורי ישיבות*, ג [טו] (מרחשון תשל"א), עמ' 20-19
- חגי, שמואל, 'שמש בית הכנסת', *מחניים*, צה (ער"ה תשכ"ה), עמ' 57-54
טולידאנו, יעקב משה, 'הערות', *בית הכנסת*, ג, ז (ניסן תש"ח), עמ' 285 א. > תלבושת החזנים; ב. אמירת 'חזק' לעולה לתורה
- טורק, שמואל, 'דין אשה בנשיאות קהילה או בית כנסת', *הדרום*, מא (ניסן תשל"ה), עמ' 68-63
טכורש, כתריאל פישל, 'על מניעת אשה מגבאות בבתי הכנסת', *הדרום*, מב (תשרי תשל"ו), עמ' 28-23
לשם, חיים, 'שליחי ציבור בספרות התלמודית והמדרשית', *מחניים*, ס (ער"ה תשכ"ב), עמ' 99-93
צימרמן, יעקב, 'דברים במעלת החזנות', *ארשת*, ה (תשמ"ה), עמ' 77-73
קוק, ש"ח, 'על קבלת ש"ץ', *עיונים ומחקרים*, כרך א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 336
- Appel, Gerson, 'The Sheliach Tzibbur in Halakah and Jewish Tradition', *JJML*, 3, 1 (1979-1980), pp. 2-9
- Blidstein, G., 'Sheliach Zibbur: Historical and Phenomenological Observations', *Tradition*, 12 (1971), pp. 69-77
- Böhl, F., 'Zur Fürbittfunktion des Vorbeters (Sheliah Sibbur)', *Frankfurter Judaistische Beiträge*, 2 (1974), pp. 53-64
- Brooton, B.J., 'Inscriptional Evidence for Women as Leaders in the Ancient Synagogue', *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies*, Jerusalem 1982, Vol. 2, pp. 1-6
- Landman, L., 'The Office of the Medieval Hazzan', *JQR*, 62 (1972), pp. 156-187, 246-276
- Nulman, Macy, 'The Functional Obligation of the Rabbi in the Musical Service of the Synagogue', *JJML*, 6 (1983-1984), pp. 12-19

8. שונות

- אורבך, י', 'עיוני תפילה ומקרא', סיני, עה (תשל"ד), עמ' קצג-קצה > גימטריאות >
אפטוביצר, אביגדור, 'שבלים: ד. עיכוב תפילה', *הצפה לחכמת ישראל*, א (תרע"א), עמ' 88-87
אשכנזי, ש', 'מחברות פיוטים, תחינות ותפילות', *מחניים* [לימים הנוראים], קט (תשכ"ז), עמ' עה-פב > נשים שחיברו פיוטים ותחינות >
- אשכנזי, ש', 'כל עצמותי תאמרנה', *מורשת*, 8 (תשל"ג), עמ' 50-42
בירנבאום, ר', 'ספרות עברית עשירה על תפילה ומוסר', *הדא*, נא (תשל"ב), עמ' 203 > בעקבות פרסום הילקוט תפילות ישראל ומוסר היהדות, ניו יורק תשל"א >
- גרוזמן, מאיר, 'בעת רצון', סיני, צ (תשמ"ב), עמ' קפ-קפג
גרוסמן, אברהם, 'ראשיותיו ויסודותיו של מנהג עיכוב התפילה', *מלאת*, א (תשמ"ג), עמ' 219-199
גרינבלט, א', 'הערות במנהגי תפילה', *שנה בשנה*, תשל"א, עמ' 124-123
גשורי, מ"ש, 'תהליכי החזנות הספרדית', *שערים*, כא תשרי, תשכ"ז, עמ' 6-5 > על ספרו של א' יערי, *חג שמחת תורה*, פרק לט

- דוידסון, י', 'שפתיים דובכות', *ציונים לזכר י" שמחוני*, ברלין תרפ"ט, עמ' 19–33
הכהן, מרדכי, 'ציצים ופרחים', *מחניים*, כט (שבועות תשי"ז), עמ' 45–51
הכהן, מנחם, 'שירת העולמות: תפילה ובקשה של הבריות לאור אגדות חז"ל', *מחניים*, מ (ער"ה תש"ך), עמ' 81–90
וילנאי, זאב, 'חשיבות התפילה בעיר הקודש בירושלים', *מחניים*, מ (ער"ה תש"ך), עמ' 157
וינברג, יחיאל, 'כל הקובע מקום לתפילתו', *המעין*, יז, ג (תשל"ז), עמ' 1–2
וינגרטן, שמואל הכהן, 'מנהגים ונימוסים', *שנה בשנה*, תשל"ז, עמ' 173–185 <על הנענועים בתפילה; אריכות בתפילת שמו"ע; כוונה בתפילה; האיסור לעבור בד' אמותיו של המתפלל; שומע כעונה>
וינגרטן, ש"ה, 'על הנענוע בתפילה ובלימוד התורה', *ארשת*, א (תשמ"ב), עמ' 34–36
חגי, שמואל, 'הדמעה הזכה: על התחינות', *מחניים*, יח (שבועות תשי"ג), עמ' 41–42
חובב, מאיר, 'תפילות', *מחניים*, יח (שבועות תשי"ג), עמ' 41–42
חמיאל, חיים, 'חיבור הפיוטים ומקומם בתפילה (פרק מתוך ספר ר" יוסף זכריה שטרן בתשובותיו)', *סיני*, צב (תשמ"ג), עמ' קט–קכב
טולידאנו, יעקב משה, 'הערות', *בית הכנסת*, ג, ז (ניסן ב תש"ח), עמ' 285 <א. תלבושת החזנים; ב. אמירת 'חזק' לעולה לתורה>
יהושע, י', 'תפילה ב"נועם ספרדי"', *טורי ישורון*, י [מה] (תשל"ה), עמ' 22–24 <תביעה לחידוש 'הנועם הספרדי' בתפילה>
יונג, אליהו, 'המוסר וההדר בתפילה', *נועם*, כב (תשמ"ב), עמ' 1–3
כהנא, אלכסנדר, 'מתפילת שיגרה לחוייה רוחנית, לסטודנט', *הליכות*, 90/91 (תשמ"א), עמ' 40–42 <להתחלת בניית בית כנסת מרכזי באוניברסיטת בראילן>
לאו, ישראל מאיר, 'תפילות — אבות תיקונים: הערה על דרך הפשט והערה על דרך הדרש', *שיח יצחק לזכר יצחק לכיא* (ערך: יהודה שביב), ירושלים תשמ"ב, עמ' 116–125
לויטס, חיים מ', 'קרבנות ותפילות', *שנה בשנה*, תשל"ל, עמ' 158–165
'לקט מתוך מאמרים ורשימות על התפילה', *ארשת*, א (תשמ"ב), עמ' 39–52
נריה, משה צבי, 'שומע תפילה — עדיך כל בשר יבואו', *שיח יצחק לזכר יצחק לכיא* (ערך: יהודה שביב), ירושלים תשמ"ב, עמ' 25–32
עגנון, ש"י, 'ולא נכשל', *ארשת*, א (תשמ"ב), עמ' 82–85
פירר, בן ציון, 'בדין המתפלל בחז"ל צריך לכוון פניו לארץ ישראל', *נועם*, ב (תשי"ט), עמ' קעא–קעג
צורף, אפרים, 'תפילת יעקב לא-ל שדי', *בשדה חמ"ד*, כא (1978), עמ' 356–358
צמל, אפרים, 'ואני תפילתי', *שיח יצחק לזכר יצחק לכיא* (ערך: יהודה שביב), ירושלים תשמ"ב, עמ' 35–40
קולין, יצחק, 'בעניין נוכח המקדש ועמידה בתפילה', *שיח יצחק לזכר יצחק לכיא* (ערך: יהודה שביב), ירושלים תשמ"ב, עמ' 71–79 <= הנ"ל, *מנחת אליהו*, חלק ב>
רטנר, ב', 'למנהג עכוב התפילה', *הצפה לחכמת ישראל*, ב (תרע"ב), עמ' 97–98
שביב, יהודה, 'אמונה ותפילה', *שיח יצחק לזכר יצחק לכיא* (ערך: יהודה שביב), ירושלים תשמ"ב, עמ' 42–69
שחור, מ"ל, 'עניינות בתפילה', *שיח יצחק לזכר יצחק לכיא* (ערך: יהודה שביב), ירושלים תשמ"ב, עמ' 106–110
שטאל, אברהם, 'קריאה פולחנית של ספר הוזהר', *פעמים*, 5 (תשמ"ב), עמ' 78–86
שטרן, מ"י, 'הראש, הר המשחית, הר המשחה והדרום רגלי אלקינו', *טורי ישורון*, ה [לה] (תשל"ג), עמ' 26–28
<על הר הזיתים במסורת ישראל ומקומו כמקום תפילה>
שנאן, א', 'יצלותהן ובעותהן' של ראשונים בראי התרגומים לתורה', *סיני*, עח (תשל"ו), עמ' 89–92
שפירא, יוסף, 'עיון תפילה', *בשדה חמ"ד*, כא (1977), עמ' 16–17
תא-שמע, ישראל, 'תפילת נרבה', *מחניים*, מ (ער"ה תש"ך), עמ' 131–136
Allerhand, Jacob, 'Liturgie und Brauchtum', *Judentum im Mittelalter* (ed. K. Schubert), Eisenstadt 1978, pp. 60-90
Amassari, Antonio, 'Il ciclo romano quaresimale di lettura continua dei Salmi nelle antifone "ad Communionem"', *Bibbia e Oriente*, 19, 314 (1977), pp. 155-162
Baeck, Leo, 'Zur Charakteristik des Levi ben Abraham ben Chajjim', *MGWJ*, 44 (1900), pp. 59-62 <השקפתו על התפילה>

פרקים נבחרים מביבליוגרפיה לעולם התפילה

- Bergmann, Juda, 'Gebet und Zauberspruch', *MGWJ*, 74 (1930), pp. 457-563 <הפנייה לזכות אבות
משותפת ללשון התפילה ולהשבעות מאגיות; בסוף כמה הרהורים על ההבדלים ביניהן>
- Bleich, David, 'Daylight Saving Time and Morning Prayer', *Proceedings of the Association of Orthodox Jewish Scientists*, 3-4 (1976), pp. 53-63
- Castellino, G.R., 'I beni richiesti nelle preghiere di Israel', *Populus Dei: Studi in onore del Card. A. Ottaviani*, Rome 1969, pp. 275-297
- Dan, J., 'The Emergence of Mystical Prayer', *Studies in Jewish Mysticism: Proceedings of Regional Conference...* (ed. J. Dan & Frank Talmage), Cambridge, Mass., 1982, pp. 85-120
- Fenyés, Mor, 'Dogmatikai alla sfogalalas az imaformulakban', *Semitic Studies in Memory of Immanuel Loew*, Budapest 1947, pp. 66-73 <The Dogmatic Conception of Blessings>
- Fields, Harvey, J., 'Worship and Synagogue Transformation', *Essays on Jewish Worship*, Commission on Worship of the Union of American Hebrew Congregations and the Central Conference of American Rabbis, New York, 1976, pp. 1-20.
<נסיון של קהילה אחת לחידוש ותחיית התפילה>
- Galliner, J., 'Häusliche Andacht', *Festschrift für Claude G. Montefiore*, Berlin 1928, pp. 44-49
- Garzon, Baruj, 'La Oracion en la Liturgia Sinagoga', *El Olivo*, 314 (1977), pp. 17-24
- Gendler, Everett, 'Some Nature Elements in Jewish Worship', *Essays on Jewish Worship*, Commission on Worship of the Union of American Congregations and the Central Conference of American Rabbis, New York 1976, pp. 57-70
<הכרת הטבע כמנוף להכרת הבורא ולעבודתו>
- Goldberg, Arnold, 'Service of the Heart; Liturgical Aspects of Synagogue Worship', *Standing Before God: Studies on Prayer in Scripture and in Tradition with Essays in Honor of M. Oesterreicher* (ed. A. Finkel & Lawrence Frizzel), New York 1980, pp. 195-211
- Goldziher, Ignaz, 'Arabische Äusserungen über Gebräuche der Juden beim Gebet und Studium', *MGWJ*, 20 (1871), pp. 178-183, 306-312
- Greenberg, S., 'The Land, the Diaspora, and the Synagogue', *Conservative Judaism*, 26 (1971), pp. 41-49
- Guillemette, Pierre, 'La Parole: Les Formes des Prières; la célébration de la parole; le vocabulaire', *Bulletin National de Liturgie*, 10, 55 (1976), pp. 174-189
- Halévy, J., 'Nouvelles prières des Falascha', *Revue Sémitique*, 19 (1911), pp. 96-104, 215-219, 344-348 <טקסטים ותרומים לצרפתים>
- Heinemann, J., 'The Background of Jesus' Prayer in the Jewish Liturgical Tradition', *The Lord's Prayer and Jewish Liturgy* (ed. J.J. Petuchowski & Michael Brocke), New York 1978, pp. 81-89
- Hermann, Siegfried, 'Kultreligion und Buchreligion — kultische Funktionen in Israel und Ägypten', *Das ferne und nahe Wort: Festschrift Leonard Rost*, Berlin 1967, pp. 95-105
- Idelsohn, A.Z., 'Die Vortragszeichen der Samaritaner', *MGWJ*, 61 (1917), pp. 117-126
<על טעמי המקרא>
- Kanter, Shamaï, 'Shuckling with McLuhan', *Jewish Heritage*, 10 (Summer 1967), pp. 48-50
- Kasdan, M.M., 'Are Women Obligated to Pray Daily?', *Journal of Halacha and Contemporary Studies*, 1, 2 (1981), pp. 86-106
- Lamm, N., 'Study and Prayer: their Relative Value in Hasidism and Mitnagdism', *Samuel K. Mirsky Memorial Volume*, Jerusalem—New York, 1970, pp. 37-52
- Lehrman, R.P., 'Why Jews Shook at Prayer', *Jewish Digest*, 11 (July 1966), pp. 59-60
- Liber, M., 'Sur les origines de la prière publique dans le judaïsme', *Trait d'Union*, V (1957), pp. 3-12
- Mishcon, A., 'The Derivation of "Daven-en"', *JQR*, 13 (1922-1923), pp. 219-220 <See also, F.

- Perles, 'The Derivation of Daven-en and Oren-en', *JQR*, 14 (1923-1934), pp. 85-86>
- Mueller, F.M., 'On Ancient Prayers', *Semitic Studies in honor of Dr. Alexander Kohut*, Berlin 1897, pp. 1-41 <על התפילה בדתות אחרות>
- Myers, Jacob, 'The Cultus and its Significance', *Biblical Studies in Memory of H.C. Alleman*, New York 1960, pp. 205-224
- Neubauer, A., 'Liturgien aus der Handschrift Casanata H. V. 7 in Rom', *Israelitische Letterbode*, 7, pp. 27-32.
- Neusner, J., 'Judaic Myth in Liturgy and Life', *Journal of Religion*, 50 (1970), pp. 58-68
- Olszewski, Ludwik, 'Le silence des Femmes a l'église (1 Cor. 14:34-35 et 1 or 2 Tim. 2:11-12) sur l'arrière-fond de l'époque', *Warszawskie Studia Biblijne*, 1976, pp. 352-453.
- Philonenko, Marc, 'Les Poimandres et la Liturgie Juive', *Les Syncrétismes dans les Religions de l'Antiquité: Colloque de Besançon (22-23 Octobre 1973)* (ed. Françoise Dunand & Pierre Leveque), Leiden 1975, pp. 204-211
- Prell-Foldes, Riv-Ellen, 'The Reinvention of Reflexivity in Jewish Prayer; the Self and Community in Modernity', *Semiotica*, 30, 1/2 (1980), pp. 73-96
- 'Prières Juives et Prières Chrétiens', *Rencontres Chrétiens et Juives*, 48 (1976), pp. 283-309
- Ravenna, R. and J. Rofo, 'Dalle traduzioni liturgiche e bibliche', *Rassegna Mensile di Israel*, 38 (1972), 45-51 < = *Scritti in memoria di P. Nissim*, Roma, 1972, pp. 45-51>
- Retso, Jan, 'Tefillat Yisrael; den judiska boenen och des historia', *Religion och bibel*, 37 (1978), pp. 64-78
- 'Seminar on Worship', *Journal... Central Conference of American Rabbis*, 14 1 (1967), pp. 3-87
- Shelemay, Kay Kaufman, 'Rethinking Falasha Liturgical History', *Fifth Annual Conference of Ethiopian Studies*, Session B, Chicago 1978, pp. 397-410
- Shelemay, K.K., 'Historical Ethnomusicology: Reconstructing Falasha Liturgical History', *Ethnomusicology*, 24 (1980), pp. 233-258
- Shelemay, K.K., 'Continuity and Change in the Liturgy of the Falashas', *Fifth Annual Conference of Ethiopian Studies*, Session A, Rotterdam 1980, pp. 479-489
- Shelemay, K.K., 'Zēmā: A Concept of Sacred Music in Ethiopia', *World of Music*, 24, 3 (1982), pp. 52-67.
- Sigal, P., 'Women in a Prayer Quorum', *Judaism*, 23 (1974), pp. 174-182
- Smith, H.D. Uriel, 'Symbolic Structures in Prayer', *Journal of the Central Conference of American Rabbis*, 25, 1 (Winter 1978), pp. 37-44
- Spanier, Arthur, 'Über Reste der palästinischen Vokalisation in Gebetbüchern', *MGWJ*, 73 (1929), pp. 472-475 <see also Yalon, *ibid.*, 74 (1930), p. 225>
- Szabolcai, Bence, 'A Zsido Liturgia rovid zenetortenete', *Festschrift... Bernard Heller*, Budapest 1949, pp. 276-286
- Tagliacozzo, M., 'Prayer Expressed in Life', *Service International de Documentation Judéo-Chrétienne*, 8, 1 (1975), pp. 26-29
- Thoma, Clemens, 'Biblisches Erbe im Gottesdienst der Synagoge', *Jüdische Liturgie; Geschichte, Struktur, Wesen* (ed. Hans Hermann Henrix), Freiburg 1979, pp. 47-65
- Thoma, Clemens, 'Die jüdische Liturgie und die Kirchen', *Jüdische Liturgie; Geschichte, Struktur, Wesen* (ed. Hans Hermann Henrix), Freiburg 1979, pp. 122-136
- Vawter, B., 'Postexilic Prayer and Hope', *Catholic Biblical Quarterly*, 37 (1975), pp. 460-470
- Vögtle, Anton, 'The Lord's Prayer: A Prayer for Jews and Christians?', *The Lord's Prayer and Jewish Liturgy* (ed. J.J. Petuchowski and Michael Brocke), New York 1978, pp. 93-117 <originally published in German in: *Das Vaterunser: Gemeinsames im Beten von Juden und Christen*, Freiburg 1974, pp. 102-119>

פרקים נבחרים מביבליוגרפיה לעולם התפילה

- Wadsworth, Michael, '[On] Jacob J. Petuchowski, Michael Brocke [eds.], *The Lord's Prayer and Jewish Liturgy*', 1978 *Sobornost*, 2, 1 (1980), pp. 83-84
- Wineman, A., 'Liqqutei Tefillot: The Metamorphosis of Torah into Prayer', *Conservative Judaism*, 35, 3 (1982), pp. 43-49 <נחמן מברצלוב>
- Wolowelsky, Joel B., 'The Eating Fellowship; an Exploration', *Tradition*, 16, 3 (1977), pp. 75-82
- Wuerthwein, Ernst, 'Kultpolemik oder Kultbescheid? Beobachtungen zu dem Thema "Prophetie und Kult"', *Tradition und Situation... Artur Wieser*, Göttingen 1963, pp. 115-113
- Zimmels, J., 'Zur äusseren Haltung im Gottesdienst', *Nathan Stein Festschrift*, pp. 140-154
<mentioned by S. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, Vol. 7, New York 1958, p. 250 note 14>
- Zoll, Israel, 'Tefillah', *In Memoria S.H. Margulies*, Rome 1935, pp. 93-100

שרגא אברמסון

מהדורה בלתי ידועה של ספר מוסר השכל לר' יחזקאל פייוויל

סמוך לאחר פרסום מאמרי על ספר תולדות אדם וספר מוסר השכל (ספר מרגליות, ירושלים תשל"ג), הגיע לידי עותק של מוסר השכל שלא נרשם לפי ידיעתי בשום מקום. אף נוספו לי ידיעות שסבור אני שכדאי להביא אותן לידיעת הלומדים בספרים האלה, ואמרתי לפרסם את הכל. ותחלה למוסר השכל.

בשנת תרי"ח הדפיס 'הרבני מוה"ר צבי יעקב באמבערג' מהדורה של ספר תולדות אדם שאותה תיארתי במאמר הנ"ל בעמ' קלז. והנה מתברר עכשיו ששנה לאחר-מכן הדפיס הנ"ל אף את ספר מוסר השכל.

הספר נדפס בשנת תרי"ט (רשיין הצנוור טוגנדהולד הוא בתאריך 25 לוטי [פברואר] [9 במרץ 1859]). מידות גודלו של הספר הן כמידות מהדורת קלייף, אבל מספר דפיו שונה, כאן יש ס' דפים בלבד לעומת פ"ט דפים במהדורת קלייף. הטעם הוא כי הספר סודר באותיות קטנות יותר. מספור הדפים מגיע עד דף כג בלבד, ומכאן ואילך לא ראה המדפיס לציין יותר. מסגרת השער שונה כמובן ואף צורתו שונה. עיין בצילום שבסוף המאמר. גוף הספר נדפס על-פי מהדורת קלייף וכל ההשמטות שמניתי במהדורת קלייף, במאמרי הנ"ל עמ' קטו ואילך, נשמטו אף כאן. נוספה עליהן השמטת פתרון ראשי התיבות שבסוף מהדורת קלייף שלא הדפיסוהו כאן.

טעויות דפוס מועטות ראיתי במהדורה זו, ולא כדאי לעמוד עליהן אלא על אחת: בראש פרק ז מהלכות דעות אות ח (ב) נדפס: ויותר מזה כתב רבינו בפי' וכו', וצ"ל: בפי', היינו בפרק עשירי מהלכות תשובה. כמות שהוא לנכון במהדורת קלייף. ואולי כדאי להזכיר את הטעות ב'לשון הזהב' בפרק ב מהלכות תשובה הלכה י (ד): אגב' וצ"ל: אס"ב, היינו איסורי ביאה.

ואשר לנוספות. תחילה יש להביא מן החדש ממש. בקטלוג של דפוסי עריסה (אינקונאבולים) בספרייה על שם לנין בלנינגראד, מעשי ידי ס"מ יקירסון, לנינגראד 1985 (ברוסית), שהגיע לא מזמן ליירושלים, נמצא במספר 11 ספר העקרים לר"י אלבו וכו הערה של ר' יחזקאל פייוויל, וזה לשונה:

Переплет: XIX в., крышки картонные, обтянуты дерматином, корешок кожаный с золотым тиснением:
עקרים שונצינו רמ"י

I485 Soncino.

Экземпляр из коллекции Д.А.Хвольсона.

II. IDEM. Нет лл. I, 3, 19. Филигрانی те же.

Владельческие записи: XVII-XVIII вв., ашкеназский курсив л.2а:

יחזקאל פייוויל מפלאנגי; כאשר אני הגבר ... כדוכחה(?) הייתי // יועץ
שעורנעוויץ במדינת ואלחיי // סמוך לעיר הגדולה ... האס(?) הבינה נקרא // נקראתי
שם מילא ה רצוני ושאלתי זה הספר // אשר ... חאזה נפשי הוא ספר // ... בעל עקרים
שמו נודע כשאר פרוס // על ההרים צעיר זכובים(?) קצוץ כנפיים // יחזקאל פייוויל
בהרבני מ זאב מפלאנגי // העומד על שפת הים קצה מדינת זאמוס //

Печати: XVIII в., овальная печать с орлом: STE...EG:STAR:ZVD:
I776.; XIX в., печать коллекции М.А.Л.Фридланда.

Переплет: XIX в., полукожаный, крышки картонные, обтянуты дерматином, золотое тиснение на корешке: 1486
ספר העקרים שונצינו רמ"י

ההעתקה צריכה בדיקה כדי להעמידה על בוריה (די, למשל, להזכיר כי 'האס הבירה' אינה אלא יאסי, ועיין שו"ת פנים מאירות חלק ג סי' מו' מעיר יאס במדינת וואלחיי'), ומכל מקום הרווחנו כאן שר' יחזקאל פייוויל היה בטשערנאוויץ ושם עיין בספר העקרים. חבל שאין תאריך לפיסקה הזאת. כידוע, מזכיר המחבר בהקדמתו למוסר השכל את ספר העקרים בין הספרים שהשתמש בהם, ומביא ממנו בגוף הספר ב'לשון חכמים'.

אשר לדרפוס הראשון של תולדות אדם, הנה יש עותקים שבהם ישנה הקדשה לבנו משה. ההקדשה נשמטה משאר הדפוסים, כרגיל בכיוצא בזה, והארכתי בזה במאמר 'הקדשות כפולות', העומד להופיע בקרוב. בנו זה ר' משה (ר' משה'לע דעם מגיד'ס) נזכר בעיר ווילנא, וילנא תר"ס, עמ' 88, ושם משהו מתולדותיו. את ה'הקדשה' לא הזכיר. וכמה הערות נוספות:

א. דברי ר' ישעיה ברלין על הכתוב 'ואל תדכא את עני בשער' (מאמרי הנ"ל, עמ' קצג) הובאו בהקדמה לספר דמשק אליעזר בשם הגר"ש סופר שאמר בשם הגר"י פיק ז"ל. ועיין בספר מליצי אש לר' אברהם שטערן, גאלאטא תר"ץ, חדר אייר, עמ' קפו.

ב. מה שמוכא בשם ר"ז על תרגום אונקלוס, תו"א פרק ד, הובא בסוף ספר תרגום אברהם לר' אברהם בן הגר"א, ווארשא תרנ"ו (וחזר וצולם בספר אוצר מפרשי התורה, ירושלים תשל"ג, עמ' קמב-קמג).

ג. בפרק ו הסיפור על ר"ז שברח מבית המרחץ כשראה את חותנו הובא בפתחי תשובה לאבן העזר, סי' כג, אות ה.

ד. מה שהביא בהלכות דעות מספר אוצר החיים לר"י צהלון, הובא ממנו בספר המופלא מצב הישר לר' שניאור זלמן דובער, ווילנא תרמ"ו, חלק ב, דף פט ע"ד (חלק זה של הספר אינו מצוי כל כך, ויש ספריות שאין בהן אלא חלק ראשון בלבד).

ה. מהר"ץ חיות, בקונטרס אחרון לספר מנחת קנאות, זולקווא תר"י, התמרמר על מחבר תולדות אדם, חלק ב פ"ה, בהשטות לחלק ראשון דף כב ע"ב, שהביא בשם ר"ז שיש מדרש 'אמר ר"י חסידים שמענו שיש להם חלק לעולם הבא חכמים לא נתפרש לנו וכו'; ומהר"ץ חיות ציין כי לא נמצא מדרש כזה ואף המחבר לא ציין מקומו ע"ש. וכבר העירתי בתשובות הרמב"ם, מהדורת י' בלאו, חלק ג, עמ' 163, שתוכן המדרש ישנו במשנת ר' אליעזר שנדפסה בזמננו (אולם אם נכון הוא שמשנת ר' אליעזר היא מדרש אגור, כמות שכתב ר"ש ליברמן בגני קדם, ה, עמ' 186–190, אפשר שנדפס יותר מן השער, או שהעתיקה הגיעה לוויילנא).

ו. בהגהות מהר"ץ חיות למגילה ז ע"ב הביא: תנא מיניה ארבעים זימנין... ועי' דאמרינן דמי ליה כמאן דמנח בכיסיה שמעתי בשם הגאון מהר"ז מוויילנא היינו דאם מונח בכיסיה שוב אדם עשוי למשמש בכיסו כל שעה לדעת אם עדיין נמצא שם (ומפ"ז תבין דלא נסתר ממה שאמרו [נהגיגה ט ע"ב] אינו דומה שונה פרקו מאה פעמים למאה פעמים ואחד). השמועה ששמע נמצאת בתולדות אדם פרק ט (שם מצוין על המאמר 'אדם עשוי למשמש' למסכת שבת ואינו נמצא אלא בכבא קמא קיח ע"ב ובכבא מציעא כא ע"ב).

ז. הערות אחדות על תולדות אדם ישנן בשו"ת בית אפרים לרא"ז מרגליות, חלק אורח חיים, סי' נא. והערות חשובות של ר' מתתיהו שטראשן ישנן בקריה נאמנה, עמ' 283; עמ' 295, 297. על השתמשותו במאור עיני ושאור ספרים — בכרם חמד, ז 120, עיר ווילנא, עמ' 87.

ח. בנוגע למהדורת דאנציג משנת תר"ה, שהזכרתי בעמ' קכח, כדאי אולי להוסיף פרטים אחדים. המהדיר הוא ר' אליהו צבי ב"ר יוסף הלוי, נכדו של הגר"ח מוולוז'ין, ובהקדמתו הוא מתנה את צרותיו וחסרותו כל, על-כן החליט להוציא מהדורה של ספר זה. הוא קיצר את ספרו של ריח"פ משום שערכב הרבה מדברי חכמתו שלו ונבלעו סיפורי קודשו של הגר"י. בסוף הספר הוא מודה לר' יעקב יוסף ב"ר משה יהודה ליב הלוי זאליקניר משקלאב על תמיכתו שתמך בו בעת כשלון כוחו בארץ נכרייה, ומקווה שתערכב נא מנחתו החרבה אשר לא רוככה בשמן ולא ניתן עליה לבונה רק מנחת עני מזכרת אהבה ותודה' וכו'.

ט. בנוגע לר' זלמן זאב בנו של ר' יחזקאל פייוויל, אני זוכר שקראו לו ר' וועלוול, עיין בעיר ווילנא לה"נ שטיינשניידער, וילנא תר"ס, עמ' 82–83, שצינתי לו בראש מאמרי הנ"ל. ראוי להוסיף דבר מעניין. כתב בספר מצב הישר הנ"ל, חלק ב, דף לג ע"ג:

ובדרך אגב לא אמנע א"ע מלכתוב לו דבר הגון מה ששמעתי בשם הרב המ"מ דק"ק ווילנא ר' זלמן זאב זלה"ה, שבהתגוררו איזה חדשים בק' ליובאוויטש מקום משכן אדמו"ר הר"ר מנחם מענדל המחבר ספרי שו"ת צמח צדק על או"ח ויור"ד ואה"ע ועל משניות נבג"מ, והי' משתעשע בהרב הנז', כתוב: שש אנכי על אמרתך כמוצא שלל רב, ענין המוצא שלל רב [בהתגוררו ובבואו למקום מדרב שממה] וודאי שהוא שש ושמו מאד אבל נולד לו גם צער גדול על שלא ידע בזה מקודם ועתה אין לו סוסים ועגלות וכלים

מהדורה לא ידועה ממוסר השכל

ספר

מוסר השכל

מערר חמדת חכמי ישראל הרב הגדול
רבינו משה בר מיימון זצ"ל
והוא יצא לשני חלקים.

ח"א הלכות דעות. ח"ב הלכות תשובה

וכלה עליהם שני ביאורים יקרים
שם האחר שם השני

לשון הזהב | לשון חכמים

וכתובם ביאור נפלא על הנהגת הבריאות שבפ"ד
מהלכות דעות :

מכרם אספס קצנץ כמער נורנס כ"ס כרז המוסל
כדרזן סגול כמורכס מס' יחזקאל פייויל ויל
מק"ק פלאגני מ"ס ומ"מ דק"ק דרעטטין בליטא :

דפוס הרבני מה" צבי יעקב באטלר נ"י

MUSAR HASKEL

w Warszawa 185

w Drukarni H. E. Bomberg

מוסר השכל, ורשה תרי"ט

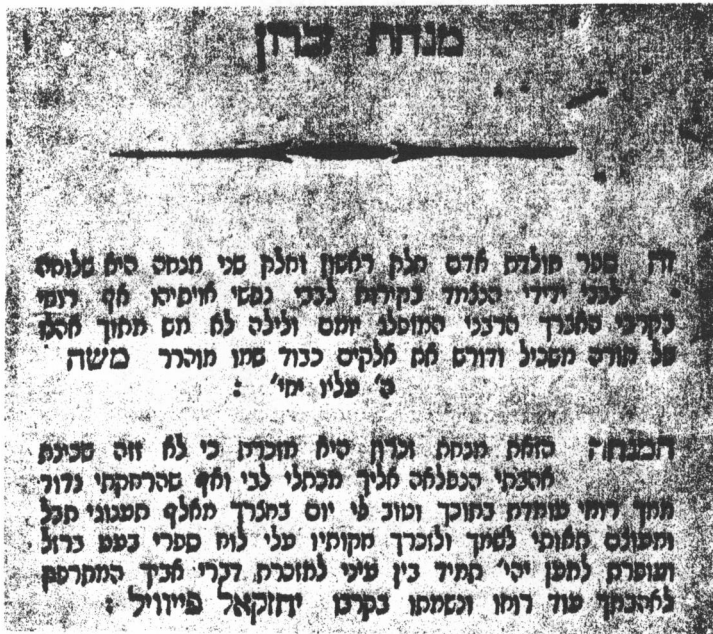
עלי ספר

גדולים ושקים גדולים ליקח בהם את כל השלל רב ואין ביכלתו ליקח רק מעט מזעיר לפי כחו! כמו כן אני כעת שכבר זקנתי ותש כחי ומוכרחני ליסע לעיר חנייתיה היא ק' ווילנא ואין בי כח לקבל מהשלל רב שמצאתי בהדרת גאונכם רק כפי מיעוט כחותי ומעט זמן שזיכני הי"ת לשהות פ"ק ליובאוויטש ולחיות בצל כנפכם עכ"ל.

וכשנתבקש הרב הגאון דליובאוויטש לשייבה של מעלה הספיד עליו מספר מר ותמרורים הרב המ"מ הגו' בק"ק ווילנא אף שהיה למורת רוח לאיזה אנשים נכבדים תהא נפשות שניהם צדורות בצרור החיים.

דברי תורה מרי"פ היו בספר *תורת ישראל* לר' ישראל משה הכהן, אביהם של ר' בצלאל ור' שלמה הכהן, מוצ"י ווילנא, והמסדר היה ר' שלמה, אלא שהספר לא נדפס, עיין עיר ווילנא, עמ' 55 בהערה.

ר' זלמן זאב בן הרי"פ הסכים על הדפסת ירושלמי זיטאמיר, עיין בראש סדר זרעים, ועיין עיר ווילנא, עמ' 162 הערה 4.

תולדת אדם, דיהרנפורט תקס"ט

דניאל שפרבר

לוגוגרפוס ולוגוקליפטיס

בירושלמי ב"מ פ"ד ה"א, ט ע"ג, איתא: 'רבי חונא רבי פינחס רבי חזקיה סלקין גבי ר' יוסי לגרפה...'. כך היא הגירסה בכ"י ליידין ובדפוס ראשון. ואולם בכ"י אסקוריאל (סד ע"ב)¹ גרס 'לגרפה' במקום 'לגרפה'. וכתב על כך הגר"ש ליברמן²: '...יש שפירשו ש"גרפה" שם מקום, אבל עד עכשיו לא מצאו מקום בשם "גרפה" (או "גרפה")... ובדרך כלל רגיל הירושלמי לומר: להבא גרפה' (על שם מקום ע"כ). מתוך כך בא ליברמן להציע דרך אחרת בפירוש מלה זו, וזה לשונו:

על דרך שמא ואולי הייתי משער שיש כאן שם תואר. ומתוך הירושלמי (קידושין פ"ג הי"ד, ס"ד ע"ד, עירובין ספ"ג, כ"א ע"ג) אנו למדים שר' יוסי היה כותב פסקים לחוץ לארץ וגם כתב לאנשי אלכסנדריה... ושמה כינו אותו על שם כך בקיסרין: 'לגרפה', קיצור מ'לגרפה', כלומר λογογράφος ורשם פסקי הדין. והפירוש הוא איפוא: עלו לר' יוסי הרשם (של פסקי הדין). ואני מעיר על כך שמא תימצא הדרך לפירוש הנכון.

והנה כבר הראיתי במקומות אחרים³ שהמלים הלועזיות שנתאזרחו בלשון חז"ל מופיעות לא אחת בלבד בדיאלקטי מסוים. אף כאן נראה לי כי הצורה המקוצרת 'לגרפה' ניתנת להסבר בכך שה'גמה' נשמטת לעתים מזומנות בדיאלקטים יווניים, כפי שנראה ממקורות פפירולוגיים (מצריים) בני אותה תקופה, היא תקופת חז"ל. וכך לדוגמה מוצאים אנו ב-P. Oxy. 53.53 משנת 316 לסה"נ — רק כדור אחד לפני תקופת פעילותו של ר' יוסי, שחי עוד באמצע שנות השישים למאה הרביעית — את המלה λογογράφος בצורת λοογράφος⁴. ושמה תופעה ידועה זו של השמטת 'גמה' יש בה בכדי לבאר (במקצת) את השיבוש המוזר של מלת 'לו קיבוסת' שבירושלמי סנהדרין פ"א ה"ז, ל ע"ב, שדן בו ליברמן ארוכות⁵. הוא מציע בסוף דבריו ללכת בדרכו של

1 ירושלמי נזיקין (ההדירו: א"ש רחנטל וש' ליברמן), ירושלים תשמ"ד, עמ' 55 שורה 17.

2 שם, עמ' 146–147.

3 ראה במילוני: D. Sperber, *Dictionary of the Greek and Latin Legal Terms in Rabbinic Literature*, רמתגן 1984, עמ' 193 ואילך. וראה עוד בספרי יוונית ולטינית בספרות התנאים והאמוראים — קובץ מאמרים, ירושלים 1982, החלק האנגלי, עמ' 67–73. וראה עוד מה שכתב ש' ליברמן, מחקרים בקבלה ובתולדות הדתות מוגשים לגרשם שלום, ירושלים תשכ"ח, עמ' 178–179.

4 ראה בספר החשוב F.T. Gignac, *Papyri of the Roman and Byzantine Periods* (מילאנו, בלי תאריך, אבל כפי הנראה משנת 1975), עמ' 75.

5 ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל, ירושלים תשכ"א, עמ' 161–162.

עלי ספר

החכם ע' לעף⁶ ולחקן את הגירסה כך: לוגוקליפטיס, גונב דברים, פלגיאטור. אם נקבל הצעה זו⁷, שמא נוכל להציע כי המקור לצורה משובשת זו היה lookλεπτης, בהשמטת ה'גמה', וממנו נשתלשל ונשתבש הצורה עד התהוות הצורה 'לו קיבוסת'⁸.

- 6 אצל S. Krauss, *Griechische und Lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum*, II, Berlin 1899, p. 527b.
- 7 אמנם, ראה: ח' לשם, *שבת ומועדי ישראל*, ח"ג, תל-אביב 1969, עמ' 382–383, הערה 14, המציע כמקור אטימולוגי למלה זו את השורש הערבי 'קבס', לצטט, להיות פלגיאטור. אכן הצעתו קוסמת לכאורה, והיא מתאימה מבחינה אטימולוגית. ואף הצורה קבוסת, כמו טינופת, אפשרית היא. אולם קשה לקבל הצעה זו מבחינה תחבירית. מתאימה יותר צורה כגון קבס, קבסן, קובס וכו' (תודתי לידידי פרופ' ש' שרביט על הערותיו בעניין זה).
- 8 על πβ ראה Gignac [לעיל, הערה 4], עמ' 83 ואילך. על השמטת ה'למבדה', ראה שם, עמ' 107. על יו"ד במקום 'אפסילון', ראה במילוני [לעיל, הערה 3], עמ' 49, 50, 123, 186, 188.

ישעיהו וינוגרד

הדפוס העברי בשנות ה־שי"ן (1540–1640)

מאמר זה הוא חלק ממבוא לאוצר הספר העברי, שבהכנתו אני עוסק בתריסר השנים האחרונות. כדי להסביר איך הגעתי לנתונים שאותם אני מציג כאן, עלי להבהיר את עניין ה'אוצר' שלנו.

בנינו מאגר ממוחשב, ובו נרשמו כ־30,000 ספרים שנדפסו באות עברית עד שנת תרכ"ג. את המידע שאבנו מהספרות הביבליוגרפית ומהקטלוג של הספריה הלאומית בירושלים, עם השלמות מהקטלוג של ספריית בית המדרש לרבנים ע"ש שכטר בני־יוק. הפרטים שנאגרו לגבי כל ספר הם כדלהלן: שם הספר, שם המחבר, מקום הדפוס, שנת הדפוס, נושא הספר, שם המדפיס, מספר הדפים ותבנית הספר. וכן: השפה, אזכורים ביבליוגרפיים והערות שנוספו לפי הצורך ליד כל ספר וספר.

מאחר שכל המידע הזה נאגר במחשב וזמין לגישה ישירה ומיידית, עומדת לפנינו, איפוא, האפשרות לעבד את הנתונים, למינם ולהפיק טבלאות סטטיסטיות ככל הרצוי. עבודת ההכנה של ה'אוצר' שלנו טרם הסתיימה. עלינו עוד להוסיף ולהשלים פרטים רבים, בעיקר שמות מדפיסים, מספרי דפים ונושא הספר. כמו־כן עלינו לבדוק את הנתונים הרשומים בדיוק נוספת וסופית. אנו מתכוונים להוציא לאור את ה'אוצר' בארבעה כרכים, כל כרך ממוין בסדר שונה, כדלהלן: כרך א: לפי שמות המחברים. כרך ב: לפי שמות הספרים. כרך ג: לפי שמות מקומות הדפוס. כרך ד: לפי שנות הדפוס. לשם ביצוע העיבודים הסטטיסטיים למאמר זה, בחרנו בספרים שנדפסו בשנות ה־שי"ן, היינו: משנת ש' (1540) עד שנת שצ"ט (1639), כי בתחילת מאה זו השתחרר הדפוס מחיתוליו לאחר שיצא מעריסתו במאה הקודמת לשנות ה־שי"ן. במאה זו היו קיימים בתי דפוס באיטליה, גרמניה, פולין, פראג, תורכיה ועוד. מהטבלה אנו יכולים ללמוד משהו על פריחתם של מרכזי הדפוס, כמו על התמעטותם או על שקיעתם. עד כה לא נעשה עדיין ניסיון לערוך סטטיסטיקה כללית על הדפסת ספרים עבריים. ללא עזרת המחשב הדבר קשה מאוד לביצוע. כמה חוקרים אמנם השתעשעו מעט בסטטיסטיקה כגון זו. נזכיר כאן את ד"ר ג"י אורמאן¹ ואת ר' חיים ליברמן². שניהם עסקו בחתך מוגבל בלבד של הספרים. הראשון — באוסף מהלמן, שעם כל חשיבותו הוא מונה כ־2,000 ספר בלבד. השני העלה מעט 'מספרים' רק על ספרים שנדפסו בכמה ערים ברוסיה, במאמרו: 'אמת ובדיה בדבר בתי הדפוס החסידיים'. על אף שהסטטיסטיקה שלהם היא מצומצמת, אפשר להסיק ממנה מסקנות מאלפות מאוד, כפי שאנו רואים במאמרים שהזכרנו. די בכך כדי

1 דברי מבוא לגנזי ישראל (ערך: יצחק יודלוב), ירושלים תשמ"ה.

2 אהל דחל, כרך ג, ניו־יורק תשמ"ד, עמ' 309–314.

להראות כי *אוצר הספר העברי* פותח שער רחב ומעניק אפשרויות, שלא היו קיימות עד כה, למידע ולמחקר בתחום תולדות הספר העברי ובתחום מדע ההיסטוריה היהודית בכלל. בתקופה האחרונה התפתחו שני ענפי מדע חדשים שאוצר הספר העברי עשוי לשמש מכשיר חשוב עבורם. בתחום מדע המידע התפתח ענף הביבליומטריקה, המכונה גם ביבליוגרפיה סטטיסטית. הביבליומטריקה אמורה 'לשפוך אור על התהליך של התקשורת שבכתב ועל אופיו ומהלכו של תחום מדעי... באמצעות ספירה וניתוח של צדדים שונים בתקשורת שבכתב'.³

לצד הביבליוגרפיה המסורתית התפתח ענף מדעי חדש שבו מודגשת הזיקה שבין המקורות הביבליוגרפיים ובין תולדות החברה ותרבותה. הספר נחקר במסגרת זו לא רק כנושא לעצמו אלא כמקור להבנת תהליכים ושינויים חברתיים ותרבותיים. ענף זה, שיש המכנים אותו בשם 'ספר וחברה', מסתמך בעיקר על רשימות ספרים ומקומות דפוס. המיתודה החדשה בחקר ההיסטוריה, המכונה 'היסטוריה טוטאלית', והמנסה לשחזר את אורח החיים של החברה הנחקרת בצורה כוללת, מרבה להשתמש בנתונים כמותיים ועיבודים סטטיסטיים, מתוך הנחה שכלל שירכו הנתונים כן תהיה התמונה שתעלה יותר מדויקת. הרשימה הכוללת והמקפת של *אוצר הספר העברי* היא איפוא מכשיר עזר למיתודות הללו.⁴

שיטת העבודה בהכנת *האוצר* שלנו היא לרשום כל ספר המופיע ברשימה ביבליוגרפית כלשהי, גם אם קיים ספק אם הספר אכן נדפס. רבים הם הספרים ברשימתנו שאנו מגדירים אותם כמסופקים. בסטטיסטיקה אנו כוללים גם את הספרים המסופקים. דיון על עיקרון זה – רישום הספרים המסופקים בבחינת 'לא ראינו אינה ראייה' שהספר אינו קיים, כנגד עקרון הצמצום וההתרכזות בספרים שקיומם הוכח בוודאות, נערך על-ידי ישראל תא-שמע.⁵ האפשרויות לעיבודים סטטיסטיים הגלומות במאגר של *האוצר* שלנו הן רבות מאוד. ניתן למיין את הספרים לפי תוכנם ולבדוק באילו ערים ובאילו מקומות נדפסו ספרים בעלי תוכן מסוים. לדוגמה: מהו אחוז ספרי התפילה בין הספרים שנדפסו בויניציאה בכלל או בתקופה מסוימת בלבד? וכן: מה היחס בין ספרי הלכה וספרי אגדה ודרוש שנדפסו בתקופה או בעיר כלשהי? כמובן ניתן לערוך סטטיסטיקה על מחברים, על מהדורות, על בתי-דפוס, על שנים ברוכות ספרים ועל שנים שבהן שבתו בתי-הדפוס או מיעטו בהדפסה. סטטיסטיקות אלו ועוד רבות אחרות יובאו בע"ה במבוא *לאוצר הספר העברי*.

מבנה הטבלה

חילקנו את מאה השנים הנזכרות לעשרות שנים. אנו מראים כמה ספרים נדפסו בכל עשור של שנים בכל אחת מהערים שבהן היה קיים בית דפוס במאה זו. ערי הדפוס מובאות לפי סדר יורד של סה"כ הספרים שנדפסו בהן בתקופה האמורה.

3 למראי מקומות לסקירות על מדע זה, ראה: משה יצחקי, 'מקומם של הספר והמאמר העבריים במחקר המקראי במאה העשרים – ניתוח ביבליומטרי', *עלי ספר*, י (תשמ"ב), עמ' 143–152; המובאה דלעיל משם, עמ' 134.

4 על 'ספר וחברה', 'היסטוריה טוטאלית' וזיקתה לספר, ראה בהרחבה במבוא לדיסרטציה של צפורה ברוכסון, *הספרות הפרטיות של יהודי צפון איטליה בשלהי הרינסיאנס*, רמת-גן תשמ"ה, עמ' 1–6.

5 'תא-שמע', *המצוי והרצוי בביליוגרפיה העברית*, יד לקורא, טו (תשל"ו), עמ' 67–82.

הדפוס העברי בשנות השי"ן

סה"כ	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	
ש"י	ש"י	ש"י	ש"י	ש"י	ש"י	ש"י	ש"י	ש"י	ש"י	ש"י	
ש"ט	ש"ט	ש"ט	ש"ט	ש"ט	ש"ט	ש"ט	ש"ט	ש"ט	ש"ט	ש"ט	
וינציאה	905	178	72	65	62	79	139	164	48	58	40
קראקא	378	6	1	4	32	62	87	74	70	16	26
פרג	276	5	3	1	6	19	38	74	81	44	5
לובלין	188	2	6	10	26	1	31	12	35	47	18
בול	185	19	15	11	24	41	15	39	14	5	2
קושטא	158	32	10	21	36	35	19	2	1	1	1
מנטובה	127	2	33	40	8	6	13		5	19	1
שלוניקי	126	3	5	30	12	20	33	11	8	4	
הנוי	50					1			21	24	4
אמשטרדם	45						6		2	11	26
קרימונה	46		27	15	2	2					
פריס	45	4	9	12	2	3			1	9	5
סביוניטה	39	1	33	5							
פיררה	39		39								
ריוודטרינטו	37		14	23							
לידן	27		1		1	3	4	2	4	3	9
איזנא	18	18									
אנטורפן	17			5	8	4					
רומא	15	10				2	1		1	1	
קירי	12									11	1
המבורג	9					4		1		1	3
אויגשפורג	8	7			1						
פריבורג	8		1			7					
ג'נבה	7		2		1			1	3		
וירונה	7					6	1				
טהינגן	7			7							
פפר"א	7					5				1	1
חמו"ד	7	1		2				2	2		
צפת	6				3	3					
קלן	6		2		1			1		1	
אדרינופול	4		4								
פדובה	5			2					3		
פרוסטיץ	4						4				
ציריך	4	2	1			1					
ויטנברג	3			1		1		1			
טנהויזן	3	1				2					
פפר"ם	3							2		1	
קונסטנט	3										
איטליה	2			2							
איכהויזן	2										
בולוניה	2										
הידרנום	2										
הלמשטט	2					1				1	

עלי ספר											
				2						2	לונדון
		1		1						2	פרנקר
								2		2	קהיר
1										1	אלבא-יוליה
	1									1	אסטי
				1						1	ביסטרוויץ
1										1	גוסטרוב
		1								1	גיסן
			1							1	גרמניה
			1							1	דמשק
							1			1	ויטמברג
	1									1	ליפציג
				1						1	נירנברג
				1						1	פוזנא
	1									1	קוטן
				1						1	קימברידג
							1			1	קנסקי ולי
				1						1	שטרסבורג
146	264	301	394	404	293	225	259	279	300	2865	

שלמה שפיצר

הקטע ה'נעלם' מן סבוב ר' פתחיה מרגנשבורג

לצורך הוצאה לאור של מהדורה חדשה מן ספר *כרכות מהר"ם*, בהוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ח, עברתי על כמה עשרות כתבייד שבהם נמצא חיבור זה, וכן ספר *המשכ"ץ*. תוך כדי בדיקת כתבייד ורשה מס' 258 (צילומם במכון לתצלומי כתבייד עבריים בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים: מס' 32500) נתגלו בו כמה וכמה חיבורים אשר לא זוהו עדיין ולא קוטלגו. אחד החשובים שבהם הוא פירוש הראב"ן לסידור התפילה, פיוטים, סליחות, קינות ועוד. אדון במקום אחר בחיבור זה, וכן מקווה אני להוציאו לאור בקרוב בשם *סידור הראב"ן*.

חיבור נוסף שמשך את תשומת לבי היה *סבוב ר' פתחיה מרגנשבורג*, שכידוע — בניגוד לספרו של בן דורו המפורסם יותר ר' בנימין מטודילה — לא נותרו כתבייד רבים ממנו. מתוך סקרנות של מי שעוסק בהיסטוריה עברית על כתבייד (שהוא, אגב, קשה לקריאה וכנראה הקדום מכל כתבייד האחרים הידועים מחיבור זה), והנה נתגלה לפני הקטע ה'נעלם' שחסר בכל המהדורות של הסבוב. קטע זה מכיל את ה'נבואה' על-אודות המשיח וצונזר מכל ההוצאות ומכל כתבייד הידועים לנו. כתבייד ישן, וככל הנראה נכתב במאה הי"ג או הי"ד, כתוב בכתב אשכנזי בשני טורים מקבילים. המעתיק או הסופר קרא לחיבור בשם *ספר הרב ר' פתחיה מפייהם*. מלבד התוספת הזו יש בו שינויים מעניינים נוספים.

בזה אעתיק את הקטע החדש מן כתבייד הנ"ל, ובע"ה מקווה אני להוציא בקרוב מהדורה חדשה של הסבוב כולו. מאז מהדורת א' גרינהוט, ירושלים תרס"ה, לא זכה להוצאה או למהדורה מדעית חדשה. יש להזכיר את מהדורת א' אייזנשטיין, באוצר *המסעות*, ניירורק תרפ"ז, אלא שאין היא מהדורה מדעית-ביקורתית. זה לשון הקטע.

...ובניינה היה איש חוזה בכוכבים — ושמו ר' שלמה — ובניינה ובכל ארץ אשור כל החכמים מודים שאין כמוהו בקי במזלות.

ושאל הרב ר' פתחיה: מתי יבא משיח?

ואמר לו החכם: אדוני ר' פתחיה, מה ששאלת משיח, דע לך באמת ובבירור שכבר ראיתי כמה פעמים [בכל המהדורות כתוב כאן: אבל ר' יהודה החסיד לא רצה לכתוב פן יחשדוהו שהוא מאמין בדברי ר' שלמה. לפנינו ממשיך:] בחכמות המזלות בעת הגאולה, ואין לי רשות להגיד, אך תדע באמת שהעת קרוב הוא.

אומר לו הר"ר פתחיה: כמה שנים הוא?

אומר לו: לא מאה ולא מאתיים.

אומר: למה אינך מגלה אותו?

אומר לו: הנה בשמים נגזר כשאני רוצה לגלות אותו מיד הפג וחלף לבי ונעלם ממני כאילו לא ראיתי מעולם במזלות. אבל דע לך שמזל טלה בוכה בדלי יום עד שיבוא הקץ.

אומר לו הר"ר פתחיה: למה בוכה מזל טלה יותר מכל מזלות?

אומר לו: רבי לא למדת מדרשות של אגדות, שאומרים שאין ישראל נגאלין אלא כפסח, ולכן בוכה מזל טלה. ומיד כשיגיע קץ הגאולה יכירו אורו של טלה מסוף העולם ועד סופו.

אומר לו הר"ר פתחיה: בחיך אדוני, הסתכל הלאה במזלות אם אהיה בביאת המשיח, אם לאו?

אמר לו: כן אעשה כאשר דברת.

כשהגיע הערב ראה החכם במזלות, ואמר להרב ר' פתחיה: תבוא לאבותיך בשלום ואחר כך ימים רבים יצמח קץ הגאולה.

[אמר לו:] והלא דניאל התענה כמה שנים ולא נגלה לו?

עלי ספר

אמר לו: איני דניאל ואעפ"כ נגלה לי קץ הגאולה ואני רואה שקרוב העת מאד, ואף כל מה שיש לאחר אלף שנים אני רואה אותם כמו שיהיו למחר.

אומר לו הרב ר' פתחיה: מאחר שאתה רואה עתידות שא עיניך לשמים והבט במזלות [האם אשוב לביתי בשלום?],

אומר לו: שוב חשוב בארצת בפחד גדול ואעפ"כ לא תהיה ניווק.

אומר לו הר"ר פתחיה: לאחר קץ הגאולה מה יהיה?

אומר לו: כבר ראיתי שכבר עברו מלחמות גוג ומגוג, מלחמות גדולות ונוראנות [מחרב ומרעב, ועתה נהפוך הכל ואיני רואה כי אם מעט מלחמה שיהיה בעת ההיא. כן תשש כחו של ישראל כנקיבה ואין להם יכולות] לסבול כל אילו הצרות. אך כל מלחמות גוג ומגוג שיהיו יהיו בפעם אחד ורבים מפושעי ישראל יהרגו בעת ההיא והנשארים ירשו טוב.

אומר לו הר"ר פתחיה: וכמה מלכים יהיו עד ביאת המשיח?

אומר לו: אחד עשר בישמעאלים וחמשה באדום ושנים, והמלך האחרון יהרוג את בנו היוצא מחלציו. מיד תפסק מלכות אדומים ובגאווה צומחת, דמים רבים ישפכו, והכשרים שבדור יהרגו ויהיו כפרה לכל הנשארים.

אומר לו הר"ר פתחיה: יש שום אדם בדור הזה שיודע להסתכל במזלות?

אומר: הן, בני יודע! מיד שלח אחר בנו.

אומר לו: בני, שא עיניך לשמים וראה במזלות, ותגיד לזה האיש מה שישאל ממך.

אמר לו: כן אדוני! מיד הלך הזקן והניח בנו אצל הר"ר פתחיה. מיד שאל לו הר"ר פתחיה כל מה ששאל לאביו ממשיח ומגוג ומגוג. והשיב לו כל מה שהשיב לו אביו, ולא שינה דבר מכל אשר דיבר אביו. שמח הר"ר פתחיה עד מאד ונתן תורה למקום. ועתה נחזור לענין הראשון...

יוסף אביב"י

מחקר ביבליוגרפי עתידי לדוגמה*

המחקר הביבליוגרפי עוסק בזיהוי האדם, הספר, המקום והזמן, הקשורים זה בזה ביצירה המונחת לפני הקורא והחוקר. כלים רבים יצר מחקר זה, ובהם הביוגרפיה, הטיפוגרפיה, הפליאוגרפיה והקודיקולוגיה. הכתיבה וההדפסה במחשב עתידות לשנות את כלי המחקר הביבליוגרפי ולהכריח את בנייתם של כלים חדשים.

במה דברים אמורים? אנו אמונים על כתיבה בנייר. כתיבה ומחיקה, הגהות גיליון ושרבוטים, וחוזר חלילה. על כן המחקר בודק בשבע עיניים את הנייר, את עיבודו ואת האותיות הרשומות עליו. כתיבה במחשב אינה זקוקה לנייר כלל וכלל. אדם כותב על הדיסקט, אין מחיקות ואין הגהות גיליון. אדם מדפיס במדפסת את אשר כתב ואין בפלט זה כל חותם אישי של הכותב. כיצד ייוודע מהו אוטוגרף? כיצד נדע את דרך עריכתו של המחבר? אנו אמונים כיום על קיטלוג של ספר אחד לדוגמה, כי ודאי הוא שכל הטפסים שווים לו. לא כך היה בתחילת הדפוס, שהרי במשך ההדפסה נשתנה, מרצון או מכורח, סדר האותיות ויש טפסים שונים מדפוס אחד, כידוע. במדפסת הלייזר האישית יוכל כל אדם להדפיס טופס אחד ויחיד באותיות של סדר-צלם, לכרוך אותו כספר לכל דבר, לתקן את הנוסח ולערוך מחדש, ולשוב ולהדפיס ממנו טופס אחד. השינוי בין טופס לטופס יכול להיות מועט ביותר, והביבליוגרף יהיה מוכרח לבחון כל עמוד ועמוד בטפסים שיעמדו לפניו, ואף יצטרך לבדוק בספריות רחוקות, כפי שאנו עושים היום לספרי האינקונאבולה ושאר הספרים הנדירים.

שלושה מושגים יסודיים, לפחות, יתחדשו במחקר הביבליוגרפי:

- א. אוטודיסק, והוא דיסק שכתב המחבר עצמו. האוטודיסק יהיה מקביל לאוטוגרף, והיו קריטריונים להוכחה כי דיסקט מסוים הוא אכן אוטודיסק.
 - ב. פרינטגרפיה, והוא מחקר צורות האותיות של פלטי המדפסות. הפרינטגרפיה תהיה מקבילה לפליאוגרפיה, והיו קריטריונים לזיהוי פלט מדפסת מסוימת, ממאה מסוימת וכו'.
 - ג. דפוס יוניקום, והוא דפוס לייזר שיצא בטופס יחיד. דפוס יוניקום יירשם כפי שאנו רושמים היום טפסים יחידים של אינקונאבולות או כתבייד.
- במקום לפרט קריטריונים אפשריים למחקר הביבליוגרפי העתידי, בחרנו לכתוב מאמר לדוגמה שייעשה בעתיד, ובו יוצגו כמה מכלי המחקר העתידיים.

גולות עיליות וגולות תחתיות

ספר *גולות עיליות* לר' עתניאל קנוסון יצא אשתד לאור, בתענך תשצ"ט. בהקדמת הספר נאמר כי המחבר רצה להדפיסו אך לא עלתה בידו, ועתה באו נכדיו והשלימו את כוונתו. ברצוננו להעיר כמה הערות על המחבר ועל ספריו.

בעמ' 51 של הספר נאמר: 'בכל מקום ומקום שהייתי בא בין היהודים, היו מתאספים אלי מאנשי המקום, רובם או מקצתם, ואני הייתי מדבר עמם על ארץ ישראל ועל המשיח, והם היו שואלים אותי, מתי הוא יבא ולמה לא בא עד הנה, והשבתי להם, תבואו אתם ויבא גם הוא, אימתי הוא יבא, ובמקום תשובה הייתי אומר להם, תבואו

* הערת העורך: מאמר זה נשלח למערכת בחדש מנחם-אב תשמ"ה. באותה שעה היססתי להדפיסו, מפני שמעטים עסקו בסוג זה של 'כתיבה'. מאז נתברר מאוד העוסקים בזה, ונראה לי עכשיו צורך דחוף לעורר את לב המעינים לבעיות הביבליוגרפיות המוצגות במאמר זה בדרך של 'פיליטון', ואין הם כלל בגדר של חלום או חזון, כי אם מציאות גמורה, שעל הביבליוגרפיה לתת את דעתה למהפכה גדולה זו בדרך ה'כתיבה', ה'הדפסה' וה'הוצאה לאור', ויפה שעה אחת קודם.

אתם ויבא גם הוא'. הקטע חסר מוכן וברור שנפלה בו טעות. בבית הדיסקטים הלאומי שבמגידו, דיס' 555, נשתמר כל הספר גולות עיליות. בקובץ גע.21 נמצא הקטע הנ"ל, ואף בו מופיע הנוסח הנדפס. והנה מצאנו עתה באוסף הדיסקטים הנ"ל, דיס' 766, דיסקט ובו קבצים שונים ללא שם מחבר וללא שם ספר. בקטלוג נרשם: אוסף בלתי-מוזעה מאמצע המאה הנוכחית. בדקנו את תוכן הדיסקט וגילינו כי בקבצים עק.21-31 נשתמרו שבעים עמודים של הספר גולות עיליות, והם עמודים 10-80 בדפוס תשצ"ט הנ"ל. הקטע הנידון נמצא כאן בקובץ עק.29, בנוסח הנ"ל, אלא שלפני המלים 'מתי הוא יבא' מופיעות שתי נקודות בזה אחר זה. מה פשר שתי הנקודות? האם טעות הכותב? אולי יש בשתי הנקודות הללו כדי לתקן את נוסח הקטע? באותו דיסקט נמצא גם קובץ הגיבוי של עק.29, שבו משתמרת כידוע הגירסה הקודמת של הקובץ. בדקנו את הקטע הנידון בקובץ זה, וכך נוסחו שם: 'בכל מקום ומקום שהייתי בא בין היהודים, היו מתאספים אלי מאנשי המקום, רובם או מקצתם, ואני הייתי מדבר עמהם על ארץ ישראל ועל המשיח, והם היו שואלים אותי, מתי הוא יבא ולמה לא בא עד הנה, והשבתי להם, תבואו אתם ויבא גם הוא'. בנוסח זה אין שיבוש, והדעת נוטה שהוא הנוסח הנכון, ואילו השורה האחרונה שנדפסה בקטע הנידון נתוספה אליו בטעות. אלא ששינוי נוסף בין קובץ הגיבוי ובין הקובץ עק.29, עצמו אומר חקרני, שתי הנקודות שמצאנו לפני המלים 'מתי הוא יבא' אינן בקובץ הגיבוי. מדוע חסרות כאן שתי הנקודות? כבר הוכח¹ כי המחבר השתמש בתוכנת מילסטאר בכתיבת חיבוריו. בתוכנה זו משמשות שתי נקודות סמוכות בראש שורה כפקודה למחשב שלא להדפיס שורה זו. עתה נוכל להגיע אל הנוסח הנכון של הקטע. תחילה כתב המחבר את השורה 'מתי הוא יבא ולמה לא בא עד הנה, והשבתי להם, תבואו אתם ויבא גם הוא', ושמר את הקובץ. אחר כך קרא את הקובץ מחדש, וניסה לכתוב שורה חדשה תמונתה, 'אימתי הוא יבא, ובמקום תשובה הייתי אומר להם, תבואו אתם ויבא גם הוא', אלא שעדיין לא נמר בדעתו איוו שורה עדיפה. לכן לא מחק את השורה הראשונה, אלא כתב בראשה שתי נקודות, כלומר, לא להדפיסה. הקובץ האחרון הגיע אל סדר הדפוס, והוא בדיס' 555, קובץ גע.21, שהזכרנו לעיל. הסדר לא ידע מה הן שתי הנקודות והשמיטן, ועל-כן נדפסו שתי השורות גם יחד! לכן הנוסח האחרון של הקטע צריך להיות כך: 'בכל מקום ומקום שהייתי בא בין היהודים, היו מתאספים אלי מאנשי המקום, רובם או מקצתם, ואני הייתי מדבר עמהם על ארץ ישראל ועל המשיח, והם היו שואלים אותי, אימתי הוא יבא, ובמקום תשובה הייתי אומר להם, תבואו אתם ויבא גם הוא'.

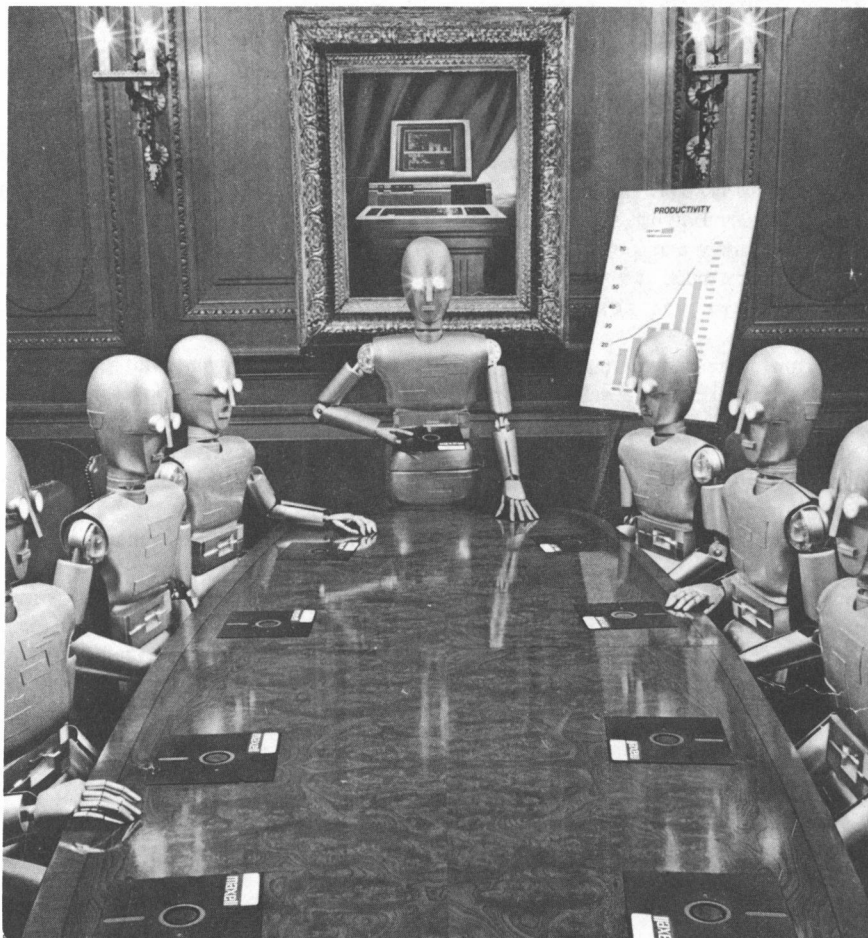
מן האמור עולה כי דיס' 766 הוא אוטודיסק. כיוון שקובץ הגיבוי והקובץ האחרון מצויים בו זה ליד זה הרי שהמחבר עצמו כתב ותיקן את הקבצים האמורים. דיסקט זה כולל קבצים נוספים של ר' עתניאל קנזסון, וגם מבדיקתם עולה כי לפנינו אוטודיסק של ר' עתניאל. קבצים רבים בו מכילים טיטות קצרות של חלקים מגולות עיליות ששולבו אחר כך בנוסח מתוקן בקבצים הארוכים המסודרים של הספר עצמו. גם בקבצים הארוכים המסודרים אפשר להבחין בסימני העריכה, והם קטעים שאינם ערוכים ומיושרים ושורות הערה הפותחות בשתי נקודות, שכאמור לעיל הן פקודות שלא להדפיסם.

מתי כתב ר' עתניאל את גולות עיליות? אין בספר כל תאריך, ואף המוציאים לאור לא כתבו מאומה על כך. יכולים אנו לקבוע את השנה שבה נכתב הספר על-פי שתי עובדות: (א) על האוטודיסק הנ"ל, דיס' 766, נשתמרה המדבקה המקורית של החברה המייצרת את הדיסקט. במדבקה זאת נכתב: Copyright c 1982, ומכאן שהספר נכתב לא לפני שנה זאת. (ב) חלקים מיומנו של המחבר נתפרסמו לאחרונה². בתמו תשמ"ה כתב המחבר: 'שומע אני כי יש תוכנות חדשות לבקרים וכולן עובדות תחת MS-DOS, ואילו לי יש עדיין מערכת CP/M. שמא כדאי לי להחליף'. ובחודש תשרי תשמ"ו כתב: 'זה עתה הצליח ה' דרכי ועלה בידי להחליף את המחשב. מעתה יעלה כל המתחדש על שולחני ויבא בתוך מחשבי'. כיוון שהאוטודיסק הנ"ל נכתב תחת מערכת CP/M ולא תחת MS-DOS, ברור שהוא נכתב לפני כסלו תשמ"ו. משתי העובדות הללו מוכח כי הספר נכתב בין השנים תשמ"ב-תשמ"ה.

הספר גולות עיליות נמצא גם בארכיון המרכזי לפלטי מרפסות שבמגידו, טופס 988. בדיקת הטופס מאשרת את שהעלינו עד כה בדבר הנוסח הנכון של הקטע הנידון, ונותנת בידינו את האפשרות לצמצם יותר את זמן כתיבתו ועריכתו של הספר. הקטע הנידון נמצא כאן בעמ' 48, ובו הוא מופיע בדיוק כאשר הסקנו לעיל בדבר הנוסח האחרון שלו. מכאן שהמחבר הדפיס את הטופס הזה במרפסת שלו מן הקובץ עק.29 שבאוטודיסק הנ"ל, והמחשב

1 במאמרו המצוין של זרובבל דיסקמאיר, 'המשתמשים הראשונים בתוכנת מילסטאר', חומרה ותוכנה, ד (תשנ"ג), עמ' 67.

2 יומן ומעשה, פרקים מתולדות חייו של ר' עתניאל קנזסון, מקדה תשצ"ג.

מחשב, חושב וחשוב

שלו לא שלח אל המדפסת את השורה המסומנת בשתי נקודות בראשה. בדיקת האותיות שבטופס הנידון מלמדת כי המדפסת שהשתמש בה המחבר היא מדפסת RERSON מהדגם RT-80³. שיווקה של מדפסת זאת התחיל בסוף שנת 1983⁴, ומכאן שהטופס הנידון לא נדפס לפני תאריך זה. מן האמור יכולים אנו לצמצם יותר את זמן העריכה האחרונה של הספר ולהסיק כי היא נעשתה בשנת תשמ"ד-תשמ"ה.

בספר *גולות עיליות*, עמ' 102, כתב המחבר כי הוא מקווה לכתוב ספר נוסף בשם *גולות תחתיות*. האם כתב

3 ראה בספרו היסודי של פלטי בית צבי, *פרינטרגרפיה עברית*, תענך תשע"ח, עמ' 242–262. המחבר הראה כי מדפסת זאת היא מדפסת המטריצה הראשונה שבה עוצבו אותיות עבריות שראש האות ל' ורגלי האותיות ך' ן' פ' ץ' ק' יוצאות מן שורת האותיות עצמה. עד למדפסת זו, וכן מדפסות רבות מאוחרות לו, היו כל האותיות העבריות מעוצבות בגובה אחיד, והאותיות האמורות היו מכופפות קמעה בתוך השורה עצמה ולא יוצאות ממנה והקריאה בהן היתה קשה.

4 ראה *פרינטרגרפיה עברית*, עמ' 365.

ספר זה? במאגר הספרים הכללי, תענך תש"פ, לא נרשם ספר בשם זה. נכדו של המחבר, ר' עזריאל קנוסון, הודיענו במכתבו מיום כ"ב אדר תשצ"ה, כי בביתו נמצאים שני עותקים נדפסים של ספר *גולות תחתיות* מאת סבו, והוא נאות להעמיד לרשותנו שני טפסים אלה. הם כוללים את הספר בשלמותו, אבל בשער נכתב כך: 'ספר גולות תחתיות, מאת עתניאל קנוסון. גזר תשצ"ב'. לפי כל הידיעות שבידינו לא היה קיים בגזר דפוס מעולם. מה משמעותה של המלה גזר בשער של *גולות תחתיות*? האם זיוף לפנינו? בדיקה מדוקדקת של שני הטפסים מוכיחה כי הם לא נדפסו בסדר-צ'לם ובאופסט, אלא נדפסו במדפסת ליזר. כיוון שהמחבר גר בעיר גזר בשנים תש"ע-תש"פ, נראה כי הוא עצמו הדפיס את ספר *גולות תחתיות* במדפסת ליזר. בדקנו את שני הטפסים של הספר, ומצאנו כי עמודים 23-26 אינם זהים בהם. קטעים שלמים נוסחו מחדש, שורות נמחקו ותמורתן נוספו שורות חדשות לגמרי. קשה לקבוע מי הנוסח הראשון ומי השני, כי שני הטפסים ערוכים ומסודרים כנוסח סופי ואין לפנינו כל סימן להגהות ולתיקונים שערך המחבר באחד מן הטפסים. לא ידוע על טפסים נוספים של דפוסים אלה, או על דפוס נוסף. נראה שהמחבר הדפיס טופס אחד ויחיד לעצמו, וחזר ועשה כן בשנית, ואם כן שני טפסים אלה הם דפוס יוניקום.

פרק שני מספר *גולות תחתיות* נקרא 'מה בין ארצי לבין ארץ בן חמי'. פרק זה נמצא בבית הדיסקטים הלאומי שבמגידו, דיס' 888, קובץ קח.99. דיסקט זה הוא חלק מאוסף הדיסקטים של ר' יפונה הדונשי, ובקטלוג של בית הדיסקטים אכן נרשם כי מחברו של הקובץ הנ"ל הוא ר' יפונה הדונשי. בדקנו את קובץ קח.99 שבדיסקט הנ"ל, ונוסח פרק זה לזכרנו שבספר *גולות תחתיות*. מי הוא, איפוא, מחברו של הפרק, ר' עתניאל או ר' יפונה? הפתרון נמצא במסד הנתונים של ר' יפונה הדונשי, שאף הוא שמור בבית הדיסקטים הנ"ל ומספרו דיס' 1215. במסד זה, כרטיס 234, נרשם: 'מכתב מר' עתניאל קנוסון. שולח אני לכ"ת דרך המודם את הפרק מה בין ארצי לבין ארץ בן חמי שכתבתי זה עתה בספרי גולות תחתיות. וכבר ידוע לכ"ת כי נשלם ספרי הראשון גולות עיליות לידע כי חובת הכל לעלות אל ארצנו, ועתה שרבו היורדים כותב אני את ספרי השני גולות תחתיות למען לא ירדו אל תחתיות ארץ'. מכתב זה, שגילה לנו מה טעם קרא ר' עתניאל לספריו בשמות 'גולות עיליות' ו'גולות תחתיות', מלמדנו גם שלא כתב ר' יפונה הדונשי את הפרק הנ"ל, אלא קיבלו ישירות דרך המודם מן המחבר עצמו. ר' עתניאל לא כתב תאריך במכתבו, אבל במחשב של ר' יפונה נמצא שערן זמן אמיתי והוא רשם את התאריך בעת קבלת המכתב דרך המודם, והוא כ"ב אדר תשס"ט.

לא נותר לנו אלא לקוות כי גם הספר *גולות תחתיות* ידפס מהרה, וסגולותיו של המחבר שנתגלו בגולות העיליות יתגלו גם בגולות התחתיות.

יעקב שפיגל

עוד על דפוס אוסטרעה

א' יערי רשם את דפוסי אוסטרעה בעלי ספר, א (תשל"ה), עמ' 109 ואילך, ומילאו את דבריו י' יודלוב, עלי ספר, ג (תשל"ז), עמ' 131 ואילך, וחי' ליברמן, באהל דחל, ב, ניו-יורק תשמ"א, עמ' 437 ואילך. בידי מצוי ספר נוסף מדפוס אוסטרעה, שאינו רשום ברשימות הנ"ל. זה תיאורו:

משניות סדר זרעים עם פירושי... רבינו עובדי' מברטנורה. ותוספות יום טוב... תוספות חדשים... עם כל חלופי גרסאות ונוסחאות... גדרוקט אין אוסטראג אין וואלינישען גיברנעמאט בשנת תקס"ד לפ"ק ע"י המדפיס הרבני שמואל במוהר"ר ישכר בער סג"ל מדפיס באוסטרעה תחת ממשלת... אלעקסנדר פאולאוויטש... המלים 'משניות', 'תוספות חדשים' מודפסות באדום. על השער ציור עציץ ובתוכו אילן נושא פירות, ומשני צדיו הכתוב: 'עץ חיים היא למחזיקים בה'.

מעבר לשער הסכמת ר' לוי יצחק מברדיטשוב, מתאריך יום שנכפל בו כי טוב א' חשון תקס"ד, והסכמת ר' בצלאל אב"ד אוסטרעה, מתאריך יום ב'... חשון תקס"ד. תאריך ההסכמה של ר' לוי יצחק מוקשה כיוון שא' חשון תקס"ד חל ביום שני ולא ביום שלישי כרשום בהסכמה.

בטופס שלפני חסרים כמה דפים בסופו והדרך האחרון הוא דף קטן, המסתיים בבכורים ב:ז.

בספריית בראילן מצויים ממדורה זו סדר מועד וסדר טהרות.

משניות, אוסטראה תקס"ד

שרה פרנקל

שינויים טיפוגרפיים בספרים עבריים (השלמות למאמרו של יצחק יודלוב בארשת ו)

במאמרו היפה בארשת, ו, רושם מר יצחק יודלוב שינויים טיפוגרפיים ב-36 ספרים עבריים, רובם מאוסף בית הספרים הלאומי בירושלים. בדיקת עותקים של ספרים אלה בספריית אוניברסיטת בר-אילן נתנה לי אפשרות לכמה השלמות מעניינות למאמר זה לגבי חמישה ספרים. אשתמש פה במספרים של מר יודלוב.

ב. ילקוט שמעוני נביאים וכתובים, שאלוניקי רפ"א
לבר-אילן שני עותקים. הראשון זהה לעותקים 1 ו-31 של בית הספרים ומתוקן באותה צורה; השני זהה לעותק שהעיר עליו ריבקינד¹ ושמו יודלוב לא ראהו. בנוסף על העובדה שכמו אצל ריבקינד, דף קסג ע"ב נדפס בעמוד השני של דף קסח ולהיפך, לשורה הראשונה של דף קסג ע"א נוסח שונה מאלה שרושם יודלוב, והוא: 'תורה גם תפלתו תועבה [.] שאר קיטעא כתי' לעיל כל מ'. שאר חילופי הנוסחאות הן אצלנו כמו בעותקים 1 ו-31 של בית הספרים.

ג. תשובות ר' יצחק בר ששת, קושטנינה ש"ו-ש"ז
בבר-אילן שני עותקים זהים, דומים על-פי רוב ל'עותקים הרגילים' של בית הספרים, חוץ מאשר בשלושה מקומות.
1. קונטרס א, דף ב ע"א, בתחילת סימן א: '... דסרקוטאל' (כמו בעותק השונה). 2. שם, בתחילת סימן ב: '... אשתרוג כהן' [שונה משני העותקים!]. 3. קונטרס ד, דף ה ע"ב, סי' סב, שורה 7: 'וכל העובר' (כמו בעותק השונה).

יז. הלכות רב אלפס, זולצבאך תקכ"ב-תקכ"ו
בבר-אילן גם עותק של כרך א, בהבדלים טיפוגרפיים גדולים בכל הספר, וגם בשער, בו פרט השווה לתשכ"ב במקום תקכ"ב (המלה ברוך עם ר גדולה).

כו. מקדש מלך לר' שלום בוזאגלו, סדילקאב תקע"ט-תקפ"א
בבר-אילן עותק של כרך א: בראשית, סדילקאב תקע"ט, שאינו בבית הספרים ואינו רשום אצל גרשם שלום². על השער שם הספר 'מקדש מלך' ומקום הדפוס 'בסדילקאב' באותיות אדומות כמו בשאר הכרכים. הפרט זהה לזה של ספר שמות. אך על השער דגל מדפיסים של ישראל יפה מקאפוסט³, שונה מדגל המדפיסים שעל שער מקדש מלך, דפוס קאפוסט תק"ע. למעשה ברור שרק [4] הדפים הראשונים נדפסו בסדילקוב. כל גוף הספר על נייר כחול הוא דפוס קאפוסט תק"ע. הטקסט של [4] הדפים בתחילה זהה לטקסט של הדפים הראשונים של דפוס קאפוסט חוץ מנוסח השער, אך ההבדלים הטיפוגרפיים בולטים לעין⁴.

1 'דקדוקי ספרים', קרית ספר, ב, עמ' 59, מס' 12.

2 G. Scholem, *Bibliographia Kabbalistica*, Berlin 1933, p. 198.

3 א' יערי, 'רגלי המדפיסים העבריים', מס' 183.

4 זה עתה ראיתי באהל דחל ח"ב של ח' ליברמן מאמר על דפוסי רוסייה של מקדש מלך (עמ' 401-415) בו הוא רושם את עותק סדילקוב על ס' בראשית לפי אוסף לובאוויץ וגם עותק שמות של דפוס קאפוסט שלא ראיתי, עם צילומי השערים.

עלי ספר

כח. *שערי קדושה* לר' חיים וויטאל, קאפוסט תקצ"ו-תקצ"ז (1836)
 מר יודלוב מתאר בפרוטרוט חמישה עותקים שונים הנמצאים בבית הספרים וכולם שונים זה מזה.⁵ מצאתי
 בבר-אילן מהדורה שישית מאותו תאריך! והנה תיאורה: סופי השורות של השער:
 ספר / קדושה / נוכח / בה / במקורה / האדם / ויתעלה / הרמה / כמוהר"ר / וויטאל / לאיש / לוריא / סלאווין /
 (דפוסת רוסיית) / 1836 / בקאפוסט / תקצ"ו לפ"ק /
 שם'המרפס: כמו במהדורת ג'רד של יודלוב.
 הפגינציה: [1], ל [צ"ל כט] ד'. דף כט אינו קיים. דף ב ממוספר 2, דפים ג-ד ממוספרים גם 3 ו-4.
 הקדמת המחבר: באותיות מרובעות. התאריך שבשער: לדעתי תקצ"ו, אך הוא"ו די דומה לזי"ן! התאריך הלועזי
 בצד ימין של השער, מייד אחרי הדפוסת הרוסית. כל שאר הפרטים (רשיון הצנזור, שומרי עמודים) כמו בשאר
 המהדורות. נראה שבספר הזה יותר קשה למצוא עותק שווה מאשר עותק שונה!

שערי קדושה, קאפוסט תקצ"ו

5 לצילומי השערים של שלושה עותקים ראה: R. Posner & I. Ta-Shema (eds.), *The Hebrew Book, An Historical Survey*, Jerusalem 1975, p. 73

ספרים ומחקרים חדשים שנתקבלו במערכת

א. ביבליוגרפיה וחקר הספר

Sotheby's, Judaica: Books, Manuscripts and Works of Art [Auction], New York, December 1984. Buffalo, N.Y., 1984. Consultant: Rabbi Eliezer Katzman. [120] pp. [199] Illus.
במכירה פומבית זו הוצעו למכירה 418 פריטים המתוארים בקטלוג זה. לחלק ניכר מהם מצורף תצלום של הפריט, של צמוד או של קטע ממנו. 182 מהם הם ספרים, כתבייד או תעודות. חלק מן המוצע כאן בא מאוספיהם של: Charles E. Feinberg; The Traub Collection; The Collection of the Warner Resort Company, San Francisco, CA

Sotheby's, Judaica: Books, Manuscripts and Works of Art [Auction], Jerusalem, May 1985. Tonbridge (Kent) 1985. [108] pp. [53] Illus.
במכירה זו הוצעו 257 פריטים מהם 93 ספרים, כתבייד ותעודות.

Sotheby's, Important Judaica: Books, Manuscripts and Works of Art [Auction], New York, November 1985. Bayonne, N.J., 1985. Property of: A New York Congregation; Harold Sebag-Montefiore; Dr. and Mrs. Salman Yovely. Consultant: Rabbi Eliezer Katzman. [118] pp. [182] Illus.

240 פריטים, מהם 50 ספרים, כתבייד ותעודות.

Sotheby's, Important Judaica: Books, Manuscripts and Works of Art [Auction], New York, May 1986. Bayonne, N.J., 1986.
Property of: Harold Sebag-Montefiore, Esq., Great-Grandson of Sir Joseph Sebag-Montefiore, Nephew and Heir to Sir Moses Montefiore. Consultant: Rabbi Eliezer Katzman. [198] pp. [267] Illus.

447 פריטים, מהם 198 ספרים, כתבייד ותעודות.

Sotheby's, Important Judaica: Books, Manuscripts and Works of Art [Auction], New York, December 1986. Bayonne, N.J., 1986.
Property of: The Estate of the Admor of Mezhibush; Apter Rav Isaac Meir Heschel; The Estate of Perry Ellis. [162] pp. [231] Illus.

377 פריטים, מהם 119 ספרים, כתבייד ותעודות.

Sotheby's, Judaica: Books, Manuscripts and Works of Art [Auction], Jerusalem, May 1987. Tonbridge, Kent, 1987. Experts: Jay Weinstein (N.Y.), Camilla Previte (London). [124] pp. [95] Illus.

253 פריטים, מהם 79 ספרים, כתבייד ותעודות. כמה כתבייד מעוררים עניין. מס' 48 הוא כתבייד של ספר *מעלות המדות* לר' יחיאל בן יקותיאל הרופא מן העגונים, כ"י מאיטליה מן המאה הטי"ו. כ"י אחר הוא משל ר' משה אלמושיניו (1516–1581), חיבור גיאוגרפי שנכתב בשאלוניקי בשנת 1551, ושנוכר בו גילוי אמריקה.

Sotheby's, Nineteenth and Twentieth Century Paintings, Drawings and Sculptures [Auction],

Jerusalem, May 1987. Tonbridge, Kent, 1987. Experts: Michel Strauss and Melanie Clore (London). 61+[11] pp. 88 Illus.

Sotheby's, Important Judaica: Books, Manuscripts and Works of Art [Auction], New York, December 1987. Ephrata, Pa, 1987.

Property of: Rabbi Dr. Bruno Italianes; The American Jewish Historical Society; Mr. and Mrs. David Weintraub. [168] pp. [227] Illus.

יודאיקה: ספרים עבריים עתיקים, תעודות היסטוריות, אמנות יהודית מודפסת וכתבי-יד נדירים [מכירה פומבית], אגודת חובבי יודאיקה, טבת תשמ"ח. אוסף ד"ר שמעון היינריך הרמן, מרמת-גן. [256] עמ', [282] תמונות. 716 פריטים.

ישעיהו וינוגרד ווליה טריאנופ, **ספרים עבריים עתיקים** (רשימת ספרים שנמכרו במכירות פומביות בחקופה תש"י-תשמ"ז, הערכות ומחירים), הוצאת אגודת חובבי יודאיקה, ירושלים תשמ"ח. [4]+L+[226] עמ'. אחר תקופה ניכרת של ריבוי מכירות פומביות של ספרים עתיקים וכתבי-יד עבריים וההתעניינות הגוברת והולכת בתחום זה מצד הציבור הרחב, אספנים וביבליופילים מצד אחד, סוחרים מצד שני, ובאמצע — ציבור מעוניין הבא לראות ולשמור, עלה קרנו של הספר העברי ויצאה הביבליוגרפיה גם היא נשכרת מהתעניינות זו. בתי המכירות מפיקים קטלוגים מהודרים, שיש בהם תועלת גם מן הצד הביבליוגרפי, והגיעה השעה, אפוא, גם לסכם ולרכז את הידיעות הרבות, בעיקר בתחום הערכת הספר מצדו הפיננסי. מכשיר כזה יביא תועלת לקונים, שיוכלו לבדוק ולהשוות את המחירים המוצעים עם המחירים שהושגו במכירות קודמות. ספרים כאלה מופיעים בארצות הברית ובאירופה, מזה זמן רב, ולפינו סנונית ראשונה כזו בעברית.

כל מי שמכיר את העסקים האלה יודע כי יש שהמחירים המוצעים, אפילו אלה שכביכול הושגו עבור ספר מסוים, אינם משקפים את הערך הנכון, ומתבצעים 'טריקים' שונים. אף-על-פי כן, דווקא ריכוז כולל של מחירים עשוי לתקן 'עיוות' זה, לפי שעל-ידי השוואה אפשר להגיע למידה קרובה של הערכה.

בספר שלפנינו סוכמו תוצאותיהן של 43 מכירות פומביות שנערכו בבתי המכירות סותבי (27), כריסטי (8), סוואן (3), יודאיקה (3), בלומסברי (1), ופריס (1). מסימני הימים האלה השימוש במחשב, ועבודה זו הוכנה על-ידי המחברים במכון לביבליוגרפיה ממוחשבת, והודות לכך יכלו לתת לנו גם ניתוחים סטטיסטיים אחדים שיש בהם עניין מיוחד. בספר רשומים 3,244 ספרים (מס' 3245–3246 נרשמו כנראה בטעות) שהופיעו במכירות בזמן הנקוב. אם כי לא קל לזהות ספר שחזר ונמכר פעם נוספת, יש עניין בסיכום של תדירות הופעת ספרים. 2234 ספרים הופיעו רק פעם אחת במכירות הללו. התדירויות האחרות היו: 518 (הופיעו פעמיים), 4 (12), 2 (13), 1 (14), 97 (4), 64 (5), 44 (6), 22 (7), 15 (8), 6 (9), 6 (10), 2 (11), 229 (3), וספר אחד הופיע 18 פעמים.

היחס שבין ההערכה ובין המחיר הסופי: ספרים שנמכרו מעל המחיר הגבוה בהערכה — 1,666, בפחות מהמחיר הנמוך — 1,389, בין הגבוה והנמוך — 1,005, שלא נמכרו כלל — 1,327, ובסך הכל: 5,387, שמהם 3,245 (? ראה לעיל) הם ספרים שונים והם הרשומים בספר שלפנינו. יש לציין את המפתחות המפורטות למחברים, לספרים (בלועזית), למקומות הדפוס ולשנות הדפוס.

Gary Y. Kohn, *The Jewish Experience* (A Guide to Manuscript Sources in the Library of Congress). Published by The American Jewish Archives, U.S.A. 1986. XIII+166+[1] pp.

ספר זה כל כולו ביבליוגרפיה, אבל כדרך ספרים רבים המופיעים כעת בארה"ב, עם הרישום הביבליוגרפי המפורט וההכנה לרישום קטלוגי על-פי הרישום בספריית הקונגרס, הוא חמ"ד (!), מלבד הציון הכללי שנרשם בארה"ב. החיבור הזה הוא מדרוך-קטלוג לאוספי התעודות היהודיות שבמחלקת כתבי-היד של ספריית הקונגרס בווינגטון (די.סי.). מובן מאליו שעיקר האוספים הוא של תעודות ומסמכים הנוגעים לארה"ב ולתקופות האחרונות למן המאה הי"ז. יחד עם זה, יש חומר רב הנוגע והמתקשר לתפוצות יהודיות אחרות, שהרי אין לך תפוצה יהודית שאין לה קשר עם קהילת יהודי ארה"ב.

בצדק מוגדר חיבור זה כמדרוך, אם כי יש בו גם מן הקטלוג. רישום כתבי-היד מחולק לשלושה: (1) לפי שמות האוספים, (2) אישים וגופים שיש עליהם ועל-אודותם חומר באוספים, (3) לפי נושאים. האוספים אינם שווים בגודלם.

ספרים ומחקרים חדשים

מהם המגיעים ל-243,000 פריטים (עו"ד אלמר גרץ), ל-235,000 (סנטור אברהם ריבקינף) ל-200,000 (איש יחסי ציבור אדוארד ברנייס), ל-183,000 (חבר הקונגרס עמנואל סלר), ועד לאוספים בני פריט אחד בלבד. יש כותרים אחדים ללא פירוט, כגון: הנרי קיסינג'ר, הרי פרויד (בן-אחיו של זיגמונד פרויד) ואנה פרויד, אמיתי עציוני, דניאל בורשטיין, מאונט צ'רלס וויליאם נידרלנד.

Giulio Busi, *Edizioni ebraiche del XVI secolo nelle biblioteche dell'Emilia Romagna*, prefazione di Giuliano Tamani. Edizioni Analisi, Bologna 1987. 222+[2] pp. 24 ill.

בקטלוג זה, הכתוב איטלקית בלבד, נרשמו ותוארו 538 ספרי דפוס יהודיים שנרשמו במרוצת המאה ה-16 והמצויים בספריות מרכז איטליה וצפונה. יחד עמם נרשמו ותוארו לראשונה חמישה טפסים של אינקונאבולות המצויים בספריות הנ"ל. מן העניין לצייץ את הספריות הללו: בולוניה (בקהילה ובאוניברסיטה), אימולה, פרארה, פורלי, קונה, רימיני, מודנה, פיאסנציה, פארמא (הפלטניה), ראונה, פאנצה, לוגו ורג'ו גלימליה.

אין מן הצורך להרחיב את הדיבור בהודמנות זו דווקא על חשיבות ספרי הדפוס היהודיים שנרשמו באיטליה, ועל השפעתם על החיים והתרבות של היהודים בארץ זו ומחוצה לה. הדברים ידועים והם כתובים על תולדות הדפוס העברי. אך לא מיותר להזכיר שוב את שהיה אומר פרופ' י' קוטשר ע"ה, שלעומת המשתאים על חסרונם ואובדנם של הספרים היהודיים הוא מתפלא ומשתומם על מה שנתקיים. אכן, מי שמעיין קצת בתולדות היהודים לדורותם יבין את הפלא הנפלא הזה, איך עם נרדף, כוזב ושסוי בגויים, הצליח לשמור על תורתו ועל כתביו וספריו, שהגויים רדפו והתנכלו להם בה במידה שעשו לגוף היהודי.

פטור בלא הערות א-אפשר. במס' 207 יש לתקן את שם המחבר: ר' יצחק קארו (ולא: יוסף בן אפרים קארו); במס' 225 נשמט שם הספר, ואין די בציטוט המשפטים בעברית: 'ברוך אדון המציאות... הגאון מהר"ר יוסף קלון... אשר זכה את הרבים בתשובותיו והאיר עיני ישראל בחדושי'. הכוונה ככל הנראה לספר שו"ת המהרי"ק. זיהוי המחבר במס' 236 אינו בטוח (יורה דעה, נרשם: יצחק בן משה עלעס [?]). לא מובן מדוע לפעמים נרשם 'האבן' – י' פעמים בסוף שם המחבר ופעמים בתחילתו, למשל: גבאי, מאיר בן יחזקאל י' (מס' 244–245), וכן: גבירול, שלמה בן יהודה י' (246–248), ולעומת זאת נרשם: י' עזרא, אברהם בן מאיר, ובסדר האלפבית עשו את ה'Ibn' לחלק מן השם (מס' 267–283).

Christie's Review of the Season 1986. Edited by Mark Wrey. Phaidon Christie's, Oxford 1986. 504 pp.

עיון בספר השנה של 'כריסטי'ס' הוא חוויה כשלעצמה, עיון שהוא גם שמחת עניים. אם אין ביכולתם לקחת חבל במכירות הפומביות בעצמם וליהנות מהשתתפות בהם ולהיות בעליהם של ספרים נדירים, כתבי-יד עתיקים ואוצרות אמנות עתיקים וחדשים, על כל פנים יש בכוחם לעיין בספרים כגון אלה וליהנות מהכרתם וכחינתם הספרותית והאמנותית. והרי זה כמי שאומר, וכי מה ההבדל ביני לבין העשיר, מה הוא מתבונן בחפצי יקר אף אני כן. שמה תאמר, העשיר בידו למשכנם, אביו למי שנאלץ למשכן את חפציו!

בחמש מאות העמודים, המודפסים על נייר מהודר ומפואר, מוצגים מבחר החפצים והספרים שנמכרו בבית מכירות זה במשך שנת 1986, תיאורם ומחיריהם. לצערנו, מדור הספרים וכתבי-יד בספר זה מכיל 14 עמודים בלבד, המתארים את המכירות של: 1) אוסף ספרים צרפתיים שהיו לפנים באוספו של דוד סלומנס (1851–1925), שנמכר בלונדון בסך 1,058,655 ל"ש (עמ' 190); 2) 24 דפים מחיבורו של גיימס ג'ורס *The Mooks and the Grips* עם תיקוני המחבר לקראת מהדורה חדשה, שנמכרו בנייר-ירק בסך \$132,000; 3) כתבי-יד ובו 20 ציורים, דרום גרמניה 1460/70, שנמכר בלונדון בסך \$38,880; 4) ספרו של ר' יצחק בן סהולה, *משל הקדמוני*, שונצ'ינו רנ"א–1491 שנמכר בנייר-ירק בסך \$176,000 (ספר זה חלק מן המכירה של ספרים נדירים כפולים מספריית הסמינר לרבנים בנייר-ירק [Jewish Theological Seminary]).

בספר הזה ניתנו רפרודוקציות רבות מאוד (778!) מן החפצים והספרים שנמכרו, והן מרהיבות עין. עושר של תמונות, ספרים, כתבי-יד, היטים עתיקים, שעונים ותכשיטים, אמנות, קרמיקה וכוונות, בולים, מטבעות ובקבוקי יין עתיק. עולה על כולם אוסף כלי פורצלן סיניים, 'The Nanking Cargo', שנמשו ממטען אוניה שטבעה בנאק'נג, ים דרום סין. באוסף הזה 150,000 פריטים מן המאה הי"ח ו-126 לבנות זהב. מטען זה, שנמשה בידי הקפיטן מיכאל האצ'ר (Michael Hatcher), היה מיועד במקורו לאירופה. הפריטים הללו נמכרו בסך של מיליוני דולרים.

Shimeon Brisman, *A History and Guide to Judaic Encyclopedias and Lexicons*. Hebrew Union College Press, Cincinnati 1987. XXVI+502 pp.

מדרוך ביבליוגרפי מפורט והיסטורי, שנרשמו בו 360 אנציקלופדיות ולקסיקונים יהודיים, מהותם ותולדותיהם, ממין ומסודר בתשעה פרקים, לפי נושאים שונים: כללי, תנ"ך, תלמוד, יודאיקה, א"י, ביוגרפיות, מחברים מודרניים, יהודים באמנות ובמדע, קהילות ישראל בתפוצות.

ספר זה, כספרו הקודם של המחבר — *A History and Guide to Jewish Bibliography*, מציע את המקצוע לרמה מקצועית מצולה, והוא וחברו יהיו ספרי יסוד במקצוע זה, שבלעדיהם אי אפשר, ובעיקר למתחילים ולתלמידים הלומדים את מקצוע הביבליוגרפיה באופן מסודר. מבין דפי הספר ניכרים יגיעתו הרבה של המחבר והעמל הרב הנצרך להעמיד ספר מפורט כל כך, בעל שפע רב של פרטים מדויקים ומדוקדקים. מאלף לראות כי ברישום הסקירות והביקורות לאנציקלופדיה *יודאיקה* (1971–1972), בהע' 237 שבשעמ' 405, צוינה אפילו הערה קלת עניין ממאמרי לתולדות רבי דוד פרדו, *תרכיץ*, מב (תשל"ג), עמ' [503] הע' 1!

משה חלמיש, *אהל חיים* (קטלוג כתבי-היד העבריים בספריית רפאל מנשה ושרה ליהמן), כך א: כתבי-יד בקבלה. בהשתתפות אלעזר הורביץ. הוצאת קרן מנשה רפאל ושרה ליהמן, ניר-יוק תשמ"ה. כג+314+XIV עמ'. 182 פקסימיליות.

פרסומים של קטלוגים מסוג זה, המתארים באופן מקצועי ויסודי ובצורה מהודרת (נייר כרום וצילומים מרהיבים של כתבי-היד) את עושרו של אוסף פרטי בתחום מסוים, מביאים התקדמות חשובה למקצוע הביבליוגרפיה בפרט ולהרחבת הדעת בכלל. יחד עם התרבות הופעת רישומים ממין זה, ייווכחו יותר ויותר בהכרה, שהיתה עד כה נחלתם של מעטים, עד כמה נחוצה הביבליוגרפיה המדויקת כיסוד לכל עיסוק ולכל מחקר (וראה עכשיו, למשל, את ספרו החשוב מאוד של י"אביבי, *כנין אריאל*, המיוסד על ביבליוגרפיה, וראשו מגיע השמייה, ומה שנכתב עליו בסמוך). בקטלוג שלפנינו נרשמו 135 כתבי-יד בקבלה — והם חלק מאוסף כתבי-היד, שהוא ככל הנראה הגדול והחשוב מבין אוספי כתבי-היד העבריים הפרטיים הידועים כיום.

חסד עשה הקב"ה עם תורתו ותורתנו, שהעמיד לנו בכל דור דור אנשים שלכם בוער באהבת הספר העברי, והרי הם מזילים כסף וזהב לכנס, לאגור ולאסוף ספרים נדירים וכתבי-יד, מצילים מן הנשייה ומן הכיליון מורשת רוחנית-תרבותית יקרת ערך, ולא עוד אלא שנוהגים באוצרותיהם טובת עין ונותנים מטובם בעין יפה ללומדים ולחוקרים לעסוק בספרים ולהוציאם לאור עולם. מיוחד הוא האספן רבי ד"ר מנפרד מנשה רפאל ליהמן, שהוגה בעצמו בספריו, ומעת לעת מזכה אותנו בפרסומים מתוכם, בספרים ובמאמרים, מעוטרים בקישוטי ספר הנהוגים בימינו, כגון מבואות, הערות, ציונים, מראי מקומות ומפתחות. יחד עם זה אינו מחזיק טובה רק לעצמו ומעודד אחרים לעסוק באוצרותיו.

אי אפשר במסגרת זו לזון ולהעריך את טיבו של האוסף שלפנינו, אוסף מגוון מתקופות שונות ומאזורים שונים, מהם ספרי קבלה קדומים, ומהם ספרים בקבלת האר"י ז"ל וממשיכיו. מהם בתחום העיוני ומהם בתחום הקבלה המעשית, השבעות וקמיעות וכיו"ב. תחושת הקורא שהוא מצץ לתחומים אוטריים כמוסטים ונסתרים, שהיו נשמרים תמיד בסודי סודות. הרי קמיע של ר' יוסף זונדיל סלנט ('למראה לאשה'), שקיבל מרבו ר' חיים מוולוז'ין (213), והרי גורלות המיוחסות לר"א ו' עזרא, לר"א מגרמייזא, אחיתופל הגילוני ומהר"ם מרטנבורג ועוד ועוד. המחשה נפלאה לעניין זה בדיוק. מספר ר' שמואל קעלמער (אביו של ר' אריה לייב פרומקין, מחבר הספר *תולדות חכמי ירושלים* ועוד) בספרו *אבן שמואל*, כ"י בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, מס' 4³², עמ' רנו (על פי א' מורגנשטרן, *משיחות ויישוב ארץ-ישראל*, ירושלים תשמ"ה, עמ' 113):

א"א ז"ל בהיותו בואלאזין בשנת תקפ"ד ואח"כ בשנת תקצ"ו, הי' הגאון ר' א"ש [אברהם שמחה] ממסטיטאלאו משתוקק ללמדו בנסתרות. ובשנת תקצ"ו פגע בו הגאון הג"ל בלכתו חוץ לעיר לטייל, ויאמר הנה אנכי זקנתי ושכתי וירא אני במותי אשר לא תמות אתי חכמה אשר קבלתי איזה סודות מרבתי ואין לי מהתלמידים למי למסרם זולתי למעכ"ה שאני בטוח בו לצדיק ויר"ש. וכאשר שאלוהו א"א מה המה אלו, ענהו סוד הקץ של הגר"א ז"ל, וקמיע למראות [לאשה מפלת], והשתטחות [על קברי צדיקים?]. וישיבהו א"א כל הג' אלו לא אוכל לקבל, קץ הימין לא אאמין אם הגר"א עצמו ידע ממנו, כאשר גדול ממנו והוא ר"ע והוטעה, והסגולות למראות אין עסקי בקמיעות ולא אהי' בעל שם, והשתטחות ירא אני אם אדעוהו אולי אעשהו.

ובלי הערות לא ייתכן, אל-על-פי שבספר כגון זה אין צריך לעדות על עיון בו. יש לפעמים חוסר תיאום בין התיאור בגוף הערך לבין הכיתוב שמתחת לצילומים, המדגימים מכתבי-יד. למשל, K14, שהוא כיאור על ספר *היכלות מר' אליהו מוילנא* (הגר"א). בגוף הערך: 'אוטוגראף?' וכן הוצע שם שכתב-יד זה היה ביד ר' יוסף זונדיל סלנט בירושלים, והוא שרשם עליו את הכותרת. בכיתוב שמתחת לצילום (עמ' 32): 'אוטוגראף ביאור על ספר היכלות להגר"א. הכותרת שבראש העמוד נוספה ביד ר' זונדיל מסלנט', בלא סימן של ספק. לגופו של דבר, כתב-יד זה אינו נראה כאוטוגרף של הגר"א, בהשוואה לקטעים אוטוגרפיים שפורסמו בשנים האחרונות; ראה, למשל, הדפים שבבית הספרים הלאומי (צילומיהם וצילומים מספר בכתב-יד ועליו עדות מתלמידי הגר"א שהוא כתב ידו, בספרו של ר' בצלאל לנדוי, *הגאון החסיד מוילנא*, ירושלים תשל"ח, עמ' תי-תיד). הוא הדין לכ"י K5, שרשום עליו כבעלים ר' משה גלאנטי, שלפי התאריך שם (התק"ג) ברור שהוא נכדו של ר' משה גלאנטי, שהיה חותם 'המגן', ושהיה ראש רבני ירושלים (נפטר תמ"ט). בכיתוב (עמ' 12): 'רישום שמות בעלים בדמשק, וחתומת ר' משה גלאנטי ראש רבני ירושלים'!

מטוב טבריה, גליון מס' 5, תמוז תשמ"ז. ערך: משה יצחקי. הוצאת המרכז לחקר טבריה. 123+5] עמ'. חוברת זו מיוחדת כולה לחיבורו המקיף של ד"ר משה יצחקי, *טבריה*, מדרין ביבליוגרפי. במדרין זה, שהוא ממין הביבליוגרפיות המקצועיות, נרשם כל החומר (בעברית ובלועזית) שיש לו קשר עם טבריה, אגם הכנרת והסביבה הקרובה, במרצות כל התקופות ובכל התחומים. מפתח אנליטי מפורט, הכולל 804 פריטי רישום, ממין ומסודר היטב לפי נושאים מפורטים, ובצירוף מפתח מחברים.

Shlomo H. Pick and Sarah Munitz, *A Tentative Catalogue of Manuscripts of the Rashi Commentary to the Talmud*, Rashi Project, Institute for the Research of Post Talmudic Literature, Bar-Ilan University. Ramat-Gan 1988. Hebrew Introductory Essay by Shlomo Z. Havlin. [6]+54+2] pp.

שער עברי: *רשימת כתבי-יד של פירוש רש"י לתלמוד*, מאת שלמה פיק ושרה מוניץ. מבוא: 'לקראת מהדורה ביקורתית של פירוש רש"י לתלמוד', מאת שלמה זלמן הבלין. הוצאת מפעל רש"י שליד המכון לחקר ההלכה [הספרות] הבת-תלמודית, אוניברסיטת בר-אילן. רמת-גן תשמ"ח.

לפי הגישה ההגיונית והמדעית, כל מפעל מחקרי או לימודי אי-אפשר לו בלא להקדים לו עבודה ביבליוגרפית מקיפה, לגופו של הנושא המבוקש. עבודה זו צריכה להיות הן לגבי תולדות הספרות הנידונה בכתב-יד ובדפוס, והן לגבי העיסוק בנושא, פירושו ומחקרו במרצות הדורות מאז בא הספר הנידון לעולם. יש אמנם בספרים המופיעים מבואות, שבהם כביכול דיונים מסוג זה, אלא שפעמים הרבה ניכר שהמבוא 'נחפר' לספר והולבש עליו ואינו מתוך עבודה מקימת או תוצאות שיצאו מתוך הכנת הספר עצמו.

ראשית דבר, כאשר הוחל בהכנות לעבודה לקראת הוצאת מהדורה מדעית-ביקורתית של פירוש רש"י לתלמוד, נעשה מאמץ לאסוף את כל הידיעות על קיומם של כתב-יד מן פירוש רש"י בעולם לצד הזאת, ולהשיג את כל צילומיהם. הקלה גדולה ביותר קיימת כיום, בכך שאפשר להשתמש באוצרות הידע ובצילומים שנאגרו ונאספו בשנים האחרונות במכון לתצלומי כתבי-יד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ולהסתייע בעובדי המכון הזה בראשות פרופ' י' תא-שמע. פירות ראשונים של מאמץ זה מוגשים ברשימה הנוכחית, ומדרך הטבע רשימה כזו מיועדת גם לקבלת תגובות וידיעות נוספות.

דרך העבודה עצמה המתוארת שם (מבוא, עמ' ט) מבשרת מפנה מהפכני בשיטת הכנתן של מהדורות מדעיות. לאור ריבוי השימוש במחשבים ביתיים, ולאור האפשרות לאתר ולמצוא במהירות עצומה דברים השמורים ב'זיכרון' של המחשב או בתקליטון עד לרמה של תו בודד, אפשר יהיה להעלות למחשב את מלוא נוסח כל כתבי-יד, הדפוסים הראשונים והמבואות של החיבור שמבקשים להדיר, ולקבל ממנו בעת הצורך את המידע הנחון ביעילות ובמהירות. דרך זו תבטל את הצורך להתייגע בהכנת מהדורה והוצאתה לאור בדרך שנהגו עד כה.

ב. כתבי-עת וקבצים

אזהב ספר, כתבי-עת לתולדות הדפוס העברי, עורך: מנשה ש' קפלן. חוברת ביכורים 1 (ירושלים תשמ"ז). הוצאת היי טק גרפיקה והוצאה לאור. 40+32 עמ'. 28+29 פקסימיליות. ייתכן שהופעתו של כתבי-עת חדש לענייני הדפוס העברי ותולדותיו מבשרת את העניין ההולך וגובר בענייניו

עלי ספר

של הספר העברי. בעיקר מורגשת פעילות זו בתחום מסחר הספרים, ישנים גם חדשים, ונוספו איפוא חוקרים חדשים וגם אספנים חדשים (פעמים יש שתגודות המצב הכלכלי והצטמצמות אפיקי השקעה אחרים תורמות לכך). בד בבד עם 'קטלוגים מקצועיים' של בתי מכירות המתפרסמים לאחרונה, מתפרסמים והולכים גם קטלוגים לאוספים מיוחדים (ראה למשל עלי ספר, יד, עמ' 169, ואילך; ובחברת זו שלפנינו הקטלוג אהל חיים לאוסף ספרי הקבלה של מ' ליהמן, ועוד). אף נוסף כעת סוג חדש של רשימות – והם סיכומים של המכירות הפומביות שנערכו בשנים האחרונות בכמה וכמה מדינות. חידוש מיוחד בכ"ע זה – הדדלשוניות שבו, שכל מאמרו מופיעים בו אחד מקרא ואחד תרגום לאנגלית, מתוך מטרה לעשותו נחלת ציבור גדול יותר ולעשות לו מהלכים בארצות לעז רבות.

משתתפים בחוברת זו: יהושע מונרשיין, 'פנקס שדרות' של חברת "ביקור חולים" תרכ"ג–תרכ"ד; יוסף תבורי, 'אומנות הדפוס והציורים בהגדת פראג'; פרץ תשבי, 'דפוסי ערש (אינקונבולים) עבריים איטליה: בולוניי'. המאמר האחרון הוא השלישי בנושא זה, לאחר הדפוסים הנ"ל ברומא, קרית ספר, נח (תשמ"ג), וברגיו די קלבריה, פייביא די שקו, מנטוכה ופירארה, שם, ס (תשמ"ה).

המעין, כתב-עת תורני, עורך: יונה עמנואל. הוצאת מוסד יצחק ברייער. כרך כז, גיליון ב. ירושלים, טבת תשמ"ז. 72 עמ'.

משתתפים: רש"ר הירש זצ"ל, י' לוי (ז"ל), ר"י ברויאר ז"ל, ג' פיונטק, א' וייס, מ' ברויאר, י' ברונר, ש' עמנואל ומ' וונדר.

המעין, כתב-עת תורני, עורך: יונה עמנואל. הוצאת מוסד יצחק ברייער. כרך כז, גיליון ג, ירושלים, ניסן תשמ"ז. 100 עמ'.

משתתפים: ב' המבורגר, ז' לב, י' קופרמן, ד' מצגר, ק' כהנא, י' נבון, ש' ויזר, י' עמנואל, מ' ברויאר וש' כ"ץ. ראוי לציון מאמרו של ז' לב, 'דעת גדולי ישראל על יסוד בית ספר גבוה לטכנולוגיה', המוסר על תגובותיהם של הר"י כהנמן, ראש ישיבת פוניבז', הר"י אברמסקי, הר"י קמנצקי, הר"מ פיינשטיין, הר"ח קרייזוורט, הרא"מ ש"ך, הרצ"י קוק והרא"י אונטרמן. מאלפת תגובתו של הר"י קנייבסקי (ה'סטייפלער). כפי שמסרה הר"ח קרייזוורט למחבר: 'פרופסור לב הוא חכם. הוא לא בא לבקש עצתי משום שאז הייתי צריך לענות לו בשלילה. טוב שלא בא וטוב שהקים את בית הספר וטוב איך שהקים אותו!'

המעין, כתב-עת תורני, עורך: יונה עמנואל. הוצאת מוסד יצחק ברייער. כרך כז, גיליון ד. ירושלים, תמוז תשמ"ז. 112 עמ'.

חוברת זו כולה מפתח אנליטי להמעין, תשי"ג–תשמ"ז, מאת הרב זאב ויטמן, רבו של כפר עציון. מפתח מעולה לכתב-עת יחיד במינו, המופיע בעשרים וארבע השנים האחרונות, תמדין כסדרן, ארבע פעמים בשנה. פעם אחת, כשהופיע כתב-העת קצת לפני הזמן, הסביר לי העורך לתמיהתי, שמאחר ולרגל שמחה משפחתית חשש שלא יתפנה להוצאת כתב-העת בזמן, על-כן הקדימו במספר שבועות! המפתח מתחלק לשניים: מחברים ועניינים, ועשוי בדקדוק ובדיקנות, והוא מהווה מכשיר יעיל וחינוכי ללומדים ולמעיינים.

המעין, כתב-עת תורני, עורך: יונה עמנואל. הוצאת מוסד יצחק ברייער. כרך כח, גיליון א. ירושלים, תשרי תשמ"ח. 84 עמ'.

משתתפים: א' הנדלר, ש' אברמסון, א' הלוי שישא, י' פ' אדלר, י' עמנואל, י' מיזליש ונ' שנרב, י' לוי, מ' גנץ. יש לציון את מ' וונדר, 'רשימת הספרים על שביעית', חלק שלישי/2 (המשך לרשימה בגיליון טבת תשמ"ז).

המעין, כתב-עת תורני, עורך: יונה עמנואל. הוצאת מוסד יצחק ברייער. כרך כח, גיליון ב. ירושלים, טבת תשמ"ח. 68 עמ'.

משתתפים: י' ברום, ג' פיונטק, ז' ויטמן, מ' שוורץ, א"ס אברהם, ר"ב פחן, י' עמנואל, ק' כהנא.

סידרא, כתב-עת לחקר ספרות התורה שבעל-פה, עורך: צבי א' שטיינפלד, ג (תשמ"ז). הוצאת אוניברסיטת ברא-אילן. VII+161 עמ'.

משתתפים: ע"מ רקמן, י"ד גילת, ד' הלבי, צ"א שטיינפלד, ד' שפרבר, י' תא-שמע.

ספרים ומחקרים חדשים

מאמרו הארוך של י' תא-שמע 'הלכה, מנהג ומסורת ביהדות אשכנז במאות הי"א–י"ב (עיונים ראשונים)', הוא היחיד שחורג מן המסגרת של תקופות המשנה והתלמוד (ראה עליו *ספר*, יב, עמ' 151).

סידרא, כתב-עת לחקר ספרות התורה שבעל-פה, עורך: צבי א' שטיינפלד, ד (תשמ"ח). הוצאת אוניברסיטת בראילן. VIII+164 עמ'.

משתתפים: י' בלידשטיין, י' גרטנר, ד' הנשקה, מ' ווייס, י' עץ-חיים, י' פרנצוס, י"ש שפיגל, ד' שפרבר. י' עץ-חיים מפרסם 'שלושה קטעים חדשים של הלכות פסוקות' 'הלכות יום טוב' מן הגניזה, ובמאמרו של י"ש שפיגל בירורים ביבליוגרפיים מקיפים לעניינו של 'ספר נמוקי יוסף' לר' יוסף חביבא'.

מגל, חידושי תורה ומאמרים, ו (תשמ"ח). הוצאת המכון הגבוה לתורה שעל יד אוניברסיטת בראילן. [10]+165+5] עמ'. 6 תמונות.

משתתפים: ז' ורהפטיג, ר"מ רזאל, ר"א כ"ץ, ר"מ בטיסט, ר"ש וייזר, ר"ש פיק, א' ורהפטיג, ר"מ עמאר, י' בן-פז, צ' המאירי, ש' המר, א' ויינרוט, ד' עצמן.

החידוש שבגיליון זה הוא: בעוד שהגיליונות הקודמים היו יוצאים בדפוס שכפול, שהיה נראה כפרסום פנימי, מעתה הריהו מופיע בדפוס ככתב-עת מן המניין, כשורכו הגדול מוקדש לחידושי תורה של הר"מים ושל לומדי המכון הגבוה לתורה ('הכולל'). הודות לצורה החדשה, כנראה, מופיעים גם שני מאמרים. הרב ש' פיק מפרסם דוגמה למהדורה מדעית-ביקורתית של פירוש רש"י לתלמוד (ביצה ב ע"א). בדוגמה זו שיתוף מוצלח של אפרט מדעי שלם והערות תוכניות-למדניות. חידוש יש בצורת הצעת שינויי הנוסח, שיש בו פתרון הולם לעומס הדחוס של שינויים, המכביד על המעיין. הופרדו כאן השינויים שיש בהם משמעות ברורה לחוכן, שהוצגו על הרף, משאר השינויים, החשובים רק מן הבחינה הביבליוגרפית, שהוצגו בסוף. הכנות אלו הן במסגרת פרויקט רש"י במכון לחקר הספרות הבתרת-תלמודית שבאוניברסיטת בראילן. הרב מ' עמאר מפרסם 'אחת מתשובות חכמי מראקש במאה הי"ח בענייני עירוב והנהגה במרוקו'.

כרם חביד (עיון וחקר במשנת חב"ד, דברי ימי החסידות ודרכי החסידים), 3 (אלול תשמ"ז). עורך: יהושע מונדשיין. הוצאת כרם חב"ד, כפר חב"ד תשמ"ז. 296 עמ'.

חוברת זו, בשונה מקודמותיה, אין בה משתתפים שונים (פרט למאמר אחד משל ש"ב לזין, 'הישיבה ות"ת "מגן אבות" [בבבבב]'), וכל כולה תעודות, מובאות, כתבי זיכרונות וחיבורים קטנים על-אודות ישיבות 'תומכי תמימים' של חב"ד, תולדותיהן ודמותן במרוצת תשעים השנה שחלפו מאז ייסודן (תרנ"ז–תשמ"ז).

עשייה זו בבחינה של 'עיון וחקר' בתחומים אלה של דברי ימי החסידות והחסידים, מעצמם ומתוכם פנימה ובידי חסידים עצמם, יש בה חידוש מה בדורות האחרונים. לעתים, כך דומה, יש קושי בהנחה שאכן ניתן למלא אתר דרישת 'העיון והחקר' כל צורכם, בראייה עצמית ופנימית. על כל פנים, בוודאי אין היא יותר בגדר של 'ספרות שבחים' גרידא, כי אם ניסיון לערוך בירורים מצד פרטי העובדות והמעשים שהיו. יהושע מונדשיין, החרץ והנמרץ, מצליח בכשרון רב לגלות, לחשוף ולאסוף חומר רב, שגנוז היה במקורות ציבוריים ובמקורות פרטיים, עד שהגיעה שעתו להיגלות.

עם כל זה, בלי 'צנוורה' אי-אפשר. ואם זכינו שיש כותבים, חוקרים ומחברים שפניהם אל האמת וביורור הדברים, עדיין מחיצה של ברזל, בדמות מו"לים שאין בכוחם לגבור על נטיות עצמיות (ובלשון חב"ד 'חיצוניות' דווקא!), מפסקת בינם לבין הקורא. בחוברת זו התחלפו כמה דפים לאחר ההדפסה, ומטעמים אישיים של המו"ל. בנוסף ראשון של החוברת נדפסו בעמ' 188–190: 'ונסיים' פרק זה בקטעים מזכרונותיו של הרה"ח הרח"ה האוולין ע"ה בנו של המשפיע הרש"ה. הזכרונות (שנכתבו בשנת תש"ד) נדפסו בשלימותם בס' *המשפיע* עמ' קט-קח. 'זכרונות' אלו כתובים בכשרון רב ויש בהם תיאור מעניין ומרגש של האווירה, ההווה וסדרי הלימוד של הישיבה בהאראדיטץ בהנהגתו של המשפיע הרש"ה. מן הסתם מחמירים כאן באה"ק יותר מאשר במחיצתו של הרבי שליט"א עצמו, שהרי בסידרת *אגרות קודש*, בעריכת הרב ש"ב לזין, המופיעה על-ידי הוצאת הספרים של חב"ד קה"ת, נכללים כתובים רבים שכתב אדמו"ר הרי"צ נב"מ להרח"ה הנ"ל, ומה נשתנה? עוד מחקן, לאחר ההדפסה, בעמ' 222 שתי תמונות, האחת של המשפיע הר"ז האוולין וצ"ל והאחרת של יבלח"ט ר' חיים ליכרמן. השורה עוד למקרה אחר של סילוף חיוף במטרה דומה, שהערתו עלי, בס' *המשפיע*, ירושלים תשמ"ב, עמ' עד-עו. ר' שמעון גליצנשטיין פרסם בשעתו מאמר בשם 'הפלתו של ר' זלמן ז"ל' (עיון לנפש קרה לזכרו של הרה"ג החסיד ר' זלמן הבלין ז"ל, ר"מ ומנהל ישיבת 'תורת אמת' בירושלים), *הבנק*, ניסן תרצ"ז, ובו סיפור

פלאים על כוח תפילתו של המשפיע ר' זלמן שחררה ללבו של אובר דרך מסביבה מתבוללת בקראקא, אשר נקלע לחברון לאחר נדודים ברחבי תבל בחיפושיו אחר הדבר שיתן מנוח ללבט נפשו. הוא עבר תחנונות רבות, למן ה'בונד', המארקסיזם, הסוציאליזם ועד להתעוררות הניצוץ הנפשי אצלו וניסיונותיו למצוא לו את הסביבה ההולמת. יחד עם הסיפור על השפעת התפילה על נפשו של אותו בחור, להפוך את לבבו לאיש אחר, ניתן שם תיאור דמותו של המשפיע. והנה פורסם שוב מאמר זה מסורס ומסולף על-ידי חנוך גליצנשטיין, *ספר חכרון*, ירושלים תש"ל, עמ' 599, תחת הכותרת: 'כוחו של ניגון', ובהשמטת כל זכר למשפיע ר' זלמן ולדמותו: בחוברת פורסמו מחיבוריהם של ר"מ רחנבלום, רש"ד זיסלין, רנ"ש ששונקין, ר"י דזייקאבסאהן, ר"ר הכהן, רח"א קרסיק, רא"ד מאראזאוו, ר"י חיסריק, ר"א גוטיין, ורא"ב ברוק, וכן תעודות מקוריות רבות ערך ועניין.

מחקרי ירושלים בספרות עברית, ט (תשמ"ו). עורך: עזרא פליישר. הוצאת האוניברסיטה העברית — המכון למדעי היהדות, ירושלים תשמ"ו. 373+7 [7] עמ'.

משתתפים: ג' שקד, ש' ורסס, חמוטל בריינסף, אלן מינץ, א' הולץ, יהודית בר-אל, אורה באומגרטן-קוריס, ח' חבר, י' שוורץ, רות שנפלד, ב' פיינגולד, ד' פגיס, דבורה ברגמן, י' יהלום, ודהה פדבה, י' אלכריס, ע' יסיף.

שנתון המשפט העברי, כרך יא-יב. עורכים: מרדכי א' ראבילו ושמואל שילה. הוצאת המכון לחקר המשפט העברי, ירושלים תשמ"ד-תשמ"ו [הופיע בפרעל תשמ"ח]. 4+686+8 [4] עמ'.

כרך כפול זה מוקדש לתקופת גאוני בבל, לספריהם ולעניינם. משתתפים: ש' אברמסון, ש' אטינגר, י' ביכלר (ז"ל), מ"ע פרידמן, ח' בן-שמאי, מ' בן-ששון, י' ברודי, ש"ז הבלין, ג' ליבזון, ב' ליפשיץ, א' נחלון, ע' עירשי, א' קימלמן, ב"מ לוין (ז"ל), ד' רחנטל, א' שוחטמן. כורכנו, עלינו לציין במיוחד מה שקשור לביבליוגרפיה ולחומר חדש, ומהם לפנינו, 'לוח עזר לפירושים מתקופת הגאונים' מאת א' קימלמן (עמ' 463-587), והוא מפתח לפי סדר המקרא, המשנה, התלמוד הבבלי, התוספתא, התלמוד הירושלמי והמדרשים, לפירושים ולדיונים שבכל ספרי הגאונים.

מ' בן-ששון מפרסם בכרך זה (עמ' 135-278) 'שרידים מספר העדות והשטרות לרב סעדיה גאון', הכוללים את כל הקטעים שנתגלו ושפורסמו עד עתה, בתוספת קטעים רבים חדשים, מסודרים, עם מבוא והערות. פרסום זה אופייני למצב הכתבים הישנים של ספרינו, ושל המחקר בשטח הזה, שכן בתחילתו היה בדעת המהדיר לפרסם קטע אחד חדש, תוך בקשה להמתין מעט במסירתו לדפוס עד שייבחנו קטעים נוספים, ותודות לאורך הרוח שגילו עורכי השנתון התאפשרו איתורם וכינוסם של כל הקטעים המתפרסמים כאן; ועדיין לא נשלמה המלאכה, וכבר צוינו (עמ' 145 הערה 14) קטעים נוספים שנתגלו לאחר מסירת מאמר זה לדפוס.

מדיניות ומינהל, (מקראה — תיאוריה וישומים לחינוך), עורכת: רחל אלכריס-דרור. הוצאת בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית, על-ידי הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"ז. 479+7 [7] עמ'.

קובץ של 28 מאמרים שנכתבו בידי חוקרים שונים בתורת המינהל הכללי ובמינהל החינוך. כמחציתם נכתבו על-ידי חוקרים באוניברסיטאות ישראל, והאחרים תורגמו מן הספרות המקצועית הבינלאומית (תרגמו: זיוה כספי, עמוס גפן, רפאל יוליוס, ברוך שראל [האם הוא כ"ש שצוין כעורך בכמה מן המאמרים המתורגמים?], אבי כרמי ואש"ד [?]).

עבודה פסיכולוגית בבית הספר, עורך: אוריאל לסט. הוצאת בית הספר לחינוך של האוניברסיטה העברית, על-ידי הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"ז. 351+5 [5] עמ'.

קובץ של שלושה-עשר מאמרים בתחומי החינוך והפסיכולוגיה החינוכית.

אדרת אליהו, ספר זכרון לכבוד הרב אליהו ראם. עורך: הרב שבתי ד' רחנטל. הוצאת מכון הרב פראנק, ירושלים תשמ"ח. 30+2 [2] +תי+קכד עמ'.

יש חכמים שהפכו להיות סמל וזהות למושגים. כשאתה שומע את השם רבי אליהו ראם, הנך מזהה מייד שם זה עם ירושלים של אז. מרמזות ההוד וההדר שפיארו את העיר והפכו להיות מסד לבניינה הרוחני של התקופה, היה רבי אליהו ראם, גאון וצדיק, ובעיקר המו"צ והדיין, מורה ההוראה המובהק של ירושלים במשך כמה עשרות שנים.

אף הספר הזה, הכולל מחידושי הגר"א ראם ומכתבי קדמונים ואחרונים — רבים מענייני עוסקים בארץ-

ישראל ובירושלים. העורך, תלמיד חכם רב פעלים, שעיקר עשייתו להעלאת דמותה של ירושלים, וההלכות הקשורות בארץ-ישראל, ציף כאן חומר חשוב וחדש.

בחיבור *חוג הארץ*, שמתפרסם מכתבי-יד, עסק הר"ש מחצלמא, בעל *מרכבת המשנה*, בגיאוגרפיה של ארץ-ישראל וזיהוי היישובים שבה; כתבי-יד זה היה ברשות יהודי ששמר עליו במחנות ההשמדה, ולפני שהועלה על המוקד על קידוש השם מסרו לידי יהודי אחר שעלה בידו להינצל, ונטלו עמו לארצות-הברית. משם בא לידי רבי יהודה ל' ביאלר, ועל-פי צילומו מפרסם העורך את החיבור. ממש אוד מוצל מאש. בינתיים, פרסם העורך את החיבור הזה בשלמותו, בפני עצמו.

פרסום חדש אחר הוא פנקס 'משמיע שלום', צפת תקפ"ח. תוכנו ועניינו הסכם שלום שנעשה בין האשכנזים, ובראשם ר' חיים הכהן ור' ישראל משקלוב, ובין הספרדים, שבראשם הרב חיים נסים אבולעפייה, רבה של צפת ושל טבריה.

כמו כן מתפרסמים בספר הלכות כלאיים לאחד הקדמונים, ומחידושיהם של ר' אליהו הצרפתי, רבי אליעזר נחום, ר' שמעון אדלר מפראנקפורט, ר' בנימין איספינוחה, ר' אברהם דנציג מוילנא, ר' יצחק אייזיק חבר, ר' יהודה צייאש, ר' דוד פרידמן מקרלין, ר' אריה לייב צינץ, ר' אליהו ברוך קמאי ממיר, ר' שלום מרדכי הכהן מבערזאן, ועוד חידושי תורה מחכמי הדור שלפנינו, ומהם קונטרס מעניין ביותר על-אודות שליחות לגט שעסקו בה הגר"צ פראנק, ר' יעקב קלמס, 'חזון איש' (שם איגרותיו בנידון!), רב"צ עוזיאל ור' יעקב עדס. ראוי לציון מיוחד החלק 'מראש צורים' מאת העורך, ובו תולדותיו של הגר"א ראם זצ"ל, שהן גם תולדותיה של ירושלים באותה התקופה.

בראשות הוועדה להוצאת הספר עמד מר יהושע קלצ'ין, חשב המשרד לענייני דתות, שהוא נכדו של המחבר. מר קלצ'ין נטל חלק פעיל בארגון החומר ובהבאתו של הספר לדפוס, דוגמה חיובית של אנשי מעשה בעידוד ובהמצאת שימור מורשת רוחנית.

Scripta Hierosolymitana, Publications of the Hebrew University, Jerusalem, Volume XXXI, Studies in Bible, 1986. Edited by Sara Japhet. Magnes Press, Hebrew University. Jerusalem 1986. VIII+437+[3] pp. לפנינו ספר הדרן בענייני מקרא, פרשנות וביקורת. בספר מאמרים הדנים במכלול נושאים: פירושי מלים והגהות של מקרא על סמך מקורות חיצוניים, תולדות התהוות המקרא, תיאור רעיוני של דיני מקרא, עיון במדרשי חז"ל ובפרשנות ימי הביניים.

בספר מספר מאמרים מעניינים, הסוקרים את רוב תחומי המקרא. רק מאמר אחד עוסק בפרשנות המסורתית של המקרא, וייתכן שעובדה זו מצביעה על עיסוק מצומצם בפרשנות זו. אי-אפשר, כמובן, להתייחס לאסופת מאמרים זו כאל מקשה אחת, אך עם זאת קשה שלא להבחין לעיתים בחוסר זהירות לגבי מסקנות העולות מניתוח פרטים היסטוריים וכמה שנראה לקורא כסתירה להיגיון בהעדר הוכחות מספקות. במקרים אחדים נראה שהמחברים משאירים קצוות פתוחים ואינם ממצים את כל הדיון בנושא, אף בתחומים המתבקשים ממש על-פי ההקשר. אינני בא לטעון טענות כנגד השיטה או האקסיומה המונחת בבסיסם של הדברים — אין זו כמה מתאימה לכך. טענתי היא שאי-דיוקים כאלה מתגלים באותו מישור שבו דנים המחברים ועל-פי שיטתם.

כוונתי, למשל, למאמרו של מנחם הרן, 'Midrashic and Literal Exegesis and the Critical Method in the History of biblical exegesis is the' (עמ' 21): 'The history of biblical exegesis is the'... history of culture... כמדומני שיש כאן מעט הפרדה. משוואה כזאת מתעלמת מכל תולדות העולם המערבי, המבוסס על תרבות יוון ורומא. אגב, המחבר התעלם לגמרי מפרשנות פילון האלקסנדריני ומבעיותיה, שכלל לא נגע בהן. לפי נושא המאמר, עדיף היה לקבוע, כדברי הרן עצמו כמה שורות לפני-כן: 'The history of biblical' exegesis is, in the main, a reflection of the history of western culture...

הרן קובע קביעות שונות לגבי דרכם של התרגומים במדרשי התורה. בדבריו הוא מתייחס אל התרגומים כאל יצירה אחת, בעוד שמתבקשת הבחנה בין גישות התרגומים השונים ומגמתם בשימוש בדרש, והרי מידתם משתנה מתרגום לתרגום. במקום אחר (עמ' 28 והערה 12) מצטט המחבר פסקה מן הזוהר כדי להבדיל את שיטתם של אנשי בית שני והתנאים לגבי דרך הכתוב — מה עניין זה לזה?

בהתייחסו לפרשני המקרא המסורתיים קובע המחבר (עמ' 32 הערה 18): 'Only after Rashi do most of the French exegetes devote primacy to peshat... ומתייחס לרש"ם ולר' אליעזר מבלגנצי (Beaugency) בלבד. הוא מתעלם מעשרות בעלי התוספות שכתבו פירושים לתורה שלא על דרך הפשט. אי-א אורכן, בספרו *בעלי התוספות*, דן באריכות בספרות בעלי התוספות ומקדיש חלק ניכר מן הדיון לפרשנות המקרא; הוא מוצא

שנטיית בעלי התוספות היא דווקא למדרש הכתובים [ראה: ש' אברמסון, *בעלי התוספות על התורה, מושב זקנים* (מהר"ש ששון), דעת זקנים בעלי התוספות, וספר תוספות השלם (מהר"י גליס)]. המחבר מוסיף וטוען כלפי הפרשנות המסורתית (עמ' 36):

...the scope of the literary unit in which the verse is embedded (the unit as such having a meaning which is beyond that of a single verse) ...did not exist on the horizon of classical exegesis.

האמנם אין הפרשנים האלה מתייחסים להקשר הרחב, מעבר לפסוק גרידא? עיון בספרי פרופ' נ' ליבוביץ ישנה את העמדה הנחרצת בנושא זה.

דוגמה נוספת היא מאמרו של מ' ויינפלד, 'The Day of the Lord: Aspirations for the Kingdom of God', in the Bible and Jewish Liturgy, בעמ' 342 קובע החוקר: 'Revelation (= Salvation)', ולא ברור על סמך מה. כאשר מנסה המחבר לתמוך יתדותיו בתפילות, הוא מתייחס בין היתר לתפילת 'עלינו לשבח' ומקומו בסוף התפילה (עמ' 368):

Similarly, the *Aleinu* prayer is recited toward the end of each service. This poetic Hebrew prayer expresses the hope that idolatry will pass from the earth, that the world will be perfected in the kingdom of the Almighty and that all will accept the yoke of God's kingship. As we have pointed out, it is accepted in modern scholarship that this prayer is from Second Temple times. It is in fact the credo recited by the worshipper at the end of the services.

בכך מדגל ויינפלד באלף שנים בקירוב במהלך הזמנים, שהרי מקומה הבסיסי של 'עלינו לשבח' היה כנראה בתפילת מוסף של ראש השנה, והיא נזכרת לראשונה כסיום לסדר התפילה היומי רק במאה הי"ג (י"מ אלבוגן, *התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית*, עמ' 63).

דוגמה נוספת לחוסר עקביות היסטורית מתגלה בהמשך. המחבר מביא ראיות מן האוונגלין (עמ' 371) ומבקש להשוות את הדברים לבקשות בסיום ברכת המזון — 'הרחמן ישלח לנו את אליה הנביא... [הרחמן] יזכנו לימות המשיח'. בסיימו דבריו שם הוא כותב: 'The eschatological aspirations of Judaism were then adopted by the early Christians...'. כיצד הושפעו הנוצרים הראשונים מתקוות משיחיות שמצאו את ביטויין בברכות רק בימי הביניים? על המחבר להביא ראיות לצדקת טענתו מן המקורות בני הזמן האמור.

שתי הערות לסיום: הקובץ מופיע באנגלית ויש מקום לשיפורים. נוסף על כך, קובץ מאמרים זה הוצא לאור בסיוע מחשב. יש לעודד שימוש במחשב לצורכי עימוד, בשל החיסכון הרב והמהירות שבה אפשר לבצע את הדברים. עם זאת, חבל שהמערכת השתמשה במדפסת מטריצה פשוטה למדי. כעת אפשר להשתמש לצורך זה במדפסות לייזר, שבהן קשה להבחין בין אותיות המדפסת ובין האותיות שאנו רגילים להן מן הדפוס הרגיל. שימוש במדפסת לייזר היה בוודאי מסייע לקריאה שוטפת של הכתוב.

שלמה פיק

הליכות עולם, קובץ תורני הלכתי, א. הוצאת המכון המדעי טכנולוגי לבעיות הלכה, ירושלים תשמ"ז. קכ"ח+28+4] עמ'.

משתתפים: ר"ל הלפרין, ר"י וינר, רמ"מ אהרן, רא"י ברינקמן, ר"ש הבלין, ר"י זיסמן, ר"ש סגל, רא"י פרטיג, ר"ש שטרן.

קובץ זה הוא פרי ביכורים של בית מדרש מיוחד במינו, 'הליכות עולם'. לא זו בלבד שמטרת בית מדרש זה לעיסוק בהלכה, לאסוקי שמענתא אליבא דהלכתא, אלא יתירה מזו, שהאברכים מתמחים באותם תחומים בהלכה שהם היסודות להבנה ולפתרון בעיות שמציב כיום העולם הטכנולוגי והמדעי בפני פוסקי ההלכה. התמחות כזו בהלכה דורשת כמובן התמחות מקבילה בהבנת החלק הטכנולוגי והמדעי של הבעיות, ולכל הפחות היסודות, שבהם ועל-פיהם אפשר יהיה לדרך בבוא העת בשאלות ממין זה.

ג. ספרות תורנית

הרב לוי יצחק הלפרין, *שו"ת מעשה חושב*, חלק א (מכשור חשמלי ואלקטרוני בשבת). הוצאת המכון המדעי-הטכנולוגי לבעיות הלכה, ירושלים תשמ"ה. [4] +שעב 14 עמ'.
על משמעותו המיוחדת של מכון זה, מכון יחיד במינו, תעיד העובדה שלאחר שנים של פעילות מוצלחת ופורייה, עדיין יש צורך להצדיק את עצם קיומו מבחינת ההשקפה ההלכתית של ימינו. לא דבר ריק הוא, מפני שאכן בכל זאת היתה התנגדות כזו מחוגים מסוימים, בשתי טענות עיקריות – מצד החשש לעקיפת דיני התורה על-ידי פתרונות הלכתיים-טכניים של בעיות שונות, ונמצא שאופן רצותן של הלכות רבות עלולים להתבטל; ומצד החשש ל'הערכה' על מצוות התורה. לדידם של המערערים, מוטב להניח לכל המתפתח והמתרחש בימינו כמות שהם, ואם חס וחס לילה יתעוררו שאלות בשבת, ברפואה, בכשרות ובשאר מצוות, עקב מציאותם ופיתוחם של מכשירים ומתקנים אלקטרוניים חדישים, יפתרו אותן בכוח ההלכה של פיקוח נפש, הדוחה את כל מצוות שבתורה, ודי בזה. גישה מצומצמת זו אין בה דאגה ואינה מתאימה לצרכיו של ציבור גדול, או לסדרים הולמים לחברה שלמה; אין זה אלא בבחינת 'ואני נפשי הצלתי'. הגע בעצמך, הפעלת בית-חולים גדול, או מוסדות אחרים המבקשים לשמוע לדין תורה, כיצד ייעשו? ואין צריך לומר לגבי מוסדות, מנגנונים ומפעלים של מדינה או של הציבור כולו וכיוצא בהם.

ספר זה כתוב על דרך מיטב ספרי שו"ת שמימים ימימה בצורתו ובדיוניו; החידוש הוא מצד הנושאים, ונידון בו ל"ג שאלות שהופנו למכון. תרומת הדיונים שבו כפולה, הן לצד ההלכתי-העקרוני, שנתבררו ונתלכנו בו סוגיות ההלכה הנוגעות בדבר באופן יסודי ומקיף, והן לצד הטכנולוגי-המדעי, שהביירוים שבו נעשו באופן המקצועי המובהק ביותר. לא זו בלבד שהמחבר מפגין ידיעה והכרה של המיתקנים והמכשירים החדישים ועקרונות פעולתם; אלא יתרה מזאת, בעזרת ידיעתו הרחבה והעמוקה הצליח המחבר, בעזרת מומחים ומהנדסים, להציע כמה וכמה המצאות שיש בהן כדי לפתור שאלות הלכה מעיקרן. חלק ניכר ממכשור זה כבר נודע ונתפרסם, ומשוקק לציבור הרחב.

הרב לוי יצחק הלפרין, *שו"ת מעשה חושב*, חלק שני (ענייני רפואה בשבת). הוצאת המכון המדעי-הטכנולוגי לבעיות הלכה, ירושלים תשמ"ז. [4] +שעב [2] +7 עמ'.

חלק שני של ספר שאלות ותשובות שכולן עוסקות בנושאים הרבים והמגוונים של הרפואה בשבת בימינו. המיוחד שבדיונים אלו אינו רק בפתרון הלכתי ובתשובות שגרתיות לשאלות הלכה, כי אם במאמץ הרב למציאת פתרונות טכנולוגיים ובידור הנתונים והיסודות המדעיים שכלל המכשירים והמיתקנים החדישים בימינו, במטרה לאפשר לאדם השומר מצוות ליהנות ולהשתמש באמצעים המודרניים המתפתחים ומתחדשים מדי יום ביומו, במישור הציבורי ובמישור הפרטי כאחד.

ר' שלמה יצחקי (רש"י), *פירוש רש"י על התורה* (לשמות, ויקרא ובמדבר, על-פי כתב-יד... מתומן ושרידי כתב-יד קדומים... עם שינויי נוסחאות... [מ]דפוס ראשון רג"י די קלבריה, מהדורת ברלינר *ספר הזכרון* לר"א בקראט). התקין וההדיר: מנשה רפאל ליהמן. הוצאת קרן מנשה ושרה ליהמן, ניר-יורק תשמ"א. מבוא: אלעזר הורביץ. 39+ [3] +רלא VII עמ'. 8 פקסימיליות.

הרגשה מלבבת למראה אדם שעסקיו חובקים עולם, טרוד במסעותיו, ואינו רק מחבב ספרים ואוספם אלא גם הוגה בהם ומוכה בפירות עיוניו את הרבים. שלושה דברים ממעטת הדרך, כידוע מדבריו המפורסמים של רש"י בראש פרשת לך לך, אבל בתחום איסוף הספרים וכתב-היד דומה שאחד הדברים המאפשרים זאת הם דווקא הנדודים בארצות, והדברים ידועים מתולדות האספנים המפורסמים. מן הספר שלפנינו מוכח שאפשר גם ללמוד וליצור במהלך המסעות. רשימת המקומות המגוונת שבהם עשה המהדיר בעבודת ההשוואה והציונים עושה רושם רב.

רבי עזרא ראובן דנגור, *עדי זהב* (על התורה), חלק א: בראשית-שמות. הוצאת מכון המזרח – מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ז. [15] + [2] +שעב עמ'.

חלק שני: ויקרא-במדבר-דברים. מכון המזרח – מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ז. [8] +ש עמ'.

'בשער הספר' מאת הרב עובדיה יוסף, ומבוא מאת ר' יצחק יודלוב.

המחבר, הרב דנגור (כ"ז באב תר"ץ) – י"ג בטבת תר"ץ), שימש בוקנותו כרכה הראשי של בגדאד. שנים רבות

עלי ספר

ניהל את בית-הכנסת הגדול של קהילת בגדאד 'צלאת לכבירי' והיה ממונה על כל ענייני השחיטה, גבאים וחזנים וכו'. מרצונו שלא להתפרנס מן הציבור, יסד בעירו בית דפוס, ובשנת תרס"ג קבל רשיון לזה מן השלטון התורכי. הוא הפעיל את בית הדפוס עד לשנת תרפ"א. פירוש זה לתורה עשוי לפי עומק הפשט ובדקדוק רב בפשוטו של מקרא, וניכר בו רוב ידיעותיו, אף-על-פי שאינו מציין בדרך כלל לאחרים ואין בו משא ומתן עמם. יש בספר פשטים נאים המיוסדים לעתים על ידיעות חיצוניות רבות.

רבי בנימין וואלף לעוו, *שערי תורה*, חלק רביעי (עדות ונאמנות), כרך א. ערוך ומסודר ויוצא לאור לראשונה מכתב-יד בצירוף מראי-מקומות, ציונים והערות על-ידי הרב ירמיהו פלדמן. הוצאת מפעל מורשת יהדות הונגריה – מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ו. 28+ שיד עמ'.

המחבר היה מגדולי דורו (תקל"ז – ג' אדר שני תרי"א), ואב"ד ווערבוי, בנו של הגאון ר' אלעזר מחבר ספר *שמן דוקח*. ספר זה מיוחד בשיטתו הלמדנית המובהקת, וגדולי דורנו כמו גדולי דורו מרבים מאוד בשבחו ובשבח ספריו, עד שצינו כי ספרי המחבר היו מן הספרים הנלמדים בישיבות באופן מסודר כדי להתלמד ממנו דרכי לימוד. יש שרגילים לזלזל קמעה בריבוי שבחים ותשבחות שכותבים בהסכמות ובהמלצות, אבל נראה שבכל זאת בכוחה של עין בוחנת להעלות הערכות מכוונות מתוך דיוקים ודקדוקים בלשונות המשבחים. המבין יבין בגדולתו המיוחדת של גאון זה ממכתביהם של הגאונים רבי עקיבא איגר, רבי משה סופר, רבי מרדכי בנעט, רבי אלעזר פלעקליש ורבי שמואל לנדא ולשונותיהם הנלהבים בשבחו, ועד לדבריהם של גדולי דורנו כרש"י אויערבך ורי"י ווייס.

תשובות ר' יהוסף מלידיאה וחכמי דורו בצפת, ההדיר וערך: יעקב ש' שפיגל. הוצאת יד הרב נסים, ירושלים תשמ"ח. תכב עמ'.

קובץ תשובות זה, משל חכמי צפת במאה הי"ז (ש"צ-ת"מ/1630-1680), הוא מימי ירידתה של צפת מגדולה שהיתה לה בדורות הסמוכים לאחר גירוש ספרד, ירידה שהחלה עוד במחציתה של המאה הי"ז. נדפסות פה לראשונה תשובותיהם של ר' יהוסף מלידיאה (נפטר בצפת תי"ד); ס"א-לד (עמ' לג-קצו); ר' שאלתיאל ב"ר ידידיה אשכנזי: לה (קצו-קפח); ר' ברוך ברזילי: לו-מא (קפח-ריג); ר' יהונתן גלאנטי: מב-מה (ריג-רל); ר' מאיר ברזילי: מו (רל-רלב); ר' שמואל ב"ר יונה עדילה: מז-נג (רלב-שג); ר' גבריאל איספראנסה: נד-נח (שג-תח).

בעניין שו"ת ר"י מלידיאה ס"י לט וס"י מג (עמ' רב ועמ' רכג), שהן תשובות ר' ברוך ברזילי ור' יהונתן גלאנטי, ראה שו"ת *הלכות קטנות*, ח"א, ס"י קסב, בהוספות הרב המג"ח, שהביא מה שמצא ברשיד מכ"י הר"א בן חיים אב"ד דאיומיר ומגידולי חברון, אשר מצא באיומיר מכ"י של בכנה"ג... וכתב שהסכימו עמו הרבנים המובהקים אבי אבי אבא כמו"ה גלנטי ז"ל וכמוה"ר ר' ברוך ברזילי ז"ל. נראה שהוא עניין זה עצמו. במבוא לעניינה של צפת באמצע המאה הי"ז פרש המהדיר את כל ידיעותינו כיום על-אודות חכמי הזמן והמקום, שמהם רק מן הנוכחים לעיל נותרו בידנו תשובות, כפי שאנו רואים. בוודאי גם משאר החכמים יש שכתבו תשובות וחיבורים אחרים, אלא שלא נשתמרו. התשובות שלפנינו נלקטו בידי ד"ר שפיגל ביגיעה ובחיפוש רב בספרי חכמי הזמן ואחריו, שאף הם בכתב-יד, ועוטרו בציונים ומקורות.

ר' מאיר אויערבך, *אמרי בינה* (דרשות). הוצאת מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ח. 80+רצ"ד עמ'. 2 פקסימיליות. 'הרב מקאליש', כנינויו הידוע, אף-על-פי שבעיר זו שימש ברכנות פחות מאשר במקומות אחרים, היה בשנותיו האחרונות רבה של ירושלים. ספריו ההלכתיים בשם זה, *אמרי בינה*, ידועים מאוד באהלי תורה (או"ח וי"ד, ירושלים תרכ"ט-תרל"א; חו"מ, שם תרל"ו).

נסיבות גלגולי כתב-היד של חיבור זה יש בהן עניין. הרי"י פרנקל, רבה האחרון של תל-אביב, אסף בצעירותו בעיר הולדתו לינטשין שירידי כתבים משל גדולי הדורות האחרונים שנתגללו שם בעליית בית המדרש הישן. אחר זמן, בעלותו לארץ-ישראל, היה בדעתו להוציאם לאור. תוך כדי השגת הסכמות מחכמי הדור לכך, קיבל את ברכתו והסכמתו של האדמו"ר מגור, בעל *אמרי אמת*:

...קבלתי מכתבך להודיעך על נחיצות הספר אשר הוציא לאור, והלא כמה ספרי קדמונים מונחים באוצרות בית נכאית הספרים... יש לי בביתי ספר אמרי בינה, דרושים בכתב-יד אם תדרשנו אשלחנו לך אי"ה כשאבוא לביתי...

ספרים ומחקרים חדשים

כתב-היד האוטוגרפי, שנכתב על-ידי המחבר עוד בעיירת רבנותו קוואהל (משנת ת"ר"א) נתגלגל, איפוא, לאוצרו של האדמו"ר מגור ששלחו לרב פרנקל עוד קודם שנות הזעם, בטרם עלה הכורת על בית ישראל באירופה, ולא הגיע זמנו להיגלות עד עתה בזכות מכון ירושלים. נוספו בספר תולדות המחבר, כתובות בידי ר"א פרנקל (עמ' 13–80). בהודמנות זו כדאי לתקן פרט מסוים בסיפור המעניין שהיה מספר ר' רפאל קאצנילבוין על 'הרב מקאליש' בירושלים (קובץ *תורה שבעל פה*, הוצאת מוסד הרב קוק, הכינוס העשירי). מעשה שבא ההיסטוריון הנודע צ' גרץ לבקר את הרב ביום השבת ומקלו בידו. אמר לו הרב: שבת היום ואדוני נושא מקל! השיב גרץ: ראבינער קארו מתיר זאת. קצף הרב ואמר: לירושלים עיר הקודש אין באים עם היתרים של ראבינערס גרמניים. התפלא גרץ: יסלח לי אדוני הרב אבל 'ראבינער קארו' הלא הוא הפרופיסור של השולחן ערוך. רגז עוד יותר הרב, קם וקרא: לכו את ה'בית יוסף' הקדוש בשם 'ראבינער' גרוע וחמור יותר מנשיאת מקל בשבת! הכוונה בסיפור זה (שסופר במקורו באידיש) היא כמובן לפערפאסער, היינו מחבר, ולא ליפרופסור!

איגרות הרמב"ם (מהדורה מדויקת של האיגרות העבריות והערביות... על פי כל כתבי-היד... עם תרגומים, מבראות הערות והקבלות), ההדיר, תרגם, פירש וערך: יצחק שילת. כך א, הוצאת מעלות, ירושלים תשמ"ז. תלב-2] עמ'.

בכרך זה מופיעות האיגרות הגדולות, שפורסמו בעבר כספרים בפני עצמם, כגון: איגרת השמד, איגרת תימן, איגרת תחיית המתים, ושאר איגרות, בעיקר מן השנים דתתקכ"ה–דתתקנ"ב 1165–1192, כ"ז איגרות בין הכל. י"ז איגרות נוספות, ח' איגרות מסופקות ושש שהן בדויות, מזויפות או מיוחסות בטעות, יופיעו בכרך השני. בעוד שתשובות הרמב"ם בהלכה זכו לשתי הוצאות מצולות בתקופה האחרונה, הרי שחלק גדול של האיגרות לא זכה עדיין לטיפול מספיק, פרט לכמה התחלות וניסיונות. סקירת המהדורה המשובחת שלפנינו מהווה בעיה כל-שהיא, לפי שלגודל חשיבות העניין וחשיבות המהדורה הזו גם יחד, ראוי לדקדק עמה ולהעיר במקומות אחדים שיש לדון בהם עם המהדיר ומסקנותיו. לצד שני, סוג מסוים של קוראים ישנו – כפי שכבר ציין הגאון ר"י לנדא בשו"ת *נודע ביהודה* בוויכוח הגדול עם ר"י מהמבורג בענייני שליחות לדבר עברה – שאינם קוראים בעיון ומסתכלים רק על המלים, ומתן הם עשויים לקלוט איזה רמז שעל-פיו יסיקו את התרשמותם לצד זה או אחר. כל הבהרה והודעה מוקדמת לא יספיקו למנוע מהם לקרוא כרצונם.

מלבד התרגומים החדשים וביוריו הנוסח הנכון על-פי כתבי-יד רבים ושונים, השתדל המהדיר לרדת לעומק של תוכן הדברים ולשאלות שבענייני כל איגרת ואיגרת, ומכאן כמובן תוצאות לתולדות הרמב"ם בכלל. מצאה ידו לחדש בכמה וכמה עניינים ולנקוט עמדה בשאלות שמכבר, לפעמים על-פי שיקולים חדשים ולפעמים על-פי נטיית הלב.

בדיון על זמנה של איגרת השמד (עמ' כח), הוא מביא את דעת הר"י קאפח כי האיגרת קדמה להתחלת כתיבת פירושו למשנה, היינו קודם לשנת דתתקכ"א, ואומר שאינה מבינה כלל. קודם כל, היכן היה צריך הרמב"ם להזכיר את פיהמ"ש? ואפילו אם נמצא מקום כזה 'מדוע לא נאמר שלא הזכירו מפני שפיהמ"ש טרם נגמר', כלומר שהיה זה לפני שנת דתתקכ"ח ולא לפני דתתקכ"א? ואנו שואלים: מדוע קלקל את טענתו הראשונה החזקה בטענה השנייה, שאינה כלום? מה לי אם נגמר פיהמ"ש או לא נגמר? אם יש מקום כזה שבו היה לרמב"ם להזכיר את פיהמ"ש, יש לדון אותו לגופו, היינו אם הוא באותו חלק שכבר נכתב וקיים, יש אפשרות להזכירו. אם חיבור לא נגמר, כלום אי-אפשר להזכירו!?

בעמ' קכד כתב:

האיגרת [לר' יפת ב"ר אליהו הדיין בעכו] נחשבה על ידי ההיסטוריונים, לחסרת תאריך, ולפיכך שיערו בה השערות בלתי מבוססות. אך באמת בכתב-יד חשוב ומפורסם של איגרות הרמב"ם, כ"נ [כ"י וטיקן ניאופיטי 11], מצוי בסוף האיגרת תאריכה: שבת אחצ"ו (לשטות = הדתתקמ"ה ליצירה). לתאריך זה חשיבות מרובה לקביעת זמן חיבורו של משנה תורה כפי שהתברר לעיל עמ' קצ"ח.

כוונתו, אם כי לא פירש אותה, היא שבזה נקבע תאריך טביעתו של אחי הרמב"ם רבי דוד, ומהו תוצאות לתאריך סיום חיבור *משנה תורה*. מסתבר שבשנה שבה היה נופל חולה על המיטה בשחין רע בדלקת ובתמהון לבב, ואף אחרי-כן, בשמונה השנים של אבילות על פטירת אחיו, יש לשער שלא עסק אז בחיבור *משנה תורה*. נמצא שבשנה זו, שהיא כנראה סוף שנת תתקל"ז, כבר היה *משנה תורה* גמור, ונשלמו עשר השנים הרצופות של חיבור הספר. צריך היה לציין בעניין זה לא רק לדינור, שלא ידע וכו', אלא גם למ"ש בערך 'רמב"ם' באנציקלופדיה העברית, כך כד,

עמ' 539, שם נקבע כבר תאריך זה על-פי כתב-יד זה עצמו, וכפי שציין לו רא"ח פריימן בתיקונים למאמרו 'שלשלת היחס של משפחת הרמב"ם, אלומה, ירושלים תרצ"ו, עמ' [157]. דוגמה אחרת שיש לה חשיבות כללית הוא עניין 'זכרוננו' של הרמב"ם. לא יעלה על הדעת לומר שיש בן תמותה שאינו עלול לשכחה. מכל מקום יש לעמוד ולהתייגע הרבה מאוד עד שניתן להעלות פתרון שיהיה מיוסד על ההנחה שהרמב"ם 'שכח'. כמה חכמים ניסו כוחם בכך, אך ההצלחה אינה מלאה. הגדיל לעשות בעניין זה ר' מתתיהו שטרשון מווילנא, בהערותיו לספר קריה נאמנה, עכשיו בתוך מבחר כתבים, ירושלים תשכ"ט, עמ' קי ואילך, שביקש שם חברים לאותו סיפור שסיפר הרמב"ם על עצמו, שלשאלת הדין למקורו של דין במשנה תורה השיב הרמב"ם בציון למסכת, ולא הצליחו למצוא המקום באותו רגע, 'הוא יצא ואני זכרתי'; והיה זה דין שהוא בתלמוד שלא במקומו הצפוי, אם כי היה באותה מסכת שציין לה הרמב"ם. בקושי גדול יש לזרז דבר זה כ'שכחה'. ויש לזכור כי הרמב"ם מתייחס לכך כ'מחלה', שבימי נעוריו לא סבל ממנה (E. Mittwoch, 'Ein Geniza Fragment', ZDMG, 57 (1903), p. 63). דוגמה אחרת, שהובאה שם ובעוד מקומות, שייכת לאיגרת יט שלפנינו, תשובת הרמב"ם להשגות של ר' שמואל ן' עלי, ראש ישיבת בגדאד. אלא ששם יוצא שיחד עם הרמב"ם 'שכחו' אותה גמרא מפורשת כל הראשונים, במשך זמן של ארבע מאות שנה, וכבר התבררו עניין זה ופתרונו (ראה עלי ספר, יב, עמ' 144). עכשיו התגלתה כביכול 'שכחה' נוספת של הרמב"ם באותה הלכה עצמה, ומסביר המהדיר: '...ונראה כי הרמב"ם שגג בזה ושכח שהלכה זו מופיעה בשני מקומות בספרו...' (עמ' רפז הערה 18). בהלכה זו (הלכות שבת כז:ז; ו:כב) שאלו מהרמב"ם שתי פעמים, משיבת בגדאד ומחכמי לונגיל. בתשובה לתלמידו ר"י ב"ר יהודה ן' שמעון בבגדאד משיב הרמב"ם להשגות ישיבת בגדאד:

וכאשר ראיתי כמה שכתב: 'כמה דברים אמורים וכו' והנוסח הזה אינו בנוסחתי המקורית, ראיתי אצלי לשון זאת ההלכה כמו שהוא אצלי, ככה: אלא נותנו לאיזה מהן שירצה... פחות פחות מארבע אמות.

ובתרגומו של המהדיר הר"י שילת:

וכאשר... וכו', וזה הלשון אינו בספרי, ראיתי (אצלי) [להעתיק] לשון... (עמ' רפז).

ועל זה העיר המהדיר (הערה 18):

מילולית: בטופס המקור שלי. ע"י לעיל עמ' קצ"ז הערה 6. [ושם פירש זאת כטופס האישי שלו שממנו העתיקו, והסמך לזה לשון דומה אצל ר' יהושע הנגיד, ור' שלמה נין הרמב"ם, אלא שאצלם: 'נסכיה אלאצל' ולא: 'נסכיתי אלאצל'] ונראה כי הרמב"ם שגג בזה ושכח שהלכה זו מופיעה בשני מקומות בספרו: המקום העיקרי [הדגשה שלי – שז"ה] הוא בפרק כ' הלכה ז', שאותו מביא הרמב"ם בסמוך, וכו' אמנם איננה הלשון שציטט ר' שמואל, אך ההלכה נזכרת בקיצור קודם לכן, בפרק ו' הלכה כ"ב ור' שמואל ציטט משם כהוגן. וכבר כתב הרמב"ם לעיל (רפז, 11) שכל אדם עלול לשיכחה ולטעות.

וכך הלשון בכתיבת הרמב"ם בערבית:

ולמה ראיתי פי מא כתב כמה דברים אמורים וכו' והד"א אלנץ מה הו פי נסכיתי אלאצל, ראית (ענדי) [אן אנתקל] נץ הד"ה אלהלכה כמה הו ענדי הכד"א אלא נותנו... (עמ' רפז שורה 28).

בפרסומים הקודמים של תשובה זו, מאז נתגלתה ופורסמה לראשונה בת"ש בידי רא"ח פריימן הי"ד (ט' ה'תשל"ב לוינ), לא הרגישו בקושי זה (לא המהדיר הראשון, לא בנעט שתרגם, לא ר"ק כהנא ברמב"ם מהר' פרדס, לא ר"י בלאו ולא המעירים במהדורות), ולא עוד אלא שגם העתיקו זה מזה את הציון המשובש לדברי המשיג שרן כביכול בפ"כ ה"ו. היחיד שהרגיש היה הרמ"ל זק"ש, בהערה ללקט תשובות הרמב"ם שנדפס בסוף כרכי מהדורת רמב"ם לעם, ח"ג, ירושלים תשי"ז (וכן במאמרו 'הערות והארות ברמב"ם', סיני, יח [תשי"ה], עמ' שד), שעמד על הפליאה המשונה הזו ולא מצא פתרון. אך לא עלה על הדעת, שהרמב"ם, בעיינו בהלכה שנשאל עליה, הלכה שחידש בה הרמב"ם דין (ואף רמז שיש מקום לחלוק עלי, בסוף תשובתו לחכמי לונגיל 'והרצה לחלוק יחלוק'), ישכח מה שכתב בעצמו באותן הלכות, המונחות לפניו והוא מעיין בהם!

בכרך החדש שנוסף לשו"ת הרמב"ם, ח"ד, מהדורת בלאו, ירושלים תשמ"ו, בהערות הר"ש אברמסון, שם עמ'

פלמא ראיית וכו' כל הפיסקא תמוהה. שנתעברה כאן פ"ו בפ"כ של הלכות שבת (ועי' למשל כבר רמ"ל זק"ס סיני שנה י"ח עמ' ש"ד, ורמב"ם מהדורת מוסד הרב קוק ירושלים תשי"ז חלק שלישי סוף הספר עמ' 3). בסיני פקפק אם התשובה היא באמת לרמב"ם.

נראה לי שאין זו אלא הוספת לומד או מעתיק ולא הרמב"ם כתב אותה. המעיר מעיר: 'וכאשר ראיתי במה שכתב במד"א וכו' והנוסח הזה אינו בנוסחתי המקורית ראיתי אצלי נוסח ההלכה הזאת כמו שהיא אצלי כדלקמן'.

כלום יכתוב כך הרמב"ם לתלמידו את נוסח ההלכה שבפרק כ' והרי הפסק ישנו בידי התלמיד והוא שאל על פרק שיש וישם מה יעתיק הרמב"ם את ההלכה הזאת? ומה הלשון 'בנוסחתי המקורית ראיתי אצלי' אומר? כלום שינה הרמב"ם בעצמו את נוסח ההלכה? אלא ודאי לא לשון הרמב"ם הוא ואולי אף צריך לומר ראיתו[הא] ענן, כלומר הוא מעתיק מלשון הרמב"ם המקורי והוא אומר שכן הוא שם אף בנוסח שבידו.

בשלהי שנת תשל"ב כתבתי לפרופ' י' בלאו הצעה לפתרון הקושי הזה (בעקבות הערת ידין הרד"צ הילמן). כדלהלן. התרגום 'אינו בנוסחתי המקורית' זר הוא (הרגיש בזה כנראה גם ר"י שילת, ועל-כן שינה בתרגומו וציין שבאופן מילולי אמנם כך הוא), מפני שיש לשער כי באותן תקופות לא דיברו על 'מקורי' במובן של ימינו, ומלה זו לא היתה כנראה באוצר המלים של הרמב"ם. על-כן יש לתרגם מלה זו 'אלאצלי' על-פי הוראות אחרות שיש לה בלשון הערבית, היינו: מקור, שורש, עיקר וכיו"ב. ואם כן צריך לומר שנתכוון הרמב"ם לומר שחכמי בגדא אינם יודעים כיצד לשאול, ושאלו ממקום שאינו עיקרי בהלכה זו (פ"ו), תחת לשאול מהמקום שבו כתוב עיקרה של הלכה זו (פ"כ). חיזוק לביאור זה ממה שכתובתו בעניין זה עצמו לחכמי לונלי יש גם-כן קצת גלגול: 'גם ראשי הישיבות שבבבל ז"ל חפסו על פיסקא זו כשהגיע אליהם החבור, עם דברים קלים שחלילה שיסתפקו לכם, אבל כל השאלות אלו שלכם לא ירדו לעמק' (שו"ת הרמב"ם, בלאו, עמ' 558).

בתשובתו אלי באותו זמן קיבל פרופ' בלאו את ההצעה, ואף כתב 'שאפשר להבין זאת לא כלואי של "נסחתי" אלא כנשוא כלומר להבין את "מה או פי נסחתי אלאצל" = "אין הוא בנוסחתי העיקרי", ר"ל: אין הוא העיקר בנוסחתי'. ולא עוד אלא שכן גם השיב לשאלתו של ר"ק כהנא בבירור דיוק התרגום בתשובה זו, ראה מאמרו 'על "חזרותיו" של הרמב"ם, המעין, יז (תשל"ז), גיליון ד, עמ' 13.

מפני אריכות הדיון דלעיל יש לשוב ולהדגיש כי מהדורה זו היא הישג חשוב מאוד, בכינוס חטיבה שהיתה עד כה מפוזרת ומפורדת, ובבירור תורתו של הרמב"ם, והדפסתה בצורה נאה, עם כל המצטרף במבואות, הערות, ביוריו נוסח, וביאורים ענייניים. בלא ספק תביא מהדורה זו לריבוי הלימוד והעיון גם בחלק זה מתורת הרמב"ם.

ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא מרומי ממשפחת הענוים, שכלי הלקט, החלק השני. התקין וההדיר: שמחה חסידה. הוצאת אור המזרח שליד מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ח. [2] + 99 + [7] + רנד + [4] עמ' 8. פקסימי.
תורתו של ר' צדקיה מן הענוים עלתה קמעה קמעה ופיסקי פיסקי. תחילה נדפס קיצורו של החלק הראשון בונוציה ש"ו, בלא ציון שם המחבר, ורק בהוצאה שנייה, בדובנא תקנ"ד, נאמר: 'חפשונו בחפשו אחר חפשו עד שמצאנו שמו של המחבר והוא הגאון רבי צדקיה ב"ר א' הרופא זל"ה'. בתרמ"ז נתגלה חלקו הראשון של החיבור בשלמותו בכתב-יד, ויצא לאור על-ידי ר"ש בוכר. מהדורה נוספת על-פי כתב-יד נוספים ובצירוף מבוא והערות מאת פרופ' ש"ק מירסקי החלה להופיע בתשכ"ו, ויצא ממנה רק חלק מן החלק הראשון. מה שקרי 'החלק השני' (וכבר העיר רש"ק מירסקי שהוא ספר בפני עצמו) יצא לאור בשכפול על-ידי הרב מנחם זאב חסידה, בתוך עתונו הסגולה, חוברות א-פ (תרצ"ד-תרצ"ז; צילום בספר בפני עצמו הופיע בירושלים תשכ"ט).

נכדו מחזר על אותה אכסניה והתקין וההדיר חלק אחד (י"ד) מן 'החלק השני' על-פי כתב-היד הידועים כעת (תשעה ועוד שני כ"י מן הנוסח הקצר), שחלקם הגיעו לידי בשלב מאוחר ולא שולבו למערכת השינויים בשלמות. השיטה שנקט המהדיר — לכלול את שינויי הנוסח לתוך ההערות ולעשותן למדור אחד — אינה נוחה למעיין. מאחר שמחכונת הספר רחבה למדי, מהדורת נואה למראה, לא קשה היה להבדיל ביניהם במדורים לחור. ועוד, יש להמליץ להפריד בין שינויים שיש בהם משמעות, שראוי לקובעם בעמוד, לבין שינויים שיש בהם חשיבות מצומצמת, ללשוך לא לתולדות הנוסח, שאפשר לקובעם בסוף הספר במדור בפני עצמו.

כמבוא הרחיק המהדיר את הדיון לתורתם של חכמי איטליה דרך כלל, ונידונו בו באופן יסודי כמה וכמה עניינים הנוגעים לחכמים אלה ולספריהם. לקראת סוף המבוא (עמ' 69-71) הוא דן בינימקי החומש המיוחסים לרי"ד ולר' צדקיה, ובקונטרס נוסף שיוחס לר' ישעיה השני, שלדעתו אינו ר' ישעיה דיטראני (הרי"ד). ומכאן

ברא גברא, 'שמו הבלתי ידוע של חכם זה', שהיה סמוך לזמנו של הרי"ד — חכם בשם ר' ישעיה גאון בן רבנו עמנואל, 'ממנהגי הקהילה בקושטא ומגדולי המורים המובהקים שבה', שצאצאיו נמצאו בקנדיה והוא עלה לארץ-ישראל. לדעתו הוא החכם 'רבנא ישעיה בן הרב רבנו עמנואל', 'רבנא ישעיה הצדיק החסיד' שמצאו 'תא-שמע בכתב-יד של הספר *אבן ספיר* לר' אלחנן ב"ר משה קלקיש (משנת קכ"ח). בכל ריבוי הדברים שם אין כל הוכחה של ממש לקיומו של חכם זה, פרט לדיוק הלשוני 'בעת נוסעו לצאת מקהלתנו' שמתאים יותר למי שפעל בקהילה זו ולא למי שעבר בה בדרכו, ואין דיוק זה מכריע כמובן.

מפליאה יותר ההוכחה שחשב להביא, ממה שהתשובה המיוחסת בחיבורו של ר"נ קלקיש לרי"ד מצויה כבר בשו"ת הגאונים *שערי תשובה*, והטעות שהביאה את ר' נתן לייחסה לרי"ד מובנת על-פי מה שהוכחתי (עלי ספר א רב) 'שקובץ *תשובות הרי"ד* היה במקורו בכרך אחד עם שו"ת *שערי תשובה* מן הגאונים'. והדברים תמוהים, שהרי לדבריו אין ר' ישעיה של ר"נ קלקיש ר' ישעיה די טראני; ואדרבה, רק לפי תא-שמע, שהכוונה לרי"ד, ניתן לקיים את ביאור הטעות. ועוד: כל הדיון בזה אין לו מקום, לפי שבמאמרי בעלי ספר הנ"ל הוכחתי זאת על קובץ תשובות הגאונים *חמדה גנוזה*, ולא על *שערי תשובה*!

לדברי ר' צדקיה (עמ' [106]): 'ואם חננו השם דעת וחכמה יבין בדברי האוסרין ובדברי המתירין ויעשה כמו שהראוהו מן השמים', העיר המהדיר: 'צ"ב בכוונתו שיעשה כפי שהראוהו מן השמים וראה לשון השגת הראב"ד פ"ו מהל' בה"ב הי"ד. ופ"ח מלולב ה"ה'. וכבר דנו בזה רבים מן האחרונים שהבינו לשון זו כמליצה בעלמא, וחזקתי את דבריהם על-פי הבדיקות במחשב שבפריקט השו"ת באוניברסיטת בראיילן, ראה במאמרי 'תשובות חדשות להרשב"א', *ספר הזכרון לכב' הגרי"ב זולטי*, ירושלים תשמ"ז, עמ' רכג.

רבי יודא ליווא קירכום (קירכהיים), *מנהגות וורמייזא*, התקין וההדיר (עם מבוא, הערות מראי מקומות ומפתחות): ישראל מרדכי פלס. הוצאת מפעל תורת חכמי אשכנז שלידי מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ז. 50+שפז+5 [5] עמ' 2. פקסימילות.

ר' יודא קירכהיים (נפטר שצ"ב) רשם לא רק את המנהגים שראה והכיר אלא חקר ודרש על מקורותיהם ועל פריטיהם מימי קדם, וספרו מכל בידיורים והכרעות וענייני הלכה, מוסר וקבלה, הקשורים בנושאים שהוא דן בהם. ספר זה יוצא לאור על-פי כתב-יד מאוספו של הרב ד"ר ר"מ ליהמן בני-ירוק. בחיבור הספר הוחל כנראה לפני שנת שעה. לאחר מספר שנים היה מצב הספר כבר קשה לשימוש, ואו לקח על עצמו ר' סיני לואנץ, נאמן הקהילה, להעתיק את הספר ולערוכו מחדש. העותק המקורי היה 'בכתב ישן ומיושן ומטושטש' וכן 'נכתבו כמה דברים על הגליונות... [ו]אין שום אדם יוכל לעיין ולהבין על איזה מקום שהיה ראוי לכתוב'. המעתק התערב הרבה בגופו של הספר, בסדרו ובעריכתו מחדש. הוא החזיר למקומם דברים שהיו מפוזרים ורשומים בגליונות. כפי שמתברר עכשיו, לא תמיד עלו מעשיו יפה, ואף-על-פי שהמקור אינו בידנו אפשר לברר את הדברים. מלאכת ההעתקה נסתיימה בשנת תק"ו. לאחר מאה שנה עדיין היה העותק המקורי גם הוא ידוע, והשתמשו בו והזכירוהו כמה חכמים. בשנת תרל"ב נתן רפאל בן שמעון קירכהיים את כתב-היד של העתק ר' סיני לזכריה פרנקל, ראש הסמינר לרבנים בברסלוי, שמסרו לספריית בית-המדרש, ושם היה עד לשואה. כה"י נתגלגל לוורשה ומשם לאוספו של ד"ר ליהמן בני-ירוק.

במהדורה שלפנינו נעשתה עבודת עריכה רבה, שיש בה העזה ניכרת. צריך היה להפריד כמה וכמה שכבות — גופו של הספר ועיקרו, שהוא מנהגי וורמייזא; מערכת אחת של הגהות, הקשורות במנהגי וורמייזא; ומערכת נוספת של הגהות ושל הגהות להגהות. לעיסוק במנהגים והדבקות בהם, המאפיינים המובהקים של יהדות אשכנז, נוסף נדבך חשוב ועשיר ביותר, שהוא תורה נאה בכלי נאה.

רבי יוזפא שמש, *מנהגים דק"ק וורמייזא*, עם השלמות והגהות מרבי יאיר חיים בכרך. חלק ראשון. ההדירו והוסיפו מקורות, ביאורים, מבואות ומפתחות: בנימין שלמה המבורגר, יצחק זימר וישראל מרדכי פלס. הוצאת מפעל תורת חכמי אשכנז שלידי מכון ירושלים, ירושלים תשמ"ח. 108+רעא+3 [3] עמ' 6. פקסימילות.

ר' יפתח יוסף יוזפא (שס"ד — תל"ח), שמש לבני הקהילה בוורמייזא, בן לא"א נפתלי הירץ סג"ל מנצפץ, רשם בספר את כל מנהגי קהילה זו, בדרך רחבה ומקיפה, הכוללת גם ראיית חיי הקהילה כמות שהם, הארגון הכלכלי והמינהלי שלה, מערכת החינוך והווי החיים, יותר משאר ספרי מנהגים, והרי הוא מיוחד במינו בספרות זו. הספר יוצא לאור על-פי כתב-יד המחבר (שכספריית הבודליאנה באוקספורד), שהחל לכתבו בשנת ת"ח. כ"י אחר, בעריכה שונה, נכתב בידי אחד מבניו של המחבר ונבדק על-ידי ר' יאיר חיים בכרך, מרבני הקהילה, מחבר שו"ת *חות יאיר*, שרשם בגיליון בכתב ידו הערות למנהגים אלה (וכן דן בהם במקומות רבים בספרו *מקור חיים*).

כתב-היד עבר לבנו ר' זנוויל בכרך, למשפחת לעהרן באמשטרדם, לאברהם אפשטיין בווינא (רכשו בתרמ"ט), וכיום מקומו אינו ידוע (אמנם נעשה צילום ממנו בשעתו, והוא בספריית שוקן בירושלים). כתב-יד שלישי, אף הוא בכתב-יד המחבר, מכיל נוסח קצר, אך עם תוספות, והיה ברשות ק"ק ורמ"א. לפני פרץ מלחמת העולם השנייה נמסר כה"י לר"ר הלמוט פרנק, רבה הליבראלי האחרון של הקהילה, שלקחו עמו לארה"ב. לאחר 33 שנים השיבו לעיריית ורמ"א, שהעבירה אותו לעיריית מגנצא. זו מסרה אותו או השאילה אותו לארכיון שבבית רש"י, שהוקם בוורמס בתמיכת הממשלה הגרמנית. כתב-יד רביעי באוספו של ד"ר מ' ליהמן בגיריורק.

יש לציין את הנוי המיוחד בצורת הספר, ובמיוחד את היריעה הרחבה שנפרשה במהדורה זו בנושא המנהגים, מנהג אשכנז בכלל וקהילת ורמ"א בפרט, הן במבוא הכללי מאת פרופ' י' זימר והן במבוא המקיף והיסודי של הרב"ש המבורגר לייסודותיו ההיסטוריים של מנהג אשכנז. ההערות וההשוואות שבגוף הספר מהוות אוצר בלום של ידיעות, ביאורים ומקורות בנושא הנידון. עבודה זו היא בלי ספק מהעבודות החשובות ביותר שנעשו בתחום זה, בבירור ענייני המנהגים בהלכה ובקורות היהודים.

יוסף אביב, *בני אריאל* (מבוא דרושי האלהי רבי יצחק לוריא זכרוננו לברכה). הוצאת משגב ירושלים, המכון לחקר מורשת יהודי ספרד, ירושלים תשמ"ז. תק + [4] עמ'.

חיבור כזה, ביאור תורתו של האריז"ל בדור הראשון למסירתה וביאורה, תוך קביעת המקורות בכתב-היד ובדפוס, מיונם וסיווגם, אי אפשר להקיפו ולהעריכו כראוי לו בסקירה ראשונה. נעמד, דרכנו כאן, על הבחינה הביבליוגרפית ועל ההישג הביבליוגרפי היוצא מן הכלל, שמתגלים לפנינו במלא עוז. פשיטא, שחכמים מפני היותם חכמים, נמשכים לעסוק בגופי דברים, שיש בהם לפרנס את העין השכלי לצומק, ומעניקים תחושה של יצירה ושל תרומה מקורית בעומק הבעיות ונככי הלימודים. מעטים הם המבנים שכדי לייסד דברים על יסודות חזקים ובסיס איתן אי אפשר בלא להכין תשתית ביבליוגרפית מבוררת של הדבר שעוסקים בו. מעטים עוד יותר החכמים שנכונים לכבוש בקרבם את יצר היצירה והעין השכלי ואת כוח החידוש המלהיב והמבריק, ולתת כוחם בעמל המייגע, בבחינת תולדות חיבוריהם ויצירותיהם של אחרים, לזקקם, לבררם ולהעמידם על דיוקם ואמיתותם, כפי היכולת. דבר שלרוב נוטים המשתמשים לשכוח אותו, ואין לך עבודות שיש בהם כפיית-טובה — לחכם המסכן שאיש אינו זוכר אותו — יותר מהן.

נגענו בענין מצד גופו וצרכיו הפנימיים, ועדיין לא אמרנו דבר על בחינת ההטבה עם הבריות שבעבודות מפרכות אלו. על ידי שנותנים בידי הלומדים כלים מבוררים ומכוונים, פושטים את ספיקותיהם ומאפשרים להם להקדיש את לימודם ועיונם בגופי הדברים ותוכנם, מתוך בטחון בתשתית הביבליוגרפית הבדוקה.

בחיבור שלפנינו, שני דברים עיקריים: הבירור והסידור. בירור דיוקם של הכתבים, השמועות, העריכות ומסירותיהן, בתורת האריז"ל, שהיה כל ימיו מלמד וחוזר ומלמד, מפרט ומוסיף ומשכלל את דבריו תמיד, ובירור מקורותיו של האריז"ל בספר *הזוהר*, שבניגוד למה שסברו רבים, מתברר שהרבה מדברי האריז"ל נשענים ומעוגנים בדברי *הזוהר* וביאוריו להם. בדרכו לבירור היה על המחבר להתגבר על שני מכשולים עיקריים. האחד ריבוי החיבורים, ההעתקות, הנוסחים והעריכות של כתבי האריז"ל שבידנו, שמצויים בעשרות ספרי דפוס ובאלפי כתב-יד, שבהם נעתיקו חיבורים ושברי חיבורים, עריכות מכוונות וצירופים מקריים. הקושי השני הוא, לימוד דברי האריז"ל על-פי כתיבות תלמידיו, שהרי בעצמו כתב רק מעט, ועלינו להסתמך בזה על קבלת תלמידיו ומסירתם. השאלה הקשה היא, מה היה ניהוגם של התלמידים במסירת דברי רבם, כלום מסרו בדיוק כפי ששמעוהו, דבר שהוא כשלעצמו קשה למדי, או שמא כתבוהו בתוספת דברים משל עצמם, ביארוהו ופירשוהו.

בירור ענינים אלו מחייב בדיקה ביבליוגרפית מקיפה וכוללת של כל הכתיבות המצויות בידנו, כולי האי ואולי, כדי להגיע לנוסח המקורי, ולחיבורים הקרובים ביותר למקור, שמסרו את תורת האריז"ל, ככתבה וכמות שאמרה. המחבר בדק את כל החיבורים שברפוס, ולמעלה מאלף כתב-יד בתחום זה, עמד על ענינם, טיבם, זמנם ומקומם, ובחר מהם את המקוריים ביותר שלרוב הם הקדומים ביותר.

כפי שמציין המחבר, שלוש עובדות הן בריבוי ההעתקות, הנוסחים והעריכות: א. המחברים לא הוציאו לאור את חיבוריהם. ב. חיבור הלומדים השתוקק ללמוד בהם, ועשה הכל כדי להשיגם. ג. חיבורים אלו לא נדפסו במשך מאתיים שנה הראשונות. באותן מאתיים שנה ראשונות לא נדפסו אלא שני חיבורים בתחום זה!

כמות שצוין לעיל, עמדנו על הצד הביבליוגרפי המצויין והמרשים מאד שמתגלה בעבודה זו, שיש בו כדי לחייב את כל המחברים. הענין עצמו, שאין צריך לומר שהוא גם כן עצום ורב, הסידור מחדש של תורה זו, דבר דבר על אופניו, הקשר *לזוהר*, הקשר שבין תורת האריז"ל בנעוריו במצרים, ובין תורתו המאוחרת בצפת, הסדר הפנימי והכרונולוגי של תורה זו, שמועות שמועות, מקורות מקורות, וביאורם המקיף, מצפה עדיין לתיאור ענייני

מקין, כראוי לו. לולי דמסתפינא הייתי אומר שחיבור זה הוא מן ההישגים המופלאים שנתרחשו בתורת הקבלה, ומן היצירות המעולות ביותר, שזכינו להן בשנים האחרונות.

רבי חיים גאגין, *עץ חיים*. ההדיר וצירף מבוא: משה עמאר. הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשמ"ז. 220 עמ'. פקסימיליה אחת.

לכאורה אין זה מסתבר שלצדדים הטכניים של שחיטה על-פי ההלכה יהיו השפעות היסטוריות כלליות. יתור על-כן, ניתן היה לחשוב ששאלת נפחת הריאה תשפיע על תולדות ההלכה, אך לא על התפתחות ההיסטוריה של העם היהודי.

לא כך הם פני הדברים. במאה העשרים נוכחנו ברלוואנטיות ההיסטורית של נושאים הלכתיים ערב מלחמת העולם השנייה, כאשר נאסרה שחיטה יהודית באירופה. קשרי הגומלין בין דקדוקי הלכה לבין מציאות חברתית-כלכלית התחדדו כאשר הסמכות הרבנית ניסתה לעקוף את החקיקה האנטישמית שבאה למנוע מיהודים אכילת בשר כשר. כמובן יש לנפחת הריאה היבטים חברתיים וכלכליים בעלי משמעות, כמו שניתן להסיק מדברי רבי חיים גאגין, בחיבורו הקטן *עץ חיים*.

לספר זה חשיבות ביחס לשני תחומים. בתחום ההלכה עוסק רבי חיים בסוגיית נפחת הריאה, כגון אם סירכה בריאה נאסרת מדאורייתא או מדרבנן. בנוסף על כך עוסק החיבור בשאלות של מנהג ומסורת. החיבור מהווה חוליה בשלשלת ההלכה המגשרת בין פרשנות הראשונים למסכת חולין לבין ספרות השו"ת והפוסקים מתקופת האחרונים. כמובן יש חשיבות לשינויי הגירסאות המובאים, והם יעשירו את אוסף הנוסחאות הספרדיות לתלמוד ולפירוש רש"י. זהו החיבור המוקדם ביותר הקיים המנתח בהרחבה את היתר הנפחה.

התחום השני שהושפע מחיבור זה הוא המחקר ההיסטורי של הדור הראשון של מגורשי ספרד. כיצד התקבלו בארצות נודודיהם? מה היתה התרבות המקורית של הארצות המארחות לפני שהושפעו מהתרבות הספרדית? כיצד הגיבו אנשי מקומות אלה לתרבות הספרדית? תשובות לשאלות הללו ניתן לקבל מחיבורו של רבי חיים גאגין, שהוא החיבור ההלכתי השלם היחיד ששרד מן הדור הראשון של מגורשי ספרד במארוקו.

רבי חיים גאגין, יליד מארוקו, הגיע לספרד כנראה כדי ללמוד בישיבות ומספרו ניתן ללמוד על קיום שתי ישיבות נוספות בתקופה שלפני הגירוש. לאחר הגירוש חזר למארוקו וזמן-מה לאחר-מכן התמנה כרבו של קהל התושבים בפאס. בתפקיד זה שירת במשך שנות הפולמוס ביחס לנפחת הריאה (1529–1535). החמרתו של רבי חיים בנושא זה וההפסדים הכספיים שנבעו מכך גרמו שתומכי שיטתו הלכו והתמעטו.

בחמישים ושלשה עמודי ההקדמה מתאר המהדיר, משה עמאר, את החיבור ואת כתב-היד ששרדו ומסכם את הנקודות ההלכתיות בצורה בהירה. הוא מנתח את האוצרות ההיסטוריים החשובים הכלולים בספר, תוך כדי מיון ותיאור ספרים ודמויות המוזכרים על-ידי רבי חיים גאגין, שרבים מהם היו בלתי-ידועים עד כה. בנוסף על כך מציע עמאר סיכום של הפולמוס בצירוף מידע ביוגרפי על רבי חיים שלוקט מהחיבור עצמו. כבקי בים התלמוד וכהיסטוריון מוכשר של יהדות צפון אפריקה, מתמודד עמאר עם משימת ההדרת כתב-היד ועריכתו. בנוסף על הערות ונספחים, חילק את הספר לשנים-עשר פרקים, כדי להקל על הקורא להבין את הפולמוס ההיסטורי-הלכתי.

ניתן להעיר כמה הערות קטנות: כדאי למספר את עמודי המבוא בספרות שונות (רומאיות או עבריות), על מנת להבליט את ההבדל בין דברי העורך וגוף החיבור. הערתו של עמאר בעמ' 22: 'ביטויים [של רבי חיים גאגין – ש"פ], החורגים מדרך משא ומתן הלכתי הנהוג בין תלמידי החכמים', אינה מתחשבת בהתבטאויות כמו אלו של ראב"ד במאה ה"ב, או של מהרש"ל במאה ה"ז. העורך טוען בצדק שאחרי הפולמוס הפכה הדעה המתיירה לנורמה; אי לכך, תמוהה מציאות כתב-יד רבים כל כך (שבעה) של חיבור המציג דעה מחמירה, שלא התקבלה להלכה ולמעשה.

יש לתמוה על מוסד הרב קוק, שברשותו נמצא כתב-יד ה, שהתעלם מפניות המהדיר: 'למרות פנייתי למוסד הרב קוק לא אופשר לי לראות את כה"י או לקבל צילום שלו' (עמ' 61).

לסיכום, *עץ חיים*, חיבור קטן הכמות ורב האיות, מאיר תחומים שונים במדעי היהדות. עקב ריבוי החומר, מבטיח משה עמאר מחקר מעמיק נוסף, שיתאר את דור מגורשי ספרד והגירתם לצפון אפריקה. חוקרים מצפים למחקר זה שימלא עם פרסומו פער בידיעותינו על תולדות יהודי ספרד ויהודי צפון אפריקה.

שלמה פיק

ד. ספרי מקור וספרי מחקר

זאב ויסמן, *מיעקב לישראל* (מחזור הסיפורים על יעקב ושילובו בתולדות אבות האומה). הוצאת מאגנס, ירושלים תשמ"ו, [2]+149+[9] עמ'.

אלכסנדר רופא, *סיפורי הנביאים* (הסיפורות הנבואית במקרא – סוגיה ותולדותיה). הוצאת מאגנס – האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו. 196+[4] עמ'.
מהדורה שנייה (הראשונה: תשמ"ג). 'עד כמה שידוע לי, הסוג הספרותי הכולל, של סיפורים על נביאים ושאר אישים קדושים, לא נתגלה עד כה בספרות המזרח העתיק. וכיוון שהספרות שנתגלתה במסופוטמיה, אנטוליה, סוריה ומצרים עשירה היום פייכמה יותר מאשר המקרא, מותר להסתכן בהשערה, שסיפורים מן הסוג הנדון כאן גם לא יתגלו, מן הסיבה הפשוטה שהם לא נוצרו... דבר כזה [העלאה על הכתב ושמירה לדורות] אירע רק בישראל, ועלינו להסבירו במעמד המיוחד, שלו זכתה הנבואה בקרב העם הזה...' (עמ' 14–15). צא ולמד על גדולתה של הנבואה, רוממותה, נפלאותיה ונשגבותה, שאף לא הניחה מקום כלל ל'השוואות', 'הקבלות' ו'השפעות'.

Aaron Kirschenbaum, *Sons and Freedmen in Roman Commerce*. The Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem, and The Catholic University of America Press, Washington, D.C., [Jerusalem] 1987. 12+[2]+229 pp.

הדפסה ראשונה של הספר, ארה"ב 1987 [לפני המהדורה הירושלמית]. הקדמה מאת Alan Watson. המחבר, פרופ' אהרן קירשנבוים, פרופסור למשפט עברי באוניברסיטה של תל-אביב, עוסק במחקר סוציולוגי זה במעמדה וחלקה של המשפחה הרומאית בעסקאות המסחר ובהתקשרויות משפטיות ועסקיות בתקופה העתיקה הקלאסית. 'המשפחה' הרומאית כוללת הן בני חורין, כגון אשה, ילדים ושאר קרובים, והן עבדים, ומהווה טיפוס מיוחד של פעילויות חוקיות ומעין-חוקיות. מחקר זה בא להאיר ולהבהיר שאלות של חוק ומשפט בדרגות המשפחתיות לאור הרקע הכלכלי והסוציולוגי.

בהקדמתו כתב פרופ' אלן ווטסון, מאוניברסיטת פנסילבניה, כי לספר זה תוצאות חשובות לחוקרי העבדות בארה"ב. החיבור עוסק במסודות שהיו מבוססים על האמונה שיצורי אנוש, עבדים או בני חורין, שוים הם בכל הנוגע לעולם המסחר, ושהם מתנהלים באורח אחיד. עוד יש להוסיף כי מחקר זה יש בו עניין לא רק לחוקרי ההיסטוריה הקלאסית העתיקה או תולדות המשפט, כי אם יש בו כמה וכמה תוצאות ומסקנות בעלות עניין אקטואלי, ובין השאר לענייני שלחיות, תיווך ואנשי ביניים.

Ira Rosenwaike, *On the Edge of Greatness: A Portrait of American Jewry in the Early National Period*. Ktav Publishing House, Inc., Hoboken, N.J., 1986. XVI+189 pp.

על יסוד מפקד האוכלוסין בארצות הברית משנת 1830, דן המחקר במוצאם של המהגרים היהודים, ריכוזים יהודיים שונים בערים, פרנסותיהם של בעלי הבתים, מבנה הבית וכדומה. המחבר השתמש גם במדריכים עירוניים של ערים שונות, רישום פקידים ועוד. היו ערים שבהן קהילות מאורגנות, כגון ניו-יורק, פילדלפיה, ניו-אורלינס. כמרכן היו ערים ללא ארגון קהילתי, כגון בוסטון, אולבני (מדינת ניו-יורק), ושינגטון, ניו ג'יין (קונטיקט). ארבעים ושמונה אחוזים מראשי המשפחות היהודיות בשנת 1830 הגיעו מאנגליה. לגבי ניו-יורק, פילדלפיה, וצ'רלסטון מתאר המחבר בעזרת מפות את ריכוזי היהודים לפי שכונות ורחובות. מעניינים מאוד הנתונים הנוגעים למספרי עבדים כושיים בבתי יהודיים באותה תקופה.

חשוב מאוד הוא שפע הלוחות הניתן בחיבור זה. בשני נספחים כחמישים לוחות, הנותנים מידע חיוני על-אודות קהילות ואישים. מורגש חיסרון של מפתח בסוף הספר.
אחת הבעיות המרכזיות במחקר זה היא הגדרת המושג 'יהודי'. מעמ' 24 ואילך דן המחבר בנושא. עם זאת, עדיין מעיקה השאלה: כמה יהודים עזבו את יהדותם? למשל, יהודי ארצות הברית מתפארים בגורבן המפורסם יהודה טורו (Judah Touro). הוא אמנם נקבר בבית הקברות היהודי בניו-יורק שבמדינת רוד אילנד, אך בחייו שכר מקום בכנסייה על שם הצלב בניו-אורלינס ונעשה אפיסקופאלי.

לסיכום, ברור שמחקר זה שופך מעט אור על חלק מתקופת האופל בתולדות יהודי ארצות הברית.

שלמה פיק

Kenneth R. Stow, *The '1007 Anonymous' and Papal Sovereignty: Jewish Perceptions of the Papacy and Papal Policy in the High Middle Ages*. Hebrew Union College Annual Supplements, Number 4, Cincinnati 1984. [10]+89+[1] pp., 5 Illus.

המחבר מנסה לתאר את מדיניות האפיפיור כלפי היהודים מנקודת המבט של היהודים עצמם. עיקר חידושו של המחבר הוא בהצעת הסבר חדש לסיפור המופיע בכ"י פארמה (דה רוסי 563), המתאר את האירועים שקרו ליהודים בעיר רואן שבצפון צרפת בשנת 1007. עד עתה קיבלו החוקרים את עיקר הסיפור כאמת היסטורית. מגמת המחבר היא לערער חפיסה זו, והוא מסיק שזהו סיפור בדיוני מן המאה הי"ג. מטרת הסיפור היא להציע ליהודים להעביר את תלותם מן המלכים לאפיפיור ולקבל ממנו חסות והגנה.

הספר כולל אמנם צילום של כתב-היד, אולם לפיענוחו מסתמך המחבר בעיקרו על ספרו של א"מ הברמן, *גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תשל"א*². בספרו זה כלולים שלושה פרקים, שהראשון בהם הוא פרק מבוא קצר המעלה רקע היסטורי. על-מנת להשלים את המחקר מתוספים רשימה ביבליוגרפית ומפתח בסוף הספרון. הערות השוליים מובאות לפני הנספח הכולל את צילום כתב-היד, אך אינן מחולקות לפי מתכונת שלושה הפרקים. עובדה זו מחזקת את התחושה שמקומו של חיבור זה כמאמר בכתב-עת.

שלמה פיק

כרוניקה עברית מפרגא מראשית המאה הי"ז. מבוא והערות: אברהם דוד. הוצאת מרכז דינור, ירושלים תשמ"ה. כט+76+4 עמ'.

פרסום ראשון של הכרוניקה על-פי כתב-יד מספריית בית-המדרש לרבנים בניו-יורק, שנחתמה בשנת שע"א (1611), וכוללת: '...גיוש' וניסים ושאר חידושים ושמעות בפרגא ובשאר ארצות בגלותינו הגדול בעו"ה, למען שיהיה לאות ולזכרון לנו ולבנינו עד עולם'. מן החידושים שבכרוניקה: הסיפור על ההלשנה משנת שס"ב, שהביאה להמתת יהודים מבני הקהילה ובעקבותיה נאסרו ראשי הקהל, שעמם נמנה 'האשל הגדול והגאון אב"ד מהר"ר ליב יצ"ר, הלא הוא המהר"ל'.

נחום רקובר, **המשפט כערך אוניברסלי**, 'דינים' ב'בני נח'. סדרת מחקרים וסקירות במשפט העברי, חוברת נח. הוצאת משרד המשפטים, ירושלים תשמ"ח. [1]+68 עמ'.

סדרה זו, שנועדה ביסודה להביא את דבר המשפט העברי לקראת דיונים בהצעות חוק חדשות, הפכה מכבר להיות סדרה של מחקרים מקיפים ומיוחדים על נושאים אקטואליים מתחומי המשפט העברי. רובם הגדול של מחקרים אלו בשנים האחרונות, ואולי כולם, הוא מפרי עטו של פרופ' נחום רקובר, המשנה ליועץ המשפטי לממשלה, והם מצטיינים בבהירות, בבירור העניינים לעומקם ובלמדנות בדברי הראשונים והאחרונים. במקום זה ראוי לציין שתיים מחוברות אלו שעניינם חקר הספר: חוברת ג, *מקורות לעקרן זכות היוצרים* (כולל גניבות ספרותיות ופלאגיאט), ירושלים תשל"ו. [4]+30 עמ'; חוברת ט, *ה'הסכמות' לספרים כיסוד לזכות היוצרים*, ירושלים תשל"א. [3]+ב-ז+103 עמ'.

נחום רקובר, **אליהם כהלך השיפוט**, סדרת מחקרים וסקירות במשפט העברי, חוברת נט. הוצאת משרד המשפטים, ירושלים תשמ"ח. [1]+50 עמ'.

נחום רקובר, **עד מדינה**, סדרת מחקרים וסקירות במשפט העברי, חוברת ס. הוצאת משרד המשפטים, ירושלים תשמ"ח. [1]+31 עמ'.

אוריאל וויינרייך, **יידיש לאוניברסיטה** (מבוא ללשון יידיש ולתרבותה), תרגמה לעברית: שושנה בהט, עיבוד לקורא העברי: משה גאלרואסער. הוצאת יידישער וויסנשאפטלעכער אינסטיטוט-ייו"א, ניו-יורק, והוצאת מאגנס — האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ד. 369+[5] עמ'.

ספר לימוד לשפת יידיש, שיצא לראשונה על-ידי מכון ייו"א בניו-יורק עבור דוברי אנגלית, בשם *College Yiddish*, ניו-יורק 1949. מהדורה חמישית אנגלית הופיעה בשנת 1971. התרגום והעיבוד לעברית הופיע לראשונה בשנת תשל"ז. מהדורה שנייה מתוקנת, תש"ם. זו שלפנינו — הדפסה רביעית.

שמואל ורסס, **ממגדלי עד הזו** (סוגיות בהתפתחות הסיפור העברית), הוצאת מאגנס — האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ז. 379+[5] עמ'.

ספרים ומחקרים חדשים

קובץ שבו כונסו שישה עשר מאמרים משל המחבר בחקר הספרות העברית, שפורסמו משנת תשל"ב עד עתה במקומות שונים. רשימת מקומות הפרסום בעמ' 379. המאמרים עוסקים במנדלי מונ"ס (חמישה מאמרים), פייתורג (2), ברוצ'בסקי (3), עגנון (3), הזו (2) וכן באגדות על עשרת השבטים.

דליה כהן, *מזרח ומערב כמוסיקה*, הוצאת מאגנס — האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו. [10]+384+X עמ'.

ג'פרי ג' וורנוק, *הפילוסופיה המוסרית בת זמננו*, תרגם: שאול חנני, ערך והוסיף מבוא: דוד הר. הוצאת מאגנס — האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ז. [126]+2 עמ'.

פרידריך ניטשה, *חינוך לתרבות*, תרגם, הקדים וערך: יעקב גולומב. הוצאת מאגנס — האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ח. [6]+243+5 עמ'.

אפרים חזן, *תורת השיר בפיט הספרדי* (לאור שירת הקודש של ר' יהודה הלוי), הוצאת מאגנס — האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ו. [2]+340+10 עמ'. 2 פקסימיליות.

על 'תורת השיר' דיברו עד עתה בעיקר בתחום המכונה 'שירת החול' (ד' ילן, *תורת השירה הספרדית*, ירושלים ת"ש; ח' שירמן, *השירה העברית בספרד ובפרובאנס*, א, ירושלים תשט"ז, מבוא; ד' פגיס, *שירת החול ותורת השיר למשה אבן עזרא ובני דורו*, ירושלים תשל"ז; הנ"ל, *חידוש ומסורת בשירת החול*, ירושלים תשל"ו). ואילו בתורת שירת הקודש מיעטו לדון, פרט לקצת יסודות שהונחו במאמרו של א' מירסקי, 'ערכי השירה העברית בספרד', בתוך: *The Sephardi Heritage*, ed. R.D. Barnett, 1971, pp. 186–274. וע' פליישר, בספרו *שירת הקודש העברית בימי הביניים*, ירושלים תשל"ה.

מאלפת וחשובה היא הצעתו של המחבר לחלוקת סוגי השירה ומיונם, לאור הלבטים והדעות השונות שנאמרו בדבר. כמעט בכל התחומים יש קושי רב בתיחום גבולות חדים וחתוכים, וכפי שהיטיב לתאר ש' מלצר, 'על פואימה אחת', *בחינוך*, 7 (תשי"ד), עמ' 51, לעניין החלוקה של ספרות יפה ושכנגדה בהכרח ספרות שאינה יפה, השירה והפרוזה, הלייקה, האפיקה והדראמה, שאין החלוקות חתוכות ואף-על-פי כן אי-אפשר בלעדיו. הוא הדין להבחנות שבין שירת קודש ובין שירת חול (ובאמת דומה שעדיין יש לדון בצעם ההבחנה בין קודש לחול בימי קדם גם בספרות וכיצא בזה). המחבר מציע (עמ' 23) ארבע חטיבות: א. שירת קודש (ובה שלוש קבוצות: 1. הפיוט, 2. שירי הקודש האשיים, 3. שירי קודש שאינם פיוטים ואינם מיועדים לתפילה, והם שירי קודש בתוכנם ובצורתם); ב. שירי ביניים, כגון שירי חתונה ומספד; ג. שירים אישיים, הקשורים בתולדותיו, מעשיו, השקפתו ושאיפותיו של המשורר; ד. שירי החול — השירים שנכתבו על-פי כללי הפואטיקה הערבית. ספר מקצועי, יסודי ומקיף ואף-על-פי כן ניתן לקריאה ולהנאה, ללמדנו שעדיין אפשר גם כעת לכתוב בדרכם של גדולי החוקרים בדורות שעברו, ולא דווקא בלשון חרטומים וכסימניות המוכרים ליודעי חן בלבד.

כרמית קדמי-עמרם, *כבות* (שירים). הוצאת המחברת. ירושלים 1987. [45]+3 עמ'.

שרה צפתמן, *נישואי אדם ושדה* (גלגוליו של מוטיב בסיפורת העממית של יהודי אשכנז במאות ה"ז–ה"ט). הוצאת אקדמון, ירושלים תשמ"ח. [171]+VIII+1 עמ'. 23 פקסימיליות.

בחיבור זה נצטרפו מחקר ופרסום טקסטים כאחד, ואף הפרסום כפול: אחד צילומי כתבי-היד והמקורות ואחד ההדפס. ניכר מאוד עד כמה תרמה למחקר זה הביבליוגרפיה שעשתה המחברת ופרסמה לא מכבר על הסיפורת בידיש, ואכן כמדומה שאי-אפשר למחקר טוב להיעשות קודם שישנה ביבליוגרפיה טובה בתחום הנידון.

נידונים כאן וריאציות שונות של סיפורים על המוטיב של נישואין משונים אלו: 'מעשה מוורמס', 'מעשה ירושלמי', 'מעשה מלכת שבא', 'מעשה פוזנא' ו'מעשה האר"י'. ונוסף עליהם גם 'מעשה מוורמס בנוסח מזרח גליציה', שנרשם ופורסם בתרגום לפולנית בלבד. לפנינו תרגומו לידיש ביד ר' אריה לייב קאליש. מלבד המחקר המפורט יש לציין את שפע הציונים הביבליוגרפיים והחומר שהועלה מנבכי כתבי-היד וספרים נידחים. מאחר שמחקר זה שיך לתחום לימודי היידיש, אולי זו ההזדמנות לשאול מאימתי משתמשים בשם 'אידיש' או 'ידיש' לשפה זו, שהיתה קרויה לפני ז'ארגון? כלום אין ידי האידישיסטים בדבר, מתוך רצונם לראותה כנחלת העם היהודי?

תגובות, הערות ותיקונים

תיקונים לעלי ספר, יד

עמ' 126, שורה 12 מלמטה: באופן בלעדי בכתב־יד סודי.
במאמרו של יעקב ש' שפיגל, 'לדרך הציון וההפנייה בשמות מסכות ופרקים אצל הראשונים', עמ' 34, צ"ל:

אם נכונה השערתנו, אזי דומה שנוכל להשיב גם על השאלה הראשונה, כיון שהשם 'מועד' היה שמה של מסכת מסוימת, לא ניתן השם 'יום טוב' למסכת ביצה, כיון שחששו מפני אי־הבהירות שבשמות. שהרי השם 'מועד' והשם 'יום טוב' קרובים זה לזה. משום כך נקטו גם כאן שם אחר, הלקוח ממשפט הפתיחה, לאמר: המסכת נקראה בשם 'ביצה'.

בעמ' 163, שורה 5, בראשה, צ"ל: בני א"י נתגלחה
שם, שורה 15, צ"ל: על־ידי התרבות
בעמ' 164, שורה 22, צ"ל: כאן מופיע התנאי
בעמ' 170, שורה 14 מלמטה, צ"ל: בכפאר
שם, שורה 10 מלמטה, צ"ל: וזכרו לקללה... ומחה ה'
שם, שורה 9 מלמטה, צ"ל: נדפס: אמג"ר? (אבוג"ר). העיר לי ר' שמואל אשכנזי כי יש לקרוא: אמג"ר, ופענוחו הוא: ארור מסיג גבול רעהו. ודפח"ח.
שם, שורה 4 מלמטה, צ"ל: מקודשת כבר... ויש למחוק את המלים: את, הזה
שם, שורה 5 מלמטה, אולי צ"ל: זה הסרח
שם, שורה 2 מלמטה, אולי צ"ל: אלא (אל"ת)

הערה

בקשר עם ההערה שנכללה בסקירת הספרים שבעלי ספר, יד, עמ' 179 (בסקירת הספר שו"ת משאת בנימין, ושלאמיתו של דבר כוונה לגופים שבאמת יוצרים ופועלים), חשוב לציין להערה דומה שנאמרה מפי מי שתורמתו לחקר יהדות המזרח גדולה מכל האחרים. ואלו דבריו של פרופ' מאיר בניהו, בכנס לחקר גניזת קהיר ('ערכם של כתבי הגניזה מן המאות הט"ו–ה"ח', תעודה, א [תש"ס], עמ' 168):

פתחתי במשל ואסיים במשל: גורל חקר כתבי הגניזה השייכים לתקופות האחרונות הוא כגורל מחקרן של קהילות המזרח. משהגיעה לה שעה של ריעותא דליבא ונעשתה מלאכתה בצינעה, חכמתה בחוץ רוננה וברחובות נתנה קולה, ומשיצאה לרשות הרבים נתנו רבים עיניהם בה, ספק חמדו יופייה ספק רצו בטובתה, ואפשר לא זה ולא זה. מכל מקום נעשתה קרדום לחפור בו ורבו הנוטפים על הזוחלים ושועלים קטנים מחבלים, ורבו המכונים והמפעלים, והיא לאחר נסוגה ומקוננת ואומרת: מי יתנני כירחי קדם כימי א־לוה ישמרני, בהלו נרי על ראשי... והדברים עתיקים. ואנו אין לנו להישען אלא על אבינו שבשמים. המקום ברחמיו יעזרנו על דבר כבוד שמו.

הערת המערכת: עריכת החוברת נסתיימה באלול תשמ"ז. מדור סקירת הספרים נמסר לדפוס בתמוז תשמ"ח. הספרים נכללו לפי סדר הגעתם. לצערנו לא נתאפשר לנו לכלול את כל הספרים שהגיעו עד למסירה לדפוס, וסקירתם תופיע בחוברת טז, שכבר נמסרה לדפוס ותופיע בזמן הקרוב.

על רבי פייביש בהרב מוואלטישיסק

בגליון יד של עלי ספר כותב ד"ר מרדכי מנטל על הספרימי מהרנ"ת. בהגיבו על ביקורו של מהרנ"ת בבית ה"ר פייביש בהרב מוואלטישיסק (עמ' 132) מעיר המחבר בהערה 21: 'הכוונה היא לפנחס פייביש בן הרב אריה ליב מוואלטישיסק', ולא כן הוא. פנחס לחוד ופייביש לחוד ושניהם בני רבי אריה ליב. בצדק נזכר בכתבי ר' נתן רק השם ר' פייביש. פנחס הוא שהיה חתנו של רבי נחמן. שם החתן לא נזכר במגיד שיחות, אבל הוא נזכר בקונטרס שמות הצדיקים, עמ' לו. הוא שנשא את מרים.

פייביש — ששמו המלא חיים אורי פייביש — היה חתנו של רבי משה אפרים בן אחיו של רבי אברהם דב מאוורוטש בעל בת עין. בזיווגו השני היה חתן רבי יעקב שמשון משיפטובקה ושם אשתו חיה פייגה. בנם היה רבי אברהם יוסף סג"ל מטבריה, שנשא את נכדת הבעש"ט. רבי אהרן השני מקרלין מזכירו ומציינו כינכד הגאון הקדוש מוואלטישיסק. מצאצאיו — משפחת ברנדווין. ר' פייביש ניצל מן הרעש של שנת תקצ"ז, ובתקצ"ט הוא נזכר ברשימה שנשלחה למשה מונטיפיורי כבן 55. אין לדעת איזה משני זיווגיו היה הראשון.

מפליאות תמיהותיו של המחבר על אוצר הרבנים, משל כאילו היה ספר זה בדוק ומוסמך. ר' אריה ליב אכן נפטר בכ"ג בתמוז תקע"ג (וכמובן לא בתקפ"ז, כפי שנרפס באוצר הרבנים) ומרים כלתו אף היא קבורה באותה מערה בצפת, שבה קבורים גם בעלי ערכי נחל ורבי אברהם דב מאוורוטש.

תמיהה אחרת של המחבר על אוצר הרבנים היא שהוא מכיר רק שני בנים להרב מוואלטישיסק, ואילו רבי נתן מדבר על שני גיסים המלווים את מרים בנסיעתה לבעלה פנחס, שהמתין לה בארץ-ישראל. לא קשיא! אמנם היו לו לר' אריה ליב שלושה בנים, והם: רבי יוסף יוסקה, שהיה רב ביאסי ומת בחיי אביו בט' בתשרי תקס"ז, והוא מכונה: 'ארון הקודש הרב המפורסם בדורו, המקובל האמיתי'; רבי פנחס, חתן רבי נחמן מברסלב; רבי פייביש, שבו המדובר. אף-על-פי כן ליוו את מרים 'שני גיסים', אלא ששני הגיסים לא היו אחי בעלה. גיס אחד היה אח בעלה — ר' פייביש שלנו — וגיס שני היה רבי דוד קופל הורוויץ, בן רבי ישראל מלובלין בן ה'חזוה' מלובלין, שנשא את אחות בעלה. זו הסיבה שה'חזוה' מלובלין קורא לרבי נחמן מברסלב — 'מחותני' (בהסכמתו ללקוטי מוהר"ן).

בעניין זה מן הדין להעיר על הערה משונה בחיי מהר"ן (ירושלים תש"ז), עמ' 13:

יש בזה נפלאות גדולות כי רמז בזה על בתו מרים ז"ל שהיתה כלתו של הרה"ג הצדיק וכו' ה"ר לייבוש מוואלטישיסק זצ"ל שנסע לארץ ישראל עם כל בניו ועי"ז נסעה גם בתו — של ר' נחמן — לארץ ישראל וכמה שנים אחר פטירת אדמו"ר נתיבמה שם.

מן ההכרח לומר שהכוונה לחליצה, אף שכל השיחה מוסכת על ייבוש! ומעניין לעניין בקשר לרבי אריה ליב מוואלטישיסק. זה עתה הופיע ספרו של הרב פרופ' נח רוזנבלום על המלבי"ם (בהוצאת מוסד הרב קוק), והוא עשה את רבי אריה ליב מוואלטישיסק לאביר-חורגו של המלבי"ם, ולא היו דברים מעולם. ממילא המסקנות של ה'שירדך' הזה אינן נכונות.

יצחק אלפסי